

Ime "Hrvat" u etnogenezi južnih Slavena

Grčević, Mario

Authored book / Autorska knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2019**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:106112>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-14**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Mario Grčević

IME »HRVAT« U ETNOGENEZI JUŽNIH SLAVENA

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI — STUDIA CROATICA
OGRANAK MATICE HRVATSKE U DUBROVNIKU

Biblioteka
CROATICUM
Sv. 6

Urednica
Slavica Stojan

ISBN 978-953-7823-86-3 (Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu)
ISBN 978-953-7784-65-2 (Ogranak Matice hrvatske u Dubrovniku)

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001037272

Objavljivanje knjige potpomogli su
Zaklada Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Grad Dubrovnik i
Ministarstvo znanosti i obrazovanja

Mario Grčević

IME »HRVAT«
U ETNOGENEZI JUŽNIH SLAVENA

mh
maticahrvatska
Ogranak Matice hrvatske u Dubrovniku

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
Ogranak Matice hrvatske u Dubrovniku

Zagreb — Dubrovnik, 2019.

SADRŽAJ

I.	PREDGOVOR.....	7
II.	ALPSKI HRVATI.....	9
III.	IME »HRVAT« NA BALKANU.....	15
	Crna Gora.....	15
	Sandžak, Kosovo, Makedonija i Albanija.....	21
	Šumadija i Resava.....	29
	Vlasi u Raškoj.....	31
	Vlasi u Hercegovini.....	33
	Migracije Vlaha u Srbiji.....	34
	Beograd.....	41
	Obrenovac.....	44
	D. Lapčević: Hrvati u Srbiji (1933.).....	48
	Hrvati katolici u Raškoj.....	53
	Novo Brdo.....	59
	Podrijetlo raških Hrvata.....	62
IV.	HRVATI I ISLAM.....	71
	Toponimi u Bosni i Hercegovini.....	71
	Narodna predaja.....	75
	Mustafa Ali (1541.?—1600.).....	80
	Mahmud-paša (1420.—1474.).....	82
	Hrvatski vilajet.....	84
	Između islama i katoličanstva.....	87
V.	HRVATI I PRAVOSLAVLJE.....	91
	Iz povijesti Pravoslavne crkve.....	91
	Srbi nepravoslavci?.....	101

Stanovnici Vojne krajine u etnografiji.....	107
Krajišnici kao Hrvati.....	116
Vojna Hrvatska (1809.—1813.).....	121
Rana slavistika.....	124
Pravoslavci između srpstva i hrvatstva.....	127
Srbi o pravoslavnim Hrvatima.....	139
Hrvatski pravoslavci u Americi.....	149
Glotonim »hrvatski«.....	158
O pravoslavnim Hrvatima danas.....	160
VI. »HRVACKI« ISTUMAČENO I »SRPSKI« NAPISANO.....	163
Glotonim »srpski«.....	163
Hrvatski kao »ogledni« jezik.....	166
Hrvatski kao »ćirilski« jezik.....	175
Pisati »srpski«.....	178
»Čisto i razborito iz sarpskoga u slovinski«.....	181
Dubrovački »srpski« molitvenik iz 1512.....	183
Naziv »lingua serviana«.....	185
Jezičnoteorijski prijepori i G. Postel.....	189
Stajališta srpske južnoslavistike.....	194
Suodnos hrvatskih povijesnih glotonima.....	201
VII. O DUBROVAČKOJ REPUBLICI I BOKI KOTORSKOJ.....	213
O Hrvatima u Dubrovačkoj Republici.....	213
O Srbima u Dubrovačkoj Republici.....	215
Hrvati i Srbi u Boki kotorskoj.....	219
Srbi o hrvatskom jeziku u Dubrovniku.....	224
VIII. ZAKLJUČAK.....	231
IX. LITERATURA.....	237
X. KAZALO TOPONIMA.....	269
XI. KAZALO OSOBNIH IMENA.....	279

I. Predgovor

Uporaba etnonima *Hrvat* i glotonima *hrvatski* u hrvatskoj općoj i književnojezičnoj povijesti poprilično je dobro istražena i opisana. Međutim, nedovoljno je istražena i opisana njihova uporaba u onim značenjima u kojima se odnose na pučanstvo koje se tijekom vremena nije integriralo ili se većinski nije integriralo u hrvatsku narodnosno-etničku zajednicu, a imalo je s Hrvatima djelomice zajedničku etnogenezu. Prvi je dio ove knjige posvećen popunjavanju te istraživačke praznine.

U drugom dijelu knjige opisuje se uporaba hrvatskoga povijesnoga glotonima *srpski* u suodnosu s drugim hrvatskim povijesnim glotonimima. Hrvatski povijesni glotonim *srpski* rabio se je kao defektni glotonim za opći jezični opis hrvatskih tekstova na ćirilici uslijed jezičnih dodira Hrvata s njihovim susjedima Srbima. Sveukupno gledano on je rijedak, no u novijoj povijesti bio je uzrokom velikih jezičnopolitičkih i nacionalnopolitičkih prijevora, prije svega zato što povijesni etnonimi i glotonimi vezani uz pretke današnjih Hrvata i Srba na prostorima na kojima su bili u dodiru nisu dostatno opisani ni istraženi. U mjeri u kojoj jesu, relevantna zapažanja objavljena su fragmentalno i u nizu teško dostupnih publikacija.

Mistifikacija hrvatskoga povijesnoga glotonima *srpski* postala je kamenom temeljcem suvremene velikosrpske jezične ideologije i njezine premise o povijesnom »srpskom jeziku« koji u današnjici navodno

»cepaju« Hrvati, Crnogorci i Bošnjaci-Muslimani time što su se »odnarodili« od svoje navodne stare »srpske matice«. Ispraznost, neutemeljenost i promašaj velikosrpskih jezičnih i nacionalnih umišljaja razobličuju se sami od sebe kada se raščlani povijesna uporaba etnonima *Hrvat* i *Srbin* i uporaba njihovih glotonima.

Pojedine rezultate ovdje predstavljenih istraživanja objavio sam kao samostalne radove ili u sklopu svojih drugih radova (Grčević 2001a, 2009, 2013, 2015, 2017, 2018, 2019). Oni se ovdje iznova objavljuju kao jedna tematska cjelina u znatno doradenom i dopunjenom obliku.

Nadam se da će knjiga ovakva kakva jest čitateljima biti zanimljiva, a korisna i poticajna drugim istraživačima etnogeneza južnoslavenskih naroda.

Autor

II. ALPSKI HRVATI

U predjelima današnje austrijske Koruške i manjim dijelom Štajerske oko mjestâ Maria Saal, Karnburg, Millstatt, Ottmanach, Stainz, Straden, Leoben, također i oko Friesacha, postoje ili su postojali mnogobrojni toponimi (sveukupno oko 20) izvedeni od etnonima *Hrvat* (Hauptmann 1928: 266, Grafenauer 1958—1959: 212, 214, Štih 1995: 122).

Iz povijesnih vrela znamo da je na tom prostoru postojala i *Hrvatska župa* koja se u X. stoljeću spominje kao *pagus Crouuati* (954.), *Crauua-ti* (961.), *Chrouuat* (979.) i možda *Croudi* (993.) (Kos 1906: br. 401, br. 407., br. 466, br. 513). O tom gdje se je točno nalazila i koji je prostor obuhvaćala, povjesničari nisu došli do jedinstvenoga odgovora. U jednoj salzburškoj ispravi iz druge polovice XI. stoljeća spominje se i *hrvatska desetina* (*decima ad Chrowat*) kao društveno-teritorijalna jedinica (Klaić 1930: 16, 18, Hauptmann 1928: 267—268).

Očigledno je da su dotični austrijski toponimi nastali prema stanovništvu koje je bilo nositeljem etnonima *Hrvat*. Ti *alpski Hrvati*, nazovimo ih tako, živjeli su među Slavenima-Karantancima i bili su prema mišljenju slovenskoga povjesničara Ljudmila Hauptmanna (1884.—1968.) njihov plemićki, vladajući sloj. On se je kao stalež zvao *Kasezi*, na njemačkom *Edlinger* (izv. od *edel*, *plemenit*) (Hauptmann 1928: 265—268). Toponimi izvedeni od imena *Kasezi* rasprostranjeni su na mnogo širem području nego toponimi izvedeni od imena *Hrvat*. Hauptmann je postavio tezu da su ti karantanski Hrvati zapravo onaj

»deo Belih Hrvata, koji se u Dalmaciji >odcepio< od braće, otišao je dakle na zapad među Slovence i na razvalinama avarske vlasti osnovao treću Hrvatsku, karantansku.« (Hauptmann 1925: 317)

Pojam *Kasezi* zadržao se je u uporabi u Lici na području Gospića kao toponim i kao etnonimska oznaka koja se je vjerojatno odnosila na tamošnje pripadnike »lokalnih plemićkih rodova« (Kekez 2013: 100, usp. olako i površno odbacivanje te mogućnosti u Nade Klaić 1984: 260). Glede slovenskih *Kasega* i njihova odnosa prema onima u Hrvatskoj slovenski povjesničar Bogo Grafenauer (1916.—1995.) postavio je protutezu da

»s obzirom na mnogo jače koseške tragove među Slovencima, vjerojatnije je, da osamljeno koseško pleme u Lici predstavlja pleme, koje se razvilo pod utjecajem sa sjevera, nego da slovenske Koseze izvodimo od Hrvata.« (Grafenauer 1952: 53)

U tu se raspravu, u Jugoslaviji nezapaženo, uključio iz emigracije hrvatski povjesničar i arheolog Vladimir Markotić (1920.—1994.) u prvom broju časopisa *Journal of Croatian Studies* i upozorio među ostalim na do tada nezapaženi toponim *Kasaz/Kasas* koji je zabilježen u prvoj polovici XV. stoljeća u Albaniji u relativnoj blizini tamošnjih toponima koji su izvedeni od etnonima *Hrvat*. Taj i još neki drugi toponimi koje navodi Markotić dovode u pitanje Grafenauerovu protutezu i idu u prilog tezi koju je razrađivao Hauptmann: ondje gdje su *Kasezi*, tamo su i *Hrvati*, i to ne samo u Kranjskoj, Štajerskoj i Koruškoj, nego i u Albaniji, Lici i Hercegovini (Markotić 1960: 31).

Hauptmann je svojom argumentacijom »hrvatske teze« proširio i obogatio spoznaje o slovenskoj povijesti i o etnonimu *Hrvat* u Karantaniji, ne samo svojim radovima, nego i reakcijama koje su njegovi radovi izazvali. U konačnici u historiografiji nije prihvaćeno da bi Karantanija, prva pretpostavljena slavenska državna tvorevina ustrojena u VII. stoljeću sa središtem u današnjoj Koruškoj, nastala kao rezultat pokoravanja alpskih Slavena od strane Hrvata iz Dalmacije, nego kao rezultat vlastitih društvenih razvoja (usp. Grafenauer 1964: 221), a nije

prihvaćeno ni to da bi *Kasezi* — karantansko narodno plemstvo — bili Hrvati iz Dalmacije (tj. jedno od sedam izvornih hrvatskih plemena).

Austrijski slavist Otto Kronsteiner 70-ih godina postavio je tezu da su izvorni karantanski Hrvati bili avarski ratnički sloj koji se je slavizirao i zadržao svoj viši društveni položaj u odnosu na ostale Slavene. U to se uklapa i Kronsteinerova teza da su imena *Kasezi* i *Hrvati* posuđenice iz avarskoga. Njegovu je tezu nastavio razrađivati austrijski povjesničar Walter Pohl. Hrvatska povjesničarka Nada Klaić (1920.—1988.) Kronsteinerovu je argumentaciju uglavnom prihvatila, no odbacila je Pohlovu razradbu da Hrvati u VII. stoljeću u Karantaniji nisu bili etnički nego samo socijalni sloj (Klaić 1994: 26, usp. Pohl 1995). Štoviše, ona je 80-ih godina »došla do zaključka da samo Karantanija može biti pradomovina dalmatinskih Hrvata« (Klaić 1994: 26). Do zaključka da Hrvati iz Dalmacije nisu naselili Karantaniju, nego da je Karantanija bila domovina Hrvata iz koje su se Hrvati naselili na srednjojužnoslavenskom prostoru, došao je neovisno o Nadi Klaić i njemački slavist Heinrich Kunstmann (1923.—2009.) (Klaić 1994: 26, Štih 1995).

Bogo Grafenauer, vjerojatno najuporniji i ujedno najoprezniji kritičar Hauptmannove »hrvatske teze«, s Hauptmannom se u srži temeljno razilazi samo glede pitanja u kojoj su *mjeri* Hrvati bili nazočni među predcima današnjih Slovenaca i u kojoj su *mjeri* sudjelovali u slovenskoj etnogenezi. Prema Hauptmannu Hrvati su u Karantaniji bili dominirajući narodnosno-politički element jer toponime koji dokazuju njihovu nazočnost vezuje uz mnogo šire rasprostranjene toponime izvedene od naziva slovenskoga narodnoga plemstva (*Kasezi*, *Edlinger*). Grafenauer ne osporava nazočnost Hrvata u Karantaniji, no polazi od toga da su bili u manjini i da između *Kasega* i *Hrvata* ne treba stavljati znak jednakosti. Stoga kaže:

»Tokom dosada analiziranog proučavanja nesumnjivo su u Karantaniji utvrđeni veoma brojni tragovi naseljavanja Hrvata. Stoga i historičari [...] i filolozi s pravom prihvaćaju ne samo

njihovo učestvovanje u naseljavanju Istočnih Alpa, već i mišljenje, da su oni u nekoj vezi s Hrvatima u Dalmaciji, bilo da su se doselili u Istočne Alpe neposredno u vezi s pokretom iz Biješe Hrvatske na jug, bilo da su došli iz Dalmacije, kako dokazuje Hauptmann. Sporna je samo širina ovoga migracionoga vala, prije svega u srednjoj Koruškoj.« (Grafenauer 1958—1959: 217)

Nada Klaić postavila je pak u svezi s takvim Grafenauerovim tumačenjima pitanje »kakav je konačan sud Grafenauera o karantanskim Hrvatima.« Ona smatra:

»Riječ je, po mom uvjerenju, o *crkvenoj i političkoj organizaciji* koju su Hrvati u Karantaniji dobili u vrijeme kad je Franak donio slovenskim zemljama, pa i karantanskim Hrvatima, i *mač i križ!* Nije bila riječ o nekoliko sela, već o župi ili, da upotrijebim Grafenauerov izraz, o »starom hrvatskom okrugu« u kojem se, nema sumnje, nalazilo toliko Hrvata da su dobili *posebnu političku organizaciju!* Ne bih uopće ulazila u pitanje kako je bio veliki taj pagus i da li je zaista obuhvatao čitavu brešku grofoviju, kako je tvrdio Hauptmann, jer za mene to više nije bitno. *Mali ili veliki, pagus postoji!* A kako se zove *pagus Crouuati*, ne može biti drugo no *posebna hrvatska upravna jedinica!* Pokušaj Grafenauera da lokalizaciju po pagusima protumači »kao konkretniju *geografsku lokalizaciju*« zaista mi se čini smiješan, izmišljen zato da što manjom ispadne uloga Hrvata u slovenskim zemljama.« (Klaić 1984: 261—262)

Nada Klaić kaže da za nju »nema više nikakve sumnje da je upravo jedan dio karantanskih Hrvata za franačko-avarskih ratova napustio svoju staru domovinu i prešao u Dalmaciju!«, što je u skladu s Grafenauerovom pretpostavkom da su Slovenci s franačkom vlašću dobili mogućnost kolonizacije novih pokrajina, što osobito vrijedi za Panoniju (Klaić 1984: 262). Nada Klaić u toj je točki vjerojatno u pravu, no to je ostalo nezapaženo jer je otišla u krajnost tezom da su Hrvati u Dalmaciju stigli samo iz Karantanije, što historiografija zbog više razloga nije mogla prihvatiti.

Neovisno o pitanju jesu li slovenski *Kasezi* bili *Hrvati*, nesporno je da je u Koruškoj postojala *Hrvatska župa*, da su u Koruškoj i Štajerskoj zabilježeni brojni toponimi izvedeni od hrvatskoga etnonima, da se Hrvati na prostoru Karantanije spominju u X. i još u XI. stoljeću, da su ondje u nepoznatom omjeru bili važan čimbenik u društveno-političkom životu, i da su se naposljetku asimilirali s drugim karantanskim Slavenima i potom se germanizirali, imajući određeni udio i u slovenskoj etnogenezi. Njihovo napuštanje etnonima *Hrvat* moglo je biti povezano s činjenicom da su u susjedstvu živjeli *Hrvati* u okviru države koja je nosila upravo hrvatsko ime.

Zbog povijesnih pitanja koja su ovdje opisana u osnovnim crtama Slovenci se katkada kurtoazno zovu *alpskim Hrvatima*¹, a zbog istih je razloga utemeljitelj slavistike Čeh Josip Dobrowský (1753.—1829.) početkom XIX. stoljeća zauzimao stav da bi se Slovenci trebali zvati *Hrvatima*. Svojemu je slovenskomu kolegi Jerneju Kopitaru (1780.—1844.), koji se je tomu kao Slovenac (Kranjac) suprotstavljao, 1809. godine spočitnuo:

»Nije [mi] imponiralo [hrvatsko] kraljevstvo, već važno ime velikoga plemena koje se tako zvalo već u vrijeme dok je bilo na Karpatima ili ispod njih i čiji se jezik razgranao u naše [današnje] grane. Kranjci bi trebali biti ponosni što ih se naziva Hrvatima. Pa valjda se ne ćete sramiti svojega podrijetla?«

»Sada Kranjci ne žele biti Hrvatima zato što njemačke halje nose.« (citirano prema Grčević 1997: 11)

¹ Usp. tekst *Nekoč so slovenski voditelji govorili: »Slovenci smo alpski Hrvati.*« Dimitrija Rupela, bivšega slovenskoga ministra vanjskih poslova, od 5. srpnja 2017. na poveznici: <https://www.portal-plus.si/2280/hrvati/>. To kurtoazno izjašnjavaње nema veze s izjašnjavaњem slovenskoga stanovništva kao *Hrvata* u Beloj krajini, Metlici, Prlekiji i Prekmurju (Golec 2017: 132), ili sa starim (u Sloveniji malobrojnim) toponimima izvedenih od etnonima *Hrvat* kao što je *Hrovača* (njem. *Krobatsch*) u općini Ribnica u jugoistočnoj Sloveniji ili *Hrvatín* u slovenskom dijelu Istre na granici s Italijom.

III. IME »HRVAT« NA BALKANU

CRNA GORA

U današnjoj Podgorici, glavnom gradu Crne Gore, na Morači kod mosta Vake Đurovića (stari most na istom mjestu zvao se je *Vezirov most*), postojalo je mjesto, vjerojatno selo, koje se je zvalo *Rvatska Stubica*. Nastanak toponima *Rvatska Stubica* crnogorski etnolog rodom iz Rijeke Crnojevića Andrija Jovićević (1870.—1939.) tumači ovako:

»Iznad Vezirova Mosta na r. Morači nalazi se mesto *Rvatska Stubica*. Pre 120—150 godina došli su iz Carigrada 30 Crnogoraca i zanoćili u Fundini; nosili su novaca, a uz to i mitru i mnoge zlatne i srebrne krstove u dar crnogorskom vladici. Neko ovo dokaže Turcima i ovi ih dočekaju na Rvatskoj Stubici i iz zasede ih napadnu, potuku i opljačkaju, pa mitru i krstove dadnu nekom hrišćaninu da ih zakopa, a novce i nakite njihove podele. Ono se mesto otada nazvalo Rvatska Stubica. Crnogorci su se u ono doba zvali u Carigradu Rvatima, jer kao Crnogorci koji su u večitoj borbi s Turcima, ne bi mogli opstati među Turcima. Starešina nad Crnogorcima u Carigradu do skora se zvao *rvatbaša*.« (Jovićević 1926: 390—391)²

Jovićevićevo tumačenje nastanka toponima *Rvatska Stubica* dobra je ilustracija toga kako se jedna dominantna nacionalna ideologija na

² Svi se ćirilčni zapisi u ovoj knjizi citiraju preslovljeno u latinicu.

prostoru svoje homogenizacije suočava s prednacionalnim etničkim nazivima koje doživljava kao strane i sebi konkurentne. Da se je Jovićević kojim slučajem integrirao u crnogorsko-hrvatske nacionalne okvire, a ne u crnogorsko-srpske, ne bi sudjelovao u stvaranju ili održavanju legenda koje su nastale samo radi umanjivanja onoga što govore toponimi, nego bi u toponimu *Rvatska Stubica* sagledavao povijesnu potvrdu svojega nacionalnoga opredjeljenja.

Ljubomir Nenadović (1826.—1895.), srpski književnik, političar i srbijanski ministar prosvjete, spominje kako su se sredinom XIX. stoljeća (pravoslavni) Crnogorci koji su radili u Carigradu sjećali toga da su se u »starija vremena« njihovi predci nazivali *Hrvatima*:

»Za vreme mog bavljenja u Carigradu [1858./59.], bilo je oko četiri hiljade Crnogoraca u Carigradu i okolici. Svi su zaradivali svojim trudom lepih novaca i slali ih svojim kućama. Imali su svoga starešinu, koji se u tadašnje vreme zvaše Hrvatbaša, što će reći: glavar Hrvata, jer u Carigradu Crnogorce ne zovu drukče nego Hrvatima. Pitao sam odkuda dolazi to? I kazaše mi: da su se sami Crnogorci, kad su u starija vremena tamo počeli dolaziti, tako nazivali [...]« (Nenadović 1889: 147, usp. i Dragičević 1939)

Crnogorski književnik, povjesničar i političar Savić Marković Štedimlija (1906.—1971.), koji je poznat po svojim crnogorskim autonomističkim i prohrvatskim stavovima i zbog kojih je bio u nemilosti jugoslavenskih vlasti, raščlanjuje teorije koje prenosi Nenadović o tom zašto su se i od kada carigradski Crnogorci nazivali *Hrvatima* (Štedimlija 1937). Štedimlija ne smatra da su pod tim imenom počeli dolaziti u Carigrad tek početkom XIX. stoljeća ili krajem XVIII. stoljeća (usp. Jovićević 1911: 467), nego da su pod tim imenom onamo dolazili već prije 1453. godine, dakle prije nego što su Turci osvojili Carigrad.

Više indicija ide u prilog tezi da se je etnonim *Hrvat* kao prednacionalno etničko ime rabio diljem današnjega prostora Crne Gore, a

mjestimice sve do XIX. stoljeća. Da još ni u XIX. stoljeću nije bio posve izumro, pokazuje priopćenje crnogorskoga senatora i vojnoga ministra Ilije Plamenca od 18. V. 1863. iz Rijeke Crnojevića crnogorskomu konzulu u Skadru Ivanu Vacliku o informacijama koje je dobio od Laze Šainovića. Šainović je bio jedan od trojice pravoslavnih Crnogoraca koji su u Carigradu za crkvu u Dečanima — prema vlastitu iskazu u Plamenčevu zapisu — »od Ervata cernogorskija i zeckija i drugija koi su tamo« skupljali novac. Šainović razlikuje crnogorske i zetske Hrvate zato što je Zeta priključena Crnoj Gori tek 1878. (Dragičević 1939: 337—338). Dotično pismo Ilije Plamenca koje je Risto Dragičević pronašao u Državnom arhivu u Cetinju dokazuje da su se pojedini pravoslavci s prostora današnje Crne Gore vezano uz Carigrad još 1863. godine nazivali *Hrvatima*. Glede njih u turskoj enciklopediji *Kamus-ul Alam* (I.—IV., 1889.—1894.) piše (prema K. Draganoviću): »>Crnogorci, premda se Hrvatima zovu, nijesu to, jer oni pripadaju srpskom miletu.« str. 2036.« (Draganović—Mandić [1940.] 1991: 26). Štedimlija tvrdi kako je dopisnik lista *Srbobran* u Carigradu od neke skupine Crnogoraca čuo da im se poglavica zove Hrvat-baša, te da oni nisu Srbi, nego Crnogorci, a da govore *hrvatski* (Štedimlija 1937, usp. Vego 1937: 65).

I jedan od najistaknutijih hrvatskih intelektualaca XIX. stoljeća Adolfo Veber Tkalčević (1825.—1889.) čuo je u Carigradu (1884.) za crnogorske pravoslavne Hrvate (Veber 1886: 168—171). Nakon što je njegova sugovornica, neka carigradska Hrvatica katolkinja, po zanimanju kućanica, više puta crnogorske pravoslavce nazvala Hrvatima, Veber ju je upitao: »Kako to, Hrvati, ta oni sebe, ako su pravoslavni, kod kuće zovu Srbliji.« (1886: 171). Sugovornica mu je odgovorila: »Neznam, moj *reverendissimo*, kako se ko kod kuće sada zove, jer sam već odamna u Carigradu; al ovdje svi, bili vlasi ili katolici, nezovu sebe drugačije, nego Hrvati! Pa to je ime od starine!« . Veber nadodaje da »Toga domjenka nebih priobćio, bojeći se prigovora, da na rieč obične

žene tako važnu stvar pripoviedam [...]. Ali mi je sve to malne doslovce potvrdio i starješina hrvatski, s kojim sam se slučajno sastao u Fanaru.« (1886: 171).

Nije prihvatljiva teza da bi se Crnogorci u Carigradu zvali *Hrvatima* kako bi prikriili svoje crnogorsko podrijetlo, ili samo zato što bi ondje to ime preuzimali iz titule svojega starješine³ koju su možda proizvoljno odredili Turci, ili pak zato što bi Turci zabunom Crnogorce nazvali *Hrvatima*, a Crnogorci to njima zapravo “strano” ime pod navodnom turskom “prisilom” prihvaćali. Crnogorci su hrvatsko ime u Carigrad sami donosili iz svoje domovine. Posebno je pitanje kako su to ime rabili u suodnosu s drugim etničkim imenima na crnogorskom prostoru, i kako je tijekom vremena s jedne strane dolazilo do njegova veziivanja prvenstveno uz katoličku populaciju, a s druge strane do artefikacije Crnogoraca kao »Hrvata« u Carigradu, a naposljetku i do njegova potpunoga potiskivanja i gubljenja s djelomičnom iznimkom u katoličkom pučanstvu Boke kotorske i tzv. Mletačke Albanije, gdje se je najduže održalo, no u širim razmjerima vjerojatno samo do XVIII. stoljeća.

Da je etnonim *Hrvat* stanovnicima Crne Gore bio svojstven ne samo u Carigradu, nego izvorno i u Crnoj Gori, pokazuju crnogorski antroponimi i toponimi kao što je na početku ovoga poglavlja spomenuti toponim *Rvatska Stubica*.

Sjevernoistočno od Rijeke Crnojevića (na Skadarskom jezeru), na prostoru negdašnje Riječke nahije, danas također u Crnoj Gori, nalazi se *Rvaško polje* na kojem se jedno selo zove *Rvaši* (Jovičević 1911: 434—436, 493, 534—535, Barjaktarović 1982: 89).⁴ Blizu Nikšića postojalo je selo *Rvat(i)*, a jedno od četiriju bratstava plemena Nikšića

³ Dragičević misli da bi moglo biti tako; detaljnije o tom usp. Foretić 1956.

⁴ Ekonim *Rvaši* izveden je od atributa (*h*)*rvaš-ki* (*H*)*rvaško polje*) koji se bio rabio istoznačno s njegovom učestalijom i starijom inačicom *hrvatski*.

zvalo se *Rvaćani*. U Kolašinu, središnjem dijelu Crne Gore, jedan od poznatih muslimanskih rodova zvaao se je *Rvati* (Barjaktarović 1982: 89). S etnonimom *Hrvat* u Crnoj Gori susreo se je i osmanski diplomat i putopisac Evlija Čelebi (1611.—1683.?) pa za stanovništvo nahije Pive kaže da je »pravi hrvatski dušmanin koji živi u nepristupačnim planinama« (Čelebi 1967: 444). Hrvatski jezikoslovac panslavističke orijentacije Fran Kurelac (1811.—1874.) izrekao je pak »da je Crna Gora u korěnu svom pravi pravcati Hrvat« (Kurelac 1862: 218).

Etnonim *Hrvat* bio je u uporabi i u Boki kotorskoj i u cijelom današnjem crnogorskom primorju, posebice južno od Skadra u Spiču. U svezi s antroponimima treba reći da u Stolivu u bokokotorskom zaljevu postoji rod s prezimenom *Hrvatić* (Nakićenović 1913: 99); da su u Baru i Šušnju zabilježena prezimena *Hrvat* i *Hrvatina* (Vidović 2019), da se u Miljevcima kod Sutomora jedno bratstvo zove *Hrvatine* (Nakićenović 1913: 443, 447, i Planinar 1905: 30); da je u Paštrovića u XV. stoljeću zabilježeno prezime *Hrvatović* (Foretić 1969: 96), također *Horvačević* u XVI. stoljeću, itd. Sukladno s tim Evlija Čelebi ustvrđuje da u Hercegovnom većinu stanovništva čine arnautski, bosanski i hrvatski junaci (Čelebi 1967: 429).

Hrvatsko ime zabilježeno je u antroponimima i izvan granica današnje Crne Gore do Skadra u Albaniji. To ilustrira pritužba koju je u Dubrovniku podnio »Stanchus frater Cheruatini« 26. srpnja 1372. zbog toga što mu je Jura Balšić (»Jura de Balsa«) oplijenio kuću u Svetom Srđu. Za sina toga Stanka, Stojana, zapisano je da je 1388. živio u Skadru (Acta 1918: 69, br. 297, Šufflay 1925: 110).

Kotoranin Marijan Bolica bilježi 1614. među bratstvima iz Skadarskoga sandžaka koja žive »alla serviana« (što znači u pravoslavnoj vjeroispovijedi) i koja su u vojnoj službi Osmanskoga Carstva, bratstvo *Hrvatinić* (*Haruatinić*) (Lenormant 1866: 327). U jednom turskom zapisu piše da su od Skadra 1651. godine zajedno s Turcima napadali »Arvaniti«. To su mogli biti Albanci, no može biti riječ i o nositeljima

etničkoga imena *Hrvat*, tj. o iskrivljenom zapisu hrvatskoga imena *Arvati* (usp. Barjaktarović 1982: 91).⁵

U slavenskom katoličkom pučanstvu na prostoru Skadra hrvatsko se je ime zadržalo sve do sredine XIX. stoljeća. Jako Baltić (1813.—1887.), bosanski franjevac koji je sredinom XIX. stoljeća boravio u Carigradu kao dušobrižnik, i koji sam sebe nije nazivao *Hrvatom*, za Hrvate katolike u Carigradu kaže da dolaze iz Albanije, od Skadra i Bara.⁶ Kulturološki je zanimljiv Baltićev opis *poštenja i osvetoljubivosti* u albanskih Hrvata, kojim zapravo opisuje albansku *besu* i *krvnu osvetu*. Baltić razlikuje spičanske i albanske Hrvate od Crnogoraca koji su vjerojatno bili pravoslavci:

»Ove godine u misecu studenom [1849.] ja sam izišo iz Carigrada. Ondi sam bijo dvi godine služio Hrvate i druge Slavljane. U Carigradu mlogo ima katolika slavljanskih, Hrvata koji dolaze iz Albanie, od Skadra i Bara, službu čine i rade u Carigradu i kad novac steknu, vraćahu se u otačbinu. Ovih je se broilo u moje vrime do šest hiljada. Ima mlogo Dalmatina, bogatih trgovaca [...]. [...] Među Slavljanim ondašnjim najpošteniji su Hrvati, u kakvim zlim prigodam se nalaze, sa svim tim svoj poštenu značaj uzdrže. Samo jim se mora zamiriti, što su na osvetu i dvoboj mlogo prignuti. Je li tko u čemu uvridio, oli ranio, oli ubijo Hrvata, taj nek se nada neodvlačno osveti. [...] Hrvati s Crnogorcim ne gledahu se lipo, s njima se često put pobiju. Ovo turcim nije mrsko nego uživahu.« (Baltić 2003: 220—221)

⁵ Lako je moguće da je zbog sličnosti dolazilo do pojedinačnih interferencija u bilježenju imena *Arvati* — *Arvaniti*, no unatoč tomu, i unatoč činjenici da grčko ime za staroperzijsku pokrajinu *Harahvati* glasi *Arachois*, ne može se tvrditi da bi neka inačica hrvatskoga imena utjecala na oblikovanje najstarijih potvrda grčkoga imena za Albance (*Arvanites*, Αρβανίτης) koje su zabilježene u bizantskim vrelima u XI. stoljeću. Usp. Loma 1991: 280—281.

⁶ Jako Baltić svoj je *Godišnjak* pisao sveukupno oko 40 godina. Njegov je rukopis prvi put izdao Andrija Zirdum 1991. godine. Mi se ovdje služimo Zirdumovim poboljšanim izdanjem iz 2003. godine. Govoreći o Hrvatima iz Albanije (»Arbanaske«), Baltić se odnosi na teritorij koji je nekoć bio u sastavu Mletačke Albanije. Mletačka Albanija (*Albania Veneta*) prostirala se je sredinom XV. stoljeća duž obale od Perasta i Prevlake do Lješa, uključujući ozemlje jugoistočno i sjeveroistočno od Skadarskoga jezera, Skadra i ušća rijeke Drim. Njezine granice sužavale su se pa je u drugoj polovici XVI. stoljeća obuhvaćala više-manje samo još Boku kotorsku i priobalje do Budve. Mijenjale su se također i predočbe o granici između Dalmacije i Albanije. Godine 1570. neki anonimni mletački autor opisuje kako Dalmacija završava u Baru, a od njega i Ulcinja da počinje Albanija (Elsie 2003: 59).

Hrvate s područja Bara upoznao je neovisno o Baltiću i bosanski franjevac Ivan Franjo Jukić (1818.—1857.): na parobrodu kojim je putovao u Carigrad »Mornari su svi bili Hrvati i Dalmatini, te su me hranili i pojili, [...] sve od svoje hrane i pazili me kao naši [isticanje M. G.] ljudi. Bilo je dosta Hrvatah iz Bara od Spiče, koi su išli na radnju u Carigrad, [...]« (1973 (II): 470). Jukiću su na tom mjestu »Hrvati« podrijetlom iz Bara. Na drugom mjestu Jukić kaže da se je zbog Hrvata katolika iz Dalmacije i Albanije (Arbanaske) u »Carigradu svaki dan bolje uvidjalo«

»potrebno stalno prebivanje koga bosanskoga misnika iz obzira duhovnog i vremenitog; duhovnog: jer u Carigradu ima katolikah našeg jezika ljudih izobila, koji su pod imenom Hrvatah poznati; iz Dalmacie i Arbanaske ovdje ili su naseljeni, ili se za vrieme raznim prometom zabavljaju; osim toga mnoštvo mornarah na Lloydovih i turskih parobrodih služućih, koji bi rado slušati rieč božju u narodnom jeziku;« (Jukić 1973 (II): 582)

SANDŽAK, KOSOVO, MAKEDONIJA I ALBANIJA

Iz Crne Gore i Hercegovine naseljavao se je prije i za vrijeme Osman-skoga Carstva prostor srednjovjekovne Raške. Raška je obuhvaćala današnji Sandžak i Kosovo i bila je središnjim dijelom srednjovjekovne srpske države. Ondje postoje tri stara toponima koji su izvedeni od etnonima *Hrvat* i koji u historiografiji nisu istraženi niti kontekstualizirani.

U srpskim vladarskim poveljama zapisano je 1363. godine za dva srbijanska naselja da se zovu *Hrvati* (Purković 1940: 154). Treba pretpostaviti da je jedno od njih današnje selo *Rvati* u općini *Raška* blizu Novoga Pazara. U dijelu toga sela koji se zove *Ostrvica* početkom XX. stoljeća bili su vidljivi

»tragovi od neke stare crkve. Tu se nalazi i jedno staro groblje, koje zovu Latinsko Groblje. U Babinu Potoku, u mestu koje se zove Staro Selo, bilo je nekada veliko selo, pa je opustilo.« (SEZ 1905: 644, usp. i Pavlović 1995: 26)

Tridesetak kilometara jugoistočno od *Rvata* nalazi se na Kosovu selo *Rvatska* (*Rëvatskë*). Za nj Turci bilježe 1455. da se zove *Hrvacka* (Šabanović 1964: 29).⁷

Polazeći od toponima *Rvati* kod Novoga Pazara, istoimenoga sela kod Obrenovca, toponima *Rvatska* na Kosovu, toponimâ *Rvatske bačije* na Kopaoniku i *Arvati* u Makedoniji, srpski etnolog Tatomir Vukanović (1907.—1997.) postavio je tezu o prodoru izvjesnih srednjovjekovnih hrvatskih plemena i etničkih skupina u srpski i makedonski etnos:

»Izvesna srednjovekovna hrvatska plemena i etničke skupine, prodrli su u srpski i makedonski etnos, u centralne srpske i južne makedonske zemlje, gde su se tokom vremena pretopili, jedni u Srbe, a drugi u Makedonce.« (Vukanović 1974: 309)

Vukanović svoju tezu ne razrađuje, no zasigurno je u pravu kada polazi od toga da su spomenuta naselja osnovali nositelji etnonima *Hrvat*. Oni su i na prostoru Raške vjerojatno živjeli i u naseljima kojima imena nisu bila izvedena od etnonima *Hrvat*. O tom svjedoče antroponimi izvedeni od etnonima *Hrvat* koji se na prostoru srednjovjekovne Srbije rabe izvan spomenutih naselja.

U turskim defterima iz 1455. za Oblast Brankovića, koja je obuhvaćala gradove i naselja Prizren, Skoplje, Peć, Prištinu, Zvečan i Sjenicu, zapisani

⁷ Sve takve toponime i antroponime, uključujući selo (*H*)*Rvatska* na Kosovu, sela *Hrvati/Arvati* kod Bitolja u Makedoniji i pored Atene, na više mjesta u Srbiji i Crnoj Gori, Barjaktarović pokušava svesti (oslanjajući se jednim dijelom na Petra Skoka) na praslavenski korijen *rvz*. Za inicijalni glas /h/ smatra da je naknadno umetnut (Barjaktarović 1982: 89). Međutim, u glavnini ovdje relevantnih potvrda glas /h/ sigurno nije sekundaran, nego se naknadno gubio sukladno s općepoznatim dijalektalnim razvojem. Usp. npr. dva toponima *Hrvati* u Srbiji u zapisu koji je nastao 1363., a od kojih se jedan u mlađim zapisima pojavljuje u inačici bez početnoga /h/. Isto vrijedi i za selo (*H*)*rvatska* na Kosovu koje u najstarijim zapisima ima inicijalno /h/, a koje se poslije gubi.

su sljedeći antroponimi tamošnjega stanovništva: *Hrvatin*, *Hrvajin*, *Hrvanica*, *Hrviša*, *Hrvoje*, *Hrvojin*, *Hrvojica*, *Hrvonja*, *Hrvimir* (Grković 1977: 204; 2001: 743). Ta se imena djelomice pojavljuju i u starijim srpskim srednjovjekovnim vrelima i svakako bi ih kao cjelinu trebalo pobliže istražiti. Srpska onomastičarka Milica Grković (1937.—2016.) kaže da je od etnonima *Hrvat* izvedeno ime *Hrvatin*, a da su njegovi hipokoristici *Hrvoje*, *Hrvajin* i *Hrvanica* (Grković 1977: 204). Ime *Hrvojica* mocijska je izvedenica od *Hrvoje*, a ime *Hrvonja* izvedeno je od imena *Hrvatin*.

Budući da su se i neki pravoslavni svećenici u Srbiji (barem) u XVI. stoljeću zvali *Hrvoje*, to se je ime našlo na jednom srbijanskom popisu srpsko-pravoslavnih imena s kraja XIX. stoljeća (Mihailo 1898: 207).

U XV. i XVI. stoljeću imena toga tipa bila su u uporabi i na makedonskom govornom području. Ondje su zabilježena imena *Hrvad*, *Hrv* (skraćenica od *Hrvat* odnosno *Hrvad*), *Hrvadin*, *Hrvoe* i *Hrvoj* (Ivanova 2006: 462—463, Vidović 2019).

U ciklusu makedonskih i bugarskih narodnih pjesama o Kraljeviću Marku⁸ postoje dvije pjesme u kojima je riječ o djevojci *Arvatki* koja stoluje u *Arvat-gradu* u *arvatskoj zemlji* i koja raspolaže nadnaravnim snagama (usp. pjesme *Krali Marko i Arvatka devojka* i *Arvatka devojka i triese junaci*, Jordanov' 1901: LXXX—LXXXIV, 137—150). Ona se je u *arvatskoj zemlji* osilila i mladima zabranila ženidbe, što je u stanovnika izazvalo ogorčenje i očaj pa su se obratili Kraljeviću Marku za pomoć. Njemu je uz puno truda i himbe pošlo za rukom ubiti *Arvatku*, koja se u narodnoj predaji istoznačno zove i *arvatska devojka*. Za Kraljevića Marka kaže se točno da stoluje u Prilepu, a *arvatska zemlja* očigledno mu nije negdje daleko, nego u njegovoj blizini.

Arvatkina arvatska zemlja mogla se je u izvornim zamislama narodnih pjevača nalaziti u Makedoniji, no mogla se je nalaziti i u obližnjoj Raškoj.

⁸ Kraljević Marko (Marko Mrnjavčević, oko 1355.—1395.) stolovao je u Prilepu i u stvarnosti je bio turski vazal koji je u Bitci na Kosovu 1389. godine bio barem pasivno na strani Osmanskoga Carstva. Unatoč tomu on je u narodnom pjesništvu mistificiran u borca protiv turskoga okupatora i junaka s nadnaravnim sposobnostima.

Hrvatsko ime proširilo se je u Makedoniju po svemu sudeći s prostora Raške. Srpski etnograf Petar Ž. Petrović (1897.—1970.) kaže da je iz Raške odseljavanje u Makedoniju »bilo masovnije 1202—1203. godine« kada je »u Raškoj vladala glad zbog suše, a verovatno i usled međusobne borbe Nemanjinih sinova.« (Petrović 1984: 109). Kao rezultat tih migracija vjerojatno je nastalo selo *Arvati* na bitoljskoj strani Prespanskoga jezera, u nekoć politički, prometno i gospodarski važnoj oblasti na tromeđi današnje Makedonije, Albanije i Grčke.

Makedonski toponim *Arvati* star je i nastao je prema etnonimu njegovih utemeljitelja. O tom svjedoči zapis bugarskoga nadbiskupa Bazilija s početka XIII. stoljeća. Čekajući na dopuštenje za prijelaz kroz bizantski Drač na putu prema Papi, on je boravio u kolovozu 1203. u »selu Hrvata« (»in villa Cravatochori«) (Acta I 1913: 41, br. 127). Hrvatski albanolog i povjesničar Milan Šufflay (1879.—1931.) s pravom smatra da je to selo po svoj »prilici identično s današnjim mjestom Hrvati u Donjoj Prespi« (Šufflay 1925: 110).⁹ U tom selu danas žive Albanci i Makedonci.

I na prostoru današnje Grčke postoje naselja s imenima koja su izvedena od etnonima *Hrvat*. Jedno se takvo selo nalazi na poluotoku Atika kod Atene, drugo uz ruševine Mikene na Peloponezu, a treće je na Kreti uz grad Heraklion (Županić 1914, Skok 1934: 93, 94, Gluhak 1990: 204—205). Postoji tumačenje da bi ti toponimi bili tragovi ranih doseljavanja Slavena u VI. i VII. stoljeću, no vjerojatnijim se čini da je riječ o tragovima sekundarnih migracija hrvatskoga stanovništva iz Makedonije, vjerojatno njegovih planskih kolonizacija odnosno preseljenja u doba Osmanskoga Carstva.

Otprilike 200 km od bitoljskoga naselja *Arvati* u smjeru Jadranskoga mora u Albaniji postoje toponimi koji svjedoče da su se nositelji imena *Hrvat* naseljavali i ondje. Ti toponimi zabilježeni su u poreznom registru

⁹ Niko Županić piše 1914. da se to selo zove *Hrvati* ili *Grvati* i da je možda osnovano za vrijeme Turaka koji su ga naselili robljem iz Hrvatske i jugoistočne Kranjske (Županić 1914: 111). Međutim, on nije znao da se selo »Hrvata« oko Prespanskoga jezera spominje već 1208. godine.

Albanskoga sandžaka iz 1431. koji je 1954. objavio turski povjesničar Halil İnalçık (1916.—2016.).¹⁰ U registru se navode naselja *Aşağı Hırvate* (*Donji Hrvati*, u registru se to naselje zove i samo *Hırvat*) i *Hırvatova* (İnalçık 1987: 5, 95, 138). Prema zemljovidu Halila İnalçıka ta su se sela nalazila u Muzakiji, plodnoj zemlji između rijeka Seman i Shkumbin. U njihovoj okolini ima više toponima koji upućuju na slavenski supstrat pa naselja koja su se zvala *Hırvati* možda nisu bile jedine tamošnje hrvatske kolonije. Prema İnalçıku i hrvatskomu arheologu i povjesničaru Vladimiru Markotiću naselje *Aşağı Hırvate* u novije se vrijeme zove *Kruatje* (Markotic 1960: 26). To ime danas više nije u (službenoj) uporabi, nego se rabi njegova kraća inačica *Krutje*. U općini *Krutje* koja pripada okrugu Lushnja nalaze se susjedna sela *Krutje e Siperme* i *Krutje e Poshme* (*Gornje i Donje Krutje*¹¹). Uporabne inačice službenoga naziva *Krutje* jesu *Kruatje* i *Kruati*. Riječ je o toponimima koji su izvedeni od latiniziranoga oblika etnonima *Hrvat* (*Croata*). Nepoznato je kada su izvorni toponimi latinizirani. U Gornjem Krutju nalazi se srednjovjekovna pravoslavna crkva sv. Nikole.¹²

Toponimi *Aşağı Hırvate* i *Hırvate* vrlo su lako mogli nastati u sklopu iseljavanja raških Hrvata preko Makedonije, rimskom magistralnom cestom *Via Egnatia* koja je povezivala Drač s Bosporom i koja je prolazila pored sela *Hırvata* u Makedoniji. Dotični toponimi u Albaniji mogu se tumačiti i drukčije. Hrvatski povjesničar Vladimir Koščak (1921.—1999.) veže ih uz starije vremensko razdoblje u sklopu teze

»da su Hrvati, kao vojnički narod konjanika i stočara, na poziv cara Heraklija zaposjeli vojničkim posadama stare rimske provincije Norik, Savsku Panoniju, Dalmaciju, Prevalitanu i

¹⁰ Osmanskoturški *sancak-ı Arvanid*; osnovan je nakon 1385. i postojao je do 1466. Prostirao se je otprilike na području današnje središnje i južne Albanije, na sjeveru od grada Kruje pa do rijeke Thyamis / Kalamas u Grčkoj. Pri njegovu osnivanju pod mletačkom upravom bili su Skadar, Leš i Drač.

¹¹ <https://mapcarta.com/18715832>.

¹² Restaurirana je i spašena od propadanja. Usp. njezine slike na mrežnoj poveznici Albanske pravoslavne crkve pod *Lushnje*: <http://orthodoxalbania.org>.

Epir, kako bi na toj liniji suzbili i sprečavali protubizantski savez između Avara i Langobarda u Italiji. Hrvati su na taj način preuzeli ulogu graničara Carstva i dobili u posjed spomenute provincije. Naravno da su se ubrzo nastojali osamostaliti, ukoliko su ikad i bili u nekom zavisnom položaju. Međutim, kao i Crvena Hrvatska na krajnjem jugu, tako je i Karantanska Hrvatska na sjeveru postojala tek prva dva stoljeća [VII.—VIII.] i ubrzo je izgubila hrvatski narodni značaj. O njima ipak govore ostaci hrvatskih toponima kako u Albaniji, tako pogotovo u Koruškoj.« (Koščak 1984: 216)

Neovisno o tom jesu li toponimi *Aşağı Hırvatı* i *Hırvatı* nastali onako kako pretpostavlja Koščak, ili pak odvajanjem i prijelazom jednoga dijela raških Hrvata iz Makedonije u Albaniju, što se meni čini vjerovatnijim, sigurno je da su se raški Hrvati iseljavali i u Bosnu i Hrvatsku i u unutrašnjost Srbije prema Beogradu.

Prije nego što se osvrnemo na te migracije, treba spomenuti Kosovsku bitku od 1389. godine, koja je nakon poraza srpske vojske na rijeci Marici 1371. godine bila jedna od najvažnijih prijelomnica u povijesti srednjovjekovne srpske države. U njoj su regionalne snage kršćanske koalicije okupljene na strani srpskoga kneza Lazara — u čijim su se redovima zasigurno borili i raški Hrvati — pretrpjele goleme gubitke. Goleme gubitke pretrpjela je i osmanska vojska. Njezin najveći poraz tijekom bitke bila je smrt sultana Murata. Iako se činilo da je ishod bitke neriješen, bitka je katastrofalne posljedice imala za srpsku stranu. Ona se od njezinih posljedica nije uzmogla oporaviti, a Osmansko je Carstvo svoje vojne redove brzo obnovilo i nastavilo s vojnim upadima na teritorij Srbije.

Hrvatski povjesničar Stjepan Antoljak (1909.—1997.) pokazao je da su u Bitci na Kosovu polju na strani kneza Lazara sudjelovali ne samo »Hrvati pod vodstvom Vlatka Vukovića, Tvrdkovog namjesnika i vojvode u predjelima Dalmacije i Hrvatske, nego i ratnici vranskog priora i bana Ivana Paližne, porijeklom Hrvata« (Antoljak 1989: 54).

Bitka na Kosovu polju nije se mogla u nekoj izrazitijoj mjeri odraziti na položaj Hrvata u Raškoj. Za razdoblje neposredno nakon nje nema podataka o masovnijem odseljavanju domicilnoga stanovništva, iako je bilo manjih migracija pojedinih raških rodova u Bosnu i u predjele sjeverne Srbije.¹³ Prema raspoloživim podacima može se zaključiti da su Turci pazili na to da slijedom njihovih vojnih prodora ne dođe do »etničkoga čišćenja« porobljenih prostora. Zahvaljujući tomu, odmah pri uspostavi osmanske vlasti u Raškoj tamošnji su se dubrovački trgovci mogli prilagoditi novim okolnostima i ni u kojem trenutku nisu prekinuli svoje trgovačke aktivnosti. Čim su početkom druge polovice XV. stoljeća Turci osnovali Novi Pazar, u njem je djelovao dubrovački konzul Franjo Gučetić (Petrović 1984: 115—116). Zbog niza okolnosti tijekom XV. stoljeća dolazilo je postupno do privrednoga i kulturnoga opadanja Raške i do njezina postupnoga nenasilnoga raseljavanja, koje se je amortiziralo doseljavanjem stanovništva iz Hercegovine i Crne Gore (Petrović 1984: 115).

Srpski etnograf Petar Ž. Petrović opisuje u svojoj monografiji posvećenoj Raškoj kako su se početkom XV. stoljeća počeli naseljavati »Turci i muslimani drugih narodnosti po trgovačkim i rudarskim naseljima oblasti Raške.« (1984: 116). U sklopu toga Osmansko je Carstvo dalo bizaran poticaj širenju hrvatskoga imena na tom prostoru naseljavanjem porobljenih i na islam prevedenih Hrvata sa sjeverozapada. O njima u Raškoj svjedoči popis spahijske vojske Bosanskoga sandžaka koji je izrađen oko 1526. godine (Aličić 1976).

U selu koje se zove *Srđani*, i za koje se u popisu vojske Bosanskoga sandžaka kaže da pripada Rasu (danas *Stari Ras* na Sandžaku), tamošnji Aferidun-beg imao je 30 merdova (podanika): trojicu iz turskoga grada Adane, devetoricu iz azijskoga dijela Turske (»Anadol«), jednoga iz Istanbula, jednoga iz grada Edirna, jednoga iz anatolskoga Akšehira,

¹³ Turci su pred kraj XIV. st. zauzeli Jeleč, a slijedom njihova prodiranja raški mitropolit Nikodim povukao se je 1439. u Smederevo, a 1443. sklonio se zajedno s despotom Đurđem i smederevskim mitropolitom Atanasijem u Dubrovnik (Petrović 1984: 113).

dvojicu Mađara, dvojicu Ungurusa (?), šestoricu s oznakom *Bosna* i trojicu s oznakom *Hrvat* (Aličić 1976: 198).

U selu koje se zove *Viduhovo*, koje pripada Rasu, Sinan-beg imao je osam merdova od kojih jedan ima oznaku *Hrvat*, a ostali oznaku *Bosna*.

U selu *Šare*, koje također pripada Rasu, tamošnji beg Mehmed imao je deset merdova: dvojicu *Hrvata*, a ostale s oznakom *Bosna*.

U selu koje se zove *Slavogošte*, koje pripada Sjenici, dva su merda: jedan s oznakom *Bosna*, a drugi s oznakom *Hrvat* (Aličić 1976: 184).

U selu *Vidobrenićima*, koje pripada Zvečanu, tamošnji beg Mustafa imao je devet merdova, od čega trojicu *Hrvata*, trojicu s oznakom *Bosna*, jednoga *Albanca* (*Arnaut*), i jednoga *Ungurusa*.

Hrvati u Raškoj s popisa vojske Bosanskoga sandžaka vjerojatno nisu bili domicilni raški Hrvati jer na popisu svi *Hrvati* (isto tako i *Mađari* i *Ungurusi*) nose odrednicu *gulam*. Ta oznaka najvjerojatnije označuje ratnike koji potječu s netom porobljenih prostora i ujedno kazuje da je riječ o nedavno u islamske redove privedenim ljudima. Da nije riječ o klasičnoj oznaci za vojnike-robove, kako se ta oznaka rabila u starija vremena, vidi se po tom što *Hrvati* imaju i vlastite merdove (podređenu vojnu pratnju u kojoj su i vojnici bez oznake *gulam*) i što neki od njih (Bešaret i Jusuf) nose titulu vojvode. Treba pretpostaviti da su osobe s oznakom *Hrvat* bile nositeljima etnonima *Hrvat*, no i to da je nositelja toga etnonima bilo i među onima koji su imali oznaku *Bosna*.

Budući da su domicilni raški Hrvati zasigurno bili pravoslavci, od kojih je dio možda prešao na islam, najzad dolaskom porobljenih Hrvata muslimana u Rašku krajem XV. stoljeća i početkom XVI. stoljeća s prostora današnje Bosne i Hercegovine i Hrvatske ime *Hrvat* bilo je u Raškoj zastupljeno među pravoslavicima, muslimanima i katolicima. Hrvati katolici pristizali su na prostor Raške od XIII. stoljeća u sklopu gospodarskih aktivnosti. O njima će se ovdje govoriti na str. 53.—61.

ŠUMADIJA I RESAVA

U naseljima na širem prostoru Užica i Čačka živjelo je prema turskim katastarskim popisima iz XV. i XVI. stoljeća (Aličić 1985) puno stanovnika kojima su imena bila posredno ili neposredno izvedena od etnonima *Hrvat*. Riječ je o imenima *Hrvatin*, *Hrvojić*, *Hrvoje* i *Hrvo*. Uočljivo je da su ta imena učestalija u zapisanim imenima otčeva nego u imenima njihovih sinova. Među njihovim nositeljima bilo je i pravoslavnih *kaluđera*.

U selu Petnici na prostoru današnje općine Čačak živio je Đurađ, sin Hrvatina (Aličić 1985: 121). U selu Puhovu na prostoru današnje općine Lučani živio je Hrvatin, sin Petka (Aličić 1985: 121). U selu Guberevcima u Dragačevu živjele su dvije osobe koje su se zvale Hrvoje (Aličić 1985: 143). U selu Ježevici u općini Čačak živio je Stojan, sin Hrvojića. U istom je selu postojao *manastir* u kojem je živio *kaluđer* Hrvoje (Aličić 1985: 152).

U selu Prislonici u općini Čačak živio je Branko, sin Hrvojina (Aličić 1985: 167). U selu Nevadu (Nevade) u općini Gornji Milanovac živio je Jovan, sin Hrvatina (Aličić 1985: 257). Na prostoru općine Gornji Milanovac živio je i Petri, sin Hrve, u selu koje se nekoć zvalo Andretinica (Aličić 1985: 338). U danas nepoznatom selu Gornji Milić, također u Rudničkoj Moravi, živio je Đurađ, sin Hrvatina (Aličić 1985: 312). U selu Gorici, koje »pripada Užicu«, živio je Dimitrije, sin Hrve (Aličić 1985: 392). U Gojnoj Gori na prostoru današnje općine Gornji Milanovac živio je Radosav, sin Hrvatina (Aličić 1985: 409). U selu »Ržanova, danas varošica Arilje«, živio je Radovan, sin Hrvoja (Aličić 1985: 463).

Srpski etnolog Stanoje M. Mijatović (1868.—1946.) zabilježio je da se u selu »Veliko Popoviće« u Resavi s istočne strane Morave (danas Veliki Popović u općini Despotovac) jedan od šest zaselaka zove »Rvatska« (»Rvatska Mala«). Jedno od tamošnjih četiriju seoskih vrela zove

se »Rvatski Kladenac«. Jedan tamošnji rod koji slavi Mitrovdan i ima 12 domaćinstava zove se »Rvati«. Mijatović polazi od toga da je taj rod utemeljio »Stari Nikola Rvat, koji je umro 1673. godine«, kako »stoji na njegovu nadgrobnom spomeniku.«. On se je navodno doselio

»iz »Rvatske«, i uzeo pod zakup od starog Kovača vodenicu na Resavi. Posle se s Kovačevom familijom orodio i tu ostao. Tada je selo bilo u današnjem Selištu.« (Mijatović 1930: 191)

Mijatović ne kaže što mu znači toponim »Rvatska« (selo na Kosovu, zemlja Hrvatska ili nešto treće). Petar Ž. Petrović smatra da rod *Rvati* u Velikom Popoviću ne potječe od jedne osobe (Nikole) koja bi se doselila iz Hrvatske, nego od skupine iseljenika iz sela Rvatske na Kosovu ili iz sela Rvata na Ibru (blizu Novoga Pazara) (Petrović 2010: 277). Međutim, on za tu tezu kao oslonac uzima samo toponime, a u obzir treba uzeti i to da je npr. prema popisu Prizrenskoga sandžaka iz 1571. godine u selu Osoje (»Osojane«) južno od Novoga Pazara živio Radivoj Hrvat (Katić 2010: 343). To znači da je rod *Rvati* u Velikom Popoviću mogao potjecati i iz nekoga drugoga naselja u Raškoj u kojem su živjeli Hrvati ili u kojima je etnonim *Hrvat* poprimio funkciju prezimena, a to nije moralo nužno biti vezano samo uz naselja *Rvatska* i *Rvati*.

Četrdeset kilometara zapadno od Velikoga Popovića i dvadeset kilometara sjeveroistočno od Kragujevca u općini Batočina nalazi se selo Žirovnica kojega se jedan zaselak zove *Rvati* i *Rvatski Kraj*¹⁴. I on je nastao zasigurno onako kako je nastala *Rvatska* u Velikom Popoviću. Štoviše, nije isključeno da su cijelo selo utemeljili raški migranti jer i danas blizu Kosovske Mitrovice postoji selo Žerovnica, a istoimeno selo postojalo je i u okolici Novoga Pazara. Lako je moguće da su

¹⁴ Tumačenje da se taj lokalitet istodobno zove i *Cvetkovića Kraj* zato što se rod Cvetkovića onamo doselio odnekuda iz Hrvatske poslije 1737. godine, legenda je koju je izmislio netko tko nije znao ili nije htio primjereno protumačiti toponim *Rvatski Kraj* u srcu Šumadije. Usp. Nedeljković 2001: 6.

spomenuti toponimi u Šumadiji i Resavi dijelom vezani uz selidbe stanovništva vlašškoga podrijetla koje je često živjelo u zaseocima (izvorno *katunima*) na rubovima sela i koje se je u Raškoj tijekom slavenizacije asimiliralo s tamošnjim Hrvatima.

VLASI U RAŠKOJ

Iako već početkom XIV. stoljeća započinje proces »ustaljivanja pokretnih stočara prvo na šire teritorije, a potom i stalne zaseoke ili sela sa atarima«, preostali romanski Vlasi u Srbiji u topličkom, kruševačkom i niškom okrugu još ni u XIX. stoljeću nisu imali prava sela, nego su, kako tumači srpski povjesničar slovačkoga podrijetla Bogumil Hrabak (1927.—2010.), »leto provodili u gori, a zimi se spuštali u župna mesta, zaklonjena od severnih vetrova« (Hrabak 1990: 9, 11).

U Srednjem vijeku na planinskom prostoru Kopaonika i obližnje Rogozne boravili su Vlasi. Oni su ondje imali svoja ljetna stočarska naselja zvana *bačije*. Sa svojim stadima kretali su se po visokim planinama i nomadskim načinom života razlikovali se od slavenskoga stanovništva. Tijekom vremena Vlasi su se poslavenili preuzevši slavenske govorne idiome, a mnogi su nastavili živjeti na vlaški način.

Srpski kralj Stefan Uroš III. (1285.—1331.) zabranio je 1330. godine Srbima ženiti se Vlahinjama (Miklosich 1858: 98). Ta zabrana pokazuje prije svega da je miješanja stanovništva bilo, jer se inače ne bi zabranjivalo. Jedan od izvornih poticaja za donošenje zabrane bilo je vjerojatno to što je uslijed miješanja Vlaha i Slavena slavensko pučanstvo prelazilo na vlaški (nomadski) način života, čime je srpskim vladarima bilo otežano ubiranje poreza (usp. Hrabak 1990: 8—10).

Tridesetak kilometara sjeveroistočno od *Rvatske* na Kosovu i tridesetak kilometara istočno od sela *Rvati* na Sandžaku nalazi se na planini

Kopaonik na 1639 metara nadmorske visine lokalitet koji se zove *Rvatske bačije*.¹⁵

Prema Tatomiru Vukanoviću toponim *Rvatske bačije* nastao je svakako »prema stočarskom letnjem naselju rvatskih pastira sa podnožja Rogozne« (Vukanović 1974: 309). Vukanović polazi od toga da taj toponim pripada starijemu sloju srbijanskih toponima koji svjedoče o prodoru hrvatskih srednjovjekovnih etničkih skupina u Srbiju i Makedoniju.

Poznato je da je najkasnije od XVIII. stoljeća dio slavenskoga pučanstva u Raškoj, vjerojatno i samo vlašškoga podrijetla, živio vlaškim načinom života i u povremenim migracijama ljeti sa stokom boravio u svojim *bačijama* na Kopaoniku. Stoka se je na bačije istjerivala u svibnju, a vraćala u kolovozu ili rujnu. Bačije su se u pravilu nalazile dva do tri sata hoda udaljene od sela (Pavlović 1995: 91). Iz sela Rvata na Ibru stoka se je istjerivala na Kadijevac na Kopaoniku (Pavlović 1995: 90), gdje se nalaze ostatci srednjovjekovnoga rudnika. To što Radoslav D. Pavlović (1933.—1993.) u svojem podosta opsežnom popisu kopaoničkih bačija, koji se temelji (i) na arhivskoj građi, ne navodi *Rvatske bačije*, moglo bi biti uvjetovano time da taj lokalitet u XIX. stoljeću više nije bio u svojoj staroj funkciji.

Toponim *Rvatske bačije* na Kopaoniku upućuje na to da je u okolici došlo do miješanja Vlaha i nositelja etnonima *Hrvat*, tj. jednoga dijela raških Hrvata, pri čemu je u procesu slavenizacije Vlaha na jedan dio Vlaha preneseno ime *Hrvat*.

U spomenutoj zabrani Srbima iz 1330. da se žene Vlahinjama, pojmom *Srbini* vjerojatno su obuhvaćeni svi pravoslavni Slaveni koji su bili

¹⁵ U dokumentu *Uredba o utvrđivanju Prostornog plana područja posebne namene Nacionalnog parka Kopaonik* iz 2009. godine taj se lokalitet zove Đorđevića bačije, no u zagradama se dodaje da je riječ o *Rvatskim bačijama*. U meni dostupnim dokumentima lokalnih planinarskih društava lokalitet je poznat samo pod svojim starim imenom.

“obični” podanici srpskoga kralja (uključujući raške Hrvate), a pojmom *Vlasi* “pravi” Vlasi i više ili manje slavenizirano stanovništvo koje je živjelo vlaškim načinom života, uključujući slavenizirane Vlahe koji su se zvali *Hrvatima*. Za Kopaonik se u literaturi može naći podatak da su na njem ljeta provodili Cincari kao vlaška etnička podskupina.

VLASI U HERCEGOVINI

Masovne migracije Vlaha i iseljavanja iz njihovih izvornih staništa u Makedoniji bila su izravna posljedica prodora osmanske vojske koju su pratili prednjeazijski nomadi Juruci koji su od domicilnih Vlaha preotimali najbolje pašnjake. Vlasi su se stoga povlačili prema područjima koje Osmansko Carstvo još nije bilo osvojilo i na kojima je Vlaha prije turskih osvajanja bilo samo u manjem broju.

Vlasi su se s prostora današnjega Sandžaka i Crne Gore naseljavali od kraja XIV. stoljeća u Hercegovini (Mirdita 2009: 230, Truhelka 1941: 31—32). Imena Vlaha pristiglih krajem XIV. stoljeća u Hercegovinu pokazuju da su većim dijelom već bili slavenizirani. Među tim imenima nalazi se i ime *Hrvatina*. Vinko Foretić piše o tom:

»Pod datumom od 26. svibnja 1397. imamo nekoliko ugovora s Vlasima, koji se obvezuju držati stoku Dubrovčanina Marina Gundulića s time, da se dobitak dijeli na polovicu. Među tim Vlasima se spominje također Brajan sin Hrvatina Trkulića. Kontakt Vlaha s Hrvatima dovodio je do toga, da su i Vlasi uzimali kao lično ime Hrvatina.« (Foretić 1969: 94)

Danas je nemoguće s potpunom sigurnošću utvrditi je li ime *Hrvatina* u hercegovačkih Vlaha rezultat hrvatsko-vlaških dodira u Hercegovini, ili je riječ o imenu koje su Vlasi iz Raške donijeli u Hercegovinu. Mnogo je vjerojatnije da su ga donijeli iz Raške jer su ondje bili u dužem i intenzivnijem dodiru s nositeljima imena *Hrvat*. O njihovu dodiru u

Raškoj svjedoči toponim (*H*)*rvatske bačije* i činjenica da su kroatizirani Vlasi iz Raške osobno ime *Hrvat*in i slična imena prenosili i u druge krajeve, isprva na područje Čačka i Užica.

MIGRACIJE VLAHA U SRBIJI

Ime *Hrvat*in među Vlasima užičke i ostrovičke nahije u zapadnoj Srbiji u XV. i XVI. stoljeću vjerojatno je prvi zapazio i pokušao protumačiti Bogumil Hrabak. On je, ne znajući za raške Hrvate i njihovo miješanje s Vlasima, pomislio da su njegovi nositelji bili »došljaci« iz Hrvatske (1990: 22, 28). Osim potvrda toga imena koje spominje Hrabak, treba uzeti u obzir još i ove:

Za stanovnike sela Ržanova, u kojem je živio Radovan, sin Hrvoja, u turskim katastarskim popisima XV. i XVI. stoljeća kaže se da

»čuvaju puteve koji idu kroz planine Prekanac, Banica i Malič. Nakon što plate harač, ostale poreze plaćaju prema derben-džijskom zakonu, a oslobođeni su od ostalih nameta.« (Aličić 1985: 463)

To upućuje na vlaško podrijetlo stanovništva toga sela. U selu Nevada, u kojem je živio sin Hrvatina Jovan, živjele su dvije osobe imena Radul (Aličić 1985: 257). Ime Radul nedvojbeno upućuje na vlaško podrijetlo njegovih nositelja. Neka sela oko Užica i Čačka u kojima su živjeli nositelji imena izvedenih od etnonima *Hrvat*, a koje smo spomenuli na str. 29.—30.), imalo je kao starješine *primiđure*, što također upućuje na vlaško podrijetlo njihovih stanovnika.

Nimalo nije vjerojatno da bi *Hrvati* u tim sredinama bili došljaci iz Hrvatske, nego je gotovo sigurno riječ o lokalnom vlaškom stanovništvu koje je ime *Hrvat* preuzelo u Raškoj i raznosilo ga ne samo na prostoru današnje Srbije, nego i u smjeru Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

Selo Gornja Tolisa (blizu sela Zelinje Donje u kojem se nalazi zase-lak Hrvatovići) kod Gradačca u sjeveroistočnoj Bosni sastavljeno je od zaseoka Kalajdžije (koje zauzima središnji dio sela) i rubnoga zaseoka Hrvaćani. Srpski etnolog Milenko S. Filipović (1902.—1969.) doka- zuje da su u Kalajdžijama živjeli Cincari (pravoslavci), no za *mahalu* Hrvaćani, zbog njezina imena, pretpostavlja da su u njoj živjeli »pravo- slavni Srbi doseljeni s teritorija Hrvatske«. Nije vjerojatno da bi se na rub cincarskoga sela smjestili doseljenici iz Hrvatske (usp. Filipović 1951: 83—84). Mnogo je izglednije da su u cijelom selu živjeli Cincari/ Vlasi od kojih je jedna skupina izvorno bila nositeljem hrvatskoga ime- na i koja se nastanila na rubu Gornje Tolise. Filipović to ne prepoznaje jer ne uzima u obzir da je etnonim *Hrvat* u sjeveroistočnoj Bosni mogao biti donesen vlaškim migracijama kojima ishodište nije bila Hrvatska, nego Raška i općenito Srbija, Crna Gora i Hercegovina.

U Bosni i Hercegovini postoje i druga sela kojima je ime izvedeno od etnonima *Hrvat* i za koje se pretpostavlja da su ih utemeljili pravo- slavci iz Hrvatske, a zapravo se ne zna je li riječ o doseljenicima iz Hr- vatske (i jesu li uopće postojali iseljenički valovi pravoslavaca iz Hrvat- ske prema unutrašnjosti Osmanskoga Carstva) ili je riječ o *kroatiziranim* pravoslavnim Vlasima ili drugim *kroatiziranim* Slavenima kojima je migracijsko ishodište bila Raška.

Niz srpskih autora govoreći o migracijama Vlaha koje je pokretalo Osmansko Carstvo, Vlahe uopće ne spominje. Npr., Milovan Radova- nović, govoreći o prizrenskom kraju, izjašnjava se kao da su iz njega emigrirali samo i isključivo »Srbi«, a zapravo je i iz njegova opisa toga stanovništva jasno da je većim dijelom riječ bila o Vlasima:

»Razume se, vrlo je teško ustanoviti da li su Srbi iz prizrenskog kraja u tursku krajinu dovođeni prisilno ili su se kretali svoje- voljno. No reklo bi se da je tu bilo najpre posredi jedno orga- nizovano kretanje, koje je verovatno obuhvatilo one porodice koje su se dobrovoljno uključile u tu daleku severozapadnu

srpsku iseljeničku struju. To istovremeno ukazuje i na dobar, čak poverljiv odnos turskih vlasti prema Srbima uopšte, o čemu imamo više primera i iz Prizrenskog Podgora. O ovoj činjenici govori i Vl. Skarić, koji smatra da je turska država imala u početku veliko pouzdanje u svoje pravoslavne podanike, te su se oni, što voljom državne vlasti, što sami sobom, >razmiljeli po sjevernim oblastima turskog carstva.<.« (Radovanović 1964: 294—295)

Najveće, masovno iseljavanje Srba s Kosova i Raške dogodilo se je 1690. godine pod vodstvom pečkoga patrijarha Arsenija III. Crnojevića (1633.—1706.). U jednom dijelu literature polazi se od toga da je zapravo tek tom seobom prvi put došlo do masovnoga naseljavanja Srba u Habsburškoj Monarhiji. Do njihova iseljavanja došlo je nakon habsburško-turskoga rata u kojem su habsburške snage 1688. i 1689. isprva duboko prodrle u prostor Osmanskoga Carstva, sve do Skoplja. Na strani habsburških snaga borilo se je i domicilno stanovništvo na čelu sa Stanišom Mlatišumom koji je bio blizak suradnik pečkoga patrijarha i raškoga mitropolita. Godine 1690. austrijska se vojska počela povlačiti, a, kao što piše Petar Petrović,

»Kompromitovano stanovništvo, srpsko i arbanaško, sa svojim vođama, nije smelo da dočeka osvetu Turaka. Ono je napustilo svoja ognjišta, najviše na Kosovu, Metohiji i iz oblasti Raške. Pečki patrijarh pošao je s narodom ka severu ispred turskog nadiranja s juga i uspeo da se na vreme prebaci u krajeve severno od Save i Dunava.<.« (Petrović 1984: 122)

Seobom 1690. godine odselilo se je »pretežno staro raško stanovništvo zajedno s onim delom dotada doseljenog dinarskog stanovništva iz Crne Gore i Hercegovine.<.« (Petrović 1984: 123). Do potpunoga iseljavanja ipak nije došlo jer su se stari toponimi koji se spominju u vrelima iz XIII. i XIV. stoljeća održali sve do današnjice (Petrović 1984: 197), a mnogi su se seobama, kao već i do tada, prenosili na nove lokacije.

Tijekom tih seoba jedna je obitelj vlaško-cincarskoga podrijetla iz sela Runjanin pored Loznice u Srbiji izbjegla tijekom XVIII. stoljeća u Habsburšku Monarhiju. Konačno se nastanila u Srijemu i potom u Vinkovcima, gdje je 1821. godine rođen i u tamošnjoj pravoslavnoj crkvi kršten Josif Runjanin (1821.—1878.), u hrvatskoj javnosti poznat kao Josip Runjanin. On je 1838. godine otišao u vojsku i time započeo časničku karijeru u kojoj je napredovao do čina podpukovnika. Kao kadet je službovao u Glini pod komandom pukovnika glinskoga garnizona Josipa Jelačića (1801.—1859.). Jelačić je bio u Glini od 1841. do 1848. godine kada je bio imenovan hrvatskim banom. Runjanin je njemu u čast uglazbio pjesmu *Ljubimo te, naša diko* koju je napisao Ivan Trnski (1819.—1910.) 1844. godine. Njezin tekst glasi:

»Ljubimo te, naša diko, jer si glavar srcem, blag, jer si s našeg roda niko, svima mio, svima drag, zato na tvoj mili glas, eto svuda, eto nas: il u vatru il u boj, dušom tielom svak je tvoj! Vjeran miloj otačbini, ljubiš rod svoj, ljubiš nas; ne daš da nam otmu ini — pradjedova pravi glas; Za sirotu krajišnika — ti bi dao život svoj; ti ga braniš mučenika; jer po krvi brat je tvoj; Ljubav želiš, želiš slogu, — da ne dieli zakon nas; da po jednom vječnom Bogu — za nas svane srećni čas!« (Klaić 1893: 15—16) (podcrtavanje moje, M. G.)

Josip Runjanin u hrvatskoj je javnosti poznatiji po tom što je 1846. napisao melodiju za pjesmu *Horvatska domovina* Antuna Mihanovića koja je objavljena 1835. godine u 10. broju časopisa *Danice Horvatske, Slavonske i Dalmatinske*. Taj njegov rad opisan je na mrežnim stranicama Srpskoga nacionalnoga vijeća pod rubrikom *Znameniti Srbi* ovako:

»Budući da je bio oduševljen zvučnošću i skladnošću teksta Antuna Mihanovića, Runjanin ga je odlučio uglazbiti, a pri tome su mu pomogli ostali posjetitelji kuće [Peleš]. Pjesmu su ubrzo prihvatili i puk i vojnici, i često se pjevala po mnogim gostionicama Vojne krajine. Dopala se i pukovniku Josipu Jelačiću, koji je u to doba također bio u Glini, pa ju je dao svom kapelniku Josipu Wendlu da je prilagodi za marš. Pjesma se

proširila Hrvatskom tek nakon što ju je preradio skladatelj Vatroslav Lichtenegger i 1861. tiskao u Sbirci različitih četveropjevah mužkoga zbora.«¹⁶

Podsjetimo se nekih stihova te Mihanovićeve pjesme koja se je mladoga krajiškoga časnika pravoslavne vjeroispovijedi i vlaško-cincarskoga podrijetla Josipa Runjanina toliko dojmila da ju je, kako bi njezina poruka bila što čujnija, odlučio uglazbiti:

*Lěpa naša domovino,
Oj junačka zemljo mila,
Stare slave dēdovino,
Da bi vazda čestna bila!*

*Mila, kano si nam slavna,
Mila si nam ti jedina,
Mila, kuda si nam ravna,
Mila, kuda si planina!*

[...]

*Vele gore, veli ljudi,
Rujna lica, rujna vina,
Silni gromi, silni udi; --
To je naša domovina!*

[...]

*Magla, što li, Unu skriva?
Ni l' to našiu [našiv, tj. naših] jauk turobni?
Tko li moleć smert naziva?
Il' slobodni, il' su robni?*

*»Rat je, bratjo, rat junaci,
Pušku hvataj, sablju paši,
Sedlaj konjče, hajd pešjaci,
Slava budi, gdi su naši!*

[...]

¹⁶ <https://snv.hr/znameniti-srbi-u-hrvatskoj/josif-runjanin> . Pristupljeno 15. IV. 2019.

*Veseli se, tužna mati,
Padoše ti verli sini,
Ko junaci, ko Horvati,
Ljaše kervcu domovini!*

*Teci, Sava hitra, teci
Nit' ti Dunaj silu gubi,
Kud li šumiš, svētu reci:
Da svog' doma Horvat ljubi,
[...]
Dok mu njive sunce grije,
Dok mu hrastje bura vije,
Dok mu mertve grob sakrije,
Dok mu živo serdce bije!*

Pojedini srpski autori često spominju da je Josip Runjanin bio »Srbin«. Pod tom pretpostavkom uvršten je i među »znamenite Srbe« na mrežnim stranicama Srpskoga narodnoga vijeća.

Kao dokaz da je Runjanin navodno bio »Srbin«, uzima se to što je bio pravoslavac, što je kršten s imenom Josif, i što mu je obitelj bila podrijetlom iz Srbije.

Nema podatka o tom da bi Josip Runjanin ikada igdje ikomu rekao ili napisao da je Srbin. S druge strane, više toga nedvojbeno upućuje na to da je sam sebe smatrao *Hrvatom*. Tu svoju etničku samoidentifikaciju mogao je usvojiti kao časnik u Vojnoj krajini, u kojoj je vojnički suživot »na braniku Hrvatske« pogodovao oblikovanju svijesti o *hrvatskom* zajedništvu tamošnjih pravoslavaca i katolika, no moguće je i to, vidjeli smo, da su već njegovi predci iz Srbije u Hrvatsku došli kao nositelji etnonima *Hrvat*. Tomu u prilog ide svjedočanstvo Runjaninove kćeri Wilhelmine Runjanin koja je za svoje pretke i s otčeve strane tvrdila da su se smatrali *Hrvatima*.

Wilhelmina Runjanin starost je doživjela u Grazu, gdje je nakon smrti svoje 96-ogodišnje bake po majčinoj strani pala u bijedu i neimaštinu.

(Baka joj je bila nositeljicom vojne mirovine.) Saznavši za tešku materijalnu situaciju u kojoj se je našla 69-godišnja Wilhelmina, trgovac Ivan Movre iz Koprivnice pokrenuo je njoj u korist humanitarnu akciju među hrvatskim domoljubima. To je ponukalo slovenskoga novinara Antona Kosija da usput u Grazu posjeti i razgovara s Wilhelminom Runjanin (Kosi 1936). Wilhelmina mu je ispričala da je njezina majka bila Otilija Peraković, kći umirovljenoga časnika. S njezinim ocem Josipom Runjaninom vjenčala se je 1864. godine. Njezin djed po otčevoj strani bio je također časnik, kapetan inženjerije. Iz Mitrovice je njezina majka u nekom trenutku otišla svojim roditeljima u Graz zbog operacije, gdje je ubrzo i umrla. Wilhelminu je nakon majčine smrti odgajala baka u Grazu. Kad je njezin otac Josip bio umro, imala je deset godina. Kaže da se dobro sjeća kako je znao lijepo pjevati i svirati na citri i gitari, te da je svirao i flautu. U razgovoru s novinarom Wilhelmina je nazvala *sramotom* to što je živeći u tuđini zaboravila hrvatski. To joj teško pada jer da su svi njezini predci s otčeve i majčine strane bili *Hrvati* i jer su u obitelji i u tuđini govorili *hrvatski* (Kosi 1936). Na isti je način Wilhelmina Runjanin i 1921. godine nacionalno opredjeljenje njezina otca opisala podmaršalu Karlu pl. Matasiću Blagajskomu:

»Prema svjedočenju podmaršala Karla pl. Matasića Blagajskog, na njegov >upit o narodnosti njena oca<, Wilhelmina mu je, uz začuđeni pogled, odgovorila >Pa moj je otac Hrvat<. (>Mein Vater ist doch ein Kroat<).« (Tomašek 1991)

BEOGRAD

Nadgrobnik kamen Nikole Rvata u Velikom Popoviću iz 1673. godine, antroponimi (*H*)rvat, *Hrvat*, *Hrvoić*, *Hrvoje* i *Hrvo* i toponimi poput (*H*)rvatska i (*H*)rvatski kraj u središnjoj Srbiji predstavljaju poprilično siguran dokaz da su se raški Hrvati — koji su se dijelom pomiješali s drugim Slavenima i Vlasima i na njih prenijeli svoje etničko ime — iseljavali pod imenom (*H*)rvat, da su svoje mikrolokacijske postojbine zvali (*H*)rvatska i slično, i da je etnonim (*H*)rvat jednomu dijelu njihovih potomaka postao ime ili prezime.

Zahvaljujući raškim Hrvatima koji su ime *Hrvat* prenijeli u svoje toponime i antroponime, njihove migracije unutar Srbije mogu se pratiti sve do širega područja Beograda. U arhivskoj građi za selo Žarkovo, koje je danas beogradsko naselje, na popisu arčkih glava za 1832./1833. godinu nalazi se Sima Rvat (Lukić 2012: 26), a na popisu za Ostružnicu Pavle Rvat (i sinovi Petar i Blagoje) (Lukić 2012: 100). Na popisu davatelja spahijskoga prihoda u Pećanima nalazi se Miailo Rvat (Lukić 2012: 176, usp. i 177). Prema popisnoj knjizi stanovništva iz 1863. godine u Velikoj Moštanici živio je Nikola Studen Rvat (Lukić 2012: 148). Obitelji Đurđevića koja je imala šest kuća, mater je bila »Rvatuša« (Lukić 2012: 124).

Na širem beogradskom području dolazilo je do križanja imena *Hrvat* kojemu su izvorni nositelji bili raški Hrvati s imenom *Hrvat* koje su poglavito u XIX. stoljeću donosili doseljenici iz Habsburške Monarhije. Zanimljivo je da uslijed migracija pravoslavaca iz Habsburške Monarhije nisu nastajali toponimi kao npr. *Sr(ij)emsko Selo*, *Vojvođansko Selo*, *Slavonsko Selo*, *Ličko Selo*, *Dalmatinsko Selo*, *Moslavačko Selo*, *Kordunsko Selo*, *Krajišničko Selo*, nego samo toponimi s atributom *hrvatski*. Što se antroponima tiče, doseljenici iz Habsburške Monarhije dolazili su s imenima i prezimenima i nema razloga misliti da su ih masovno napuštali i dolazeći u Srbiju preuzimali prezime (*H*)rvat.

Nositelji takvih prezimena na beogradskom području bili su poglavito potomci raških Hrvata.

Dana 22. veljače 1824. javljeno je knezu Mitru Kojiću u Beogradu da su došla dva čovjeka »iz Kroatije, imenom Jovan Prica i Kosta Mezinjanin« kao predstavnici devet obitelji koje se žele naseliti na aliji zvanoj Karačaj (?) (Đorđević 1926: 1—3). Knez Miloš Obrenović to je naseljavanje već prije bio odobrio, no ono se nije ostvarilo navodno zbog nezadovoljstva doseljenika tamošnjom dostupnošću vode pa Živko Milosavljević piše knezu Milošu 24. ožujka glede »ovih Arvata« da ih je na njihovu želju htio naseliti u Stepašinovac, no na što su mu dolazili »Ripnjani, i tuže se da im je sa svim onde dosadno, ako sednu onde Arvati. Ja im nisam ništa mogao odkazati, no ovi su Arvati poiskavali pismo doći k Vašemu blagorodiju.« (Đorđević 1926: 1—3).

Dana 29. travnja 1824. dano je »objavlenije Hrvatima: Jovanu Pricu i Kostu Mazinjaninu da im je slobodno s 10 kuća u mestu Stepašiniću« (»u selu Ripnju«) naseliti se. Tako je nastalo naselje podno Avale poznato kao *Rvatsko Selo*, i to kao dio sela Ripnja, koje je danas prigradsko naselje u općini Voždovac južno od Beograda.

Stanovnici *Rvatskoga Sela* podno Avale, prema predaji, zauzeli su i ogradili šumu Karagaču, koja je pripadala stanovnicima sela Vrčina. Zbog spora koji je nastao zbog Karagače knez Miloš ukinuo je Rvatsko Selo i njegove je stanovnike kao kompaktnu skupinu razbio tako što ih je raselio po okolnim selima, iako im je prvotno, sudeći po građi koju je objavio Đorđević, bio namijenio upravo da se brinu o Karagači (usp. Nikolić 1903: 952 i Đorđević 1926: 1—3).

Dana 26. travnja 1826. piše Petar Mihailović knezu Milošu o zemlji »koja se ispod rvatskoga sela nalazi, i koju su oni ljudi radi orati« (Đorđević 1926: 1—3). Nije sigurno je li riječ o zaseoku sela Ripnja ili o nekom drugom selu.

Knez Miloš raselio je 20-ih godina i *Hrvatsko Selo* koje se nalazilo na Savi na Adi Ciganliji i preselio ga u Rucku, selo na Savi blizu Obrenovca (Nikolić 1903: 955, Lukić 2012: 244). Prema podacima iz popisne knjige srbijanskoga stanovništva iz 1863. godine u selu Rucki boravio je petnaestogodišnji Stevan Nikolić kao »sluga iz Rvatske« (Lukić 2012: 172), a u obližnjem selu Ostružnica, koje se nalazi također na Savi otprilike između Obrenovca i Beograda, boravio je sedamnaestogodišnji Stevan Petrović, također »sluga iz Rvatske« (Lukić 2012: 113). Nejasno je što točno u tim dvama zapisima označava toponim »Rvatska«. Lako je moguće da označava neko danas nepoznato naselje, ili možda neevidentirani zaselak sela Rucke koji su utemeljili preseljeni nositelji etnonima *Hrvat* s Ade Ciganlije.

A. V. Bogić bio je pisar Sreza vračarskoga i napisao je njegov topografski rječnik u kojem pod natuknicom *Arvatsko Selo* opisuje posve drugi lokalitet na području Beograda:

»brdovito mjesto pod srednjim njivama i vinogradima u ataru sela Žarkova na sjevernoj strani. Znaju ljudi kad su se tu bili naselili neki Hrvati, pa su krenuti, jer nije moglo tu da bude selo. I odonda se tako prozvalo.« (Bogić 1866: 97)

Žarkovo je danas beogradsko naselje. Za običaje i nošnje tamošnjih stanovnika Bogić kaže da su šumadijski (osim toga spominje još *podunavski* i *bugarski*, uz napomenu da stanovnici »sami sebe tako dijele i raspoznaju.« (Bogić 1866: 128—129). Glede jezika Bogić kaže da tamošnja »Većina pak govori jednijem narječijem — istočnim: belo, lepo, vreme i t. d., ali ima doseljenih, koji vole i ovđe da besjede po južnome govoru: lijepo, bijelo, vrijeme«, (1866: 130), »jer kažu da je ovako ljepše, i podsmijevaju se onima, što drukčije govore« (1866: 131).

U selo Rucku se je iz »Hrvata blizu Obrenovca« preselio Mihajlo Simić (Lukić 2012: 165). Toponim *Rvati* u Obrenovcu jedan je od toponima za koji Tatomir Vukanović smatra da svjedoče o prodoru hrvatskih srednjovjekovnih etničkih skupina u Srbiju.

OBRENOVAC

Obrenovac se nalazi tridesetak kilometara jugozapadno od Beograda i svoje je današnje ime dobio 1859. godine. Prije toga zvao se je Palež. Još u drugoj polovici XVIII. stoljeća Palež je bio većinski muslimansko naselje s jednom džamijom. Naselje je bilo podijeljeno u dva dijela. U Velikom Paležu bilo je dvadesetak kuća, a u Malom Paležu nešto manje (Novaković 1987: 68—69). Nakon austrijsko-turskoga rata 1716.—1717. Palež se je našao pod austrijskom upravom, a Turci su njime opet ovladali 1739. godine. Veliki Palež spalili su ubrzo nakon 1815. ustanici kneza Miloša Obrenovića, nakon čega se muslimani u nj više nisu vraćali, a izbjeglo je dobrim dijelom i domicilno pravoslavno stanovništvo (Novaković 1987: 70).

Srpski povjesničar Relja Novaković (1911.—2003.), koji je rođen u Obrenovcu, pronašao je na jednom zemljovidu iz XVIII. stoljeća

»naziv Arvati na levoj obali donje Tamnave (danas Rvati), samo što je na karti selo zabeleženo južno umesto severno od Paleža.«
(Novaković 1987: 76)

To je selo svoje ime dobilo vjerojatno onako kako i zaselak *Rvatska* u Velikom Popoviću, s tim da njegovi utemeljitelji vjerojatno nisu stigli izravno iz negdašnje Raške, nego su vjerojatno već nekoliko naraštaja živjeli na drugim lokacijama u Srbiji kao što je bio npr. Veliki Popović ili Žirovnica.

Negdašnje selo *Arvati* pokraj Paleža danas je dio Obrenovca koji se zove *Rvati*. Prema središtu grada obrenovačko naselje *Rvati* omeđeno je dugačkom ulicom koja se zove *Rvaćanska*, i koja je rezultat drugoga, mlađega utjecaja etnonima *Hrvat* na prostoru Obrenovca. Ulica je svoje ime dobila po stanovnicima Obrenovca koji su se zvali (*H*)*rvaćanima*. Srpski zemljopisac i etnolog Ljubomir Pavlović (1865. —1936.) započinje njihov opis ovako:

»Sremci, Banaćani, Hrvaćani, Ličani i Bačvani, poznatiji pod imenom Lale i Hrvaćani, smatraju se kao nešto zasebno.«
(Pavlović 1912: 630)

Srpski zemljopisac Jovan Cvijić (1865.—1927.) u svojoj znamenitoj knjizi *Balkansko poluostrvo...* spominje *Hrvaćane* (str. 360.) kao one koji su »u Šumadiji i podrinjsko-valjevskim krajevima« prvi pravili crijep. Ni Cvijić ni autori koji prenose tu njegovu informaciju (usp. Hasanbegović 1964: 214) ne kazuju ništa točnije o tim *Hrvaćanima* pa je nejasno u kakvu su odnosu bili s *Hrvaćanima* u Obrenovcu i široj okolici Beograda.

Prema narodnoj predaji koju je zabilježio Ljubomir Pavlović obrenovačko selo Rvati nastalo je kao »raselica« negdašnjega sela Breska (Pavlović 1912: 455). Breska je spaljena najvjerojatnije 1788., odmah na početku austrijsko-turskoga rata (1788.—1791.) (Novaković 1987: 76). U selu Breski nalazila se je pravoslavna crkva koja je 1737. bila zajednička vjernicima Breske, Paleža i Skele. Sve kad bi selo Rvati nastalo onako kao što kaže narodna predaja, značilo bi da je Breska imala zaselak koji se zvao Rvati, ili homogenu skupinu stanovnika koja se je zvala (*H*)*rvatima*.

Pavlovićeva narodna predaja vezana uz nastanak staroga obrenovačkoga toponima *Rvati* glasi:

»Za ime Hrvati vezana je ova narodna priča. Još u tursko doba sišlo je niza Savu lađom nekoliko neženjenih mladića iz Hrvatskog Primorja hrvatske narodnosti i došli u Palež, pa kako su bili zemljodjelci nastane se na Vlaškoj Međi iza Paleža. Bili su već dosta zemlje otrebili, kuće i zgrade pogradili, kad na njih udari neka bolest i sve ih pomori. Njihova imanja i zgrade zauzmu breštanske porodice, nasele se i selu dadu ime Hrvati.«
(Pavlović 1912: 480)

Predaja ima barem dvije edukacijske poruke koje upućuju na to da je nastala najranije sredinom XIX. stoljeća: 1) nitko od potencijalnih Hrvata u Obrenovcu ne može se u genetskom smislu smatrati (*H*)*rvatom*

jer utemeljitelji sela nisu imali potomke, 2) Hrvati su pristigli iz nepoznatoga mjesta i nisu imali nasljednike te se ne može reći da je njihova imovina opljačkana.

Pavlović želi vjerovati u tu legendu pa za obitelj Berići kaže da su stara breštanska obitelj »koja se posle pomora naseljenih Hrvata naselila u ovom selu« (Pavlović 1912: 517, 520), a za članove obitelji Stijak kaže da su »iz Like, s obale morske [sic!], doseljeni kao lađari i naseljeni blizu breštanskih Berića.« (1912: 602).

Pavlović na znakovit način komentira pravoslavnu obitelj koja se preziva *Hrvati* u selu *Krtinska*. To je selo po Pavloviću također »raselica« spaljenoga sela Breska. Za obitelj *Hrvati* iz Krtinske tvrdi da se je doselila prije dva stoljeća (navodno) iz Hrvatske, uz ovu napomenu: »uljezi u Šindriće Hrvati po narodnosti i danas« (1912: 608). Time kazuje da je u okolici Obrenovca u njegovo doba, dok je pisao svoju knjigu, bilo pravoslavaca koji nisu bili integrirani u tadašnje srpske nacionalne okvire i koji su se smatrali *Hrvatima* po narodnosti. Ne možemo znati je li riječ o potomcima kakvih Hrvata koji su se u prvoj polovici XVIII. stoljeća doselili iz Hrvatske, ili je riječ o potomcima raških Hrvata. Vjerojatnijim se čini da je riječ o potomcima raških Hrvata.

U srpskih povjesničara i etnografa opaža se općenita težnja, što zbog nedostatka informacija, što zbog ideoloških motiva i zbog želje da se prikriju njima nesimpatične činjenice, da sve antroponime i toponime na širem području Beograda koji su izvedeni od imena *Hrvat* usputno tumače kao zemljopisne i stoga nezanimljive rezultate migracija Srba iz Hrvatske, ne uzimajući u obzir iste takve toponime u središnjoj Srbiji, ni Rašku kao glavno rasadište hrvatskoga imena u Srbiji, niti to da su doseljenici iz Habsburške Monarhije pristizali s već postojećim prezimenima koja su samo iznimno napuštali, a niti se pitajući zašto se s hrvatskim imenom identificiraju među ostalim i pravoslavci iz Habsburške Monarhije koji nisu dolazili iz tadašnje Hrvatske, nego npr. iz Vojvodine.

Nositelji etničkoga imena *Hrvat* koji su na prostoru današnje Srbije utemeljivali naselja koja su zvali (*H*)*rvatski kraj*, (*H*)*rvatska*, (*H*)*rvatsko selo* i sl., a u XV. i XVI. stoljeću u Srbiji rabili imena *Hrvatin*, *Hrvoje*, *Hrvojić* i *Hrvo*, naseljavali su se za vrijeme vladavine Osmanskoga Carstva na granici s Hrvatskom. Ondje ih nisu dočekivali kao *Hrvate*, nego kao *Vlahe*, *Rašane* i *šizmatike*. Ondje su se miješali s drugim pravoslavicima, među ostalim i sa starosjediocima koji su s katoličanstva prešli na pravoslavlje i među kojima je također bilo nositelja etnonima *Hrvat*. Na tom je prostoru ime *Hrvat* imalo i zemljopisno uporište, ne samo na habsburškoj strani, nego i na osmanskoj, o čemu svjedoči pojam *Turska Hrvatska*. U V. poglavlju ove knjige vidjet će se da je u pravoslavnom stanovništvu na tom prostoru sve do početka XX. stoljeća ime *Hrvat* bilo zastupljeno kao etnički, prednacionalni identifikator, i da se je u nacionalnom izjašnjavanju tek postupno potiskivalo uslijed djelovanja nacionalno osviještenih Srba i Srpske pravoslavne crkve koja je sve svoje vjernike proglašavala *Srbima*, najprvo u vjeroispovijednom značenju (usp. pojam *srpska vjera* u značenju *pravoslavna vjera*), a u doba nastanka suvremenih nacija i u narodnosnom smislu.

Iako se ne može tvrditi da među doseljenim pravoslavicima u zapadnoj Bosni i u Hrvatskoj nije bilo Srba, niti da bi većina bila nositeljem etnonima *Hrvat*, može se tvrditi da doseljeni pravoslavci na tim prostorima etnonim *Hrvat* nisu nužno preuzimali tek ondje, nego da su ga neki donijeli iz svojih starih postojbina.

D. LAPČEVIĆ: HRVATI U SRBIJI (1933.)

Uporno prešućivanje, zaobilaženje i minoriziranje starih toponima i antroponima na prostoru današnje Srbije i Kosova koji su izvedeni od etnonima *Hrvat*, potaknulo je srpskoga političara, povjesničara i novinara Dragišu Lapčevića (1867.—1939.) da napiše članak *Hrvati u Srbiji* koji je objavio 1933. godine u *Čačanskom glasu*. U svezi sa srbijanskim Hrvatima Lapčević pokušava naći odgovor na pitanja koja je srpska etnografija uporno i svjesno zaobilazila. Njegov članak donosimo ovdje u nastavku ovoga poglavlja u integralnom obliku. Lapčević postavlja tezu da su srbijanski stari toponimi poput *Rvatska* i *Rvati* nastali za vrijeme Nemanjića, jer su »pored Sasa, rudarskih instruktera, uzimali velikog udela i Hrvati kao >lauferi< i spoljni radnici, a neki i kao pravi rudari« (Lapčević 1933). Lapčević pretpostavlja da je tada moralo »u okolinama tih sela biti još migracije Hrvatske pojedinačne ili u grupama, koja je tu ostala da vek vekuje, ali nije uspela da od sebe traga ostavi u imenima sela.«

Petar Petrović osvrnuo se je na Lapčevićevu pretpostavku o srednjovjekovnim rudarima Hrvatima i odbacio ju primjedbom da u »selu Rvatskoj nema nikakvih starih rudarskih ostataka, pa je Lapčevićeva pretpostavka neprihvatljiva.« (Petrović 2010: 277).

Petrovićev je odlučan stav iznenađujući jer je poznato da je ime obližnjega gorja *Kopaonik* izvedeno od glagola *kopati*, što je bilo motivirano time da se je na njemu »kopalo« već u ranom Srednjem vijeku. Skupine hrvatskih rudara iz kopaoničkih znanih i neznanih rudnika teoretski su se mogle naseliti u selu Rvatskoj, bez obzira je li u tom selu bilo rudnika ili ne. Uočljivo je da Petrović pri pobijanju Lapčevića ne spominje obližnje selo Rvati. Naime, Petrović zna za narodnu predaju da je u tom selu postojala katolička crkva i katoličko groblje. Kad bi se ta narodna predaja mogla uzeti kao vjerodostojna, morali bismo suglasno s Lapčevićem zaključiti da je to selo vjerojatno dobilo ime po

rudarima i zanatlijama koji su u Srbiju iz hrvatskih krajeva pristizali u Srednjem vijeku. Naime, katoličke crkve u srednjovjekovnoj Srbiji nastajale su samo u sklopu naselja u kojima su živjeli rudari, zanatlije i trgovci iz katoličkih zemalja, poglavito onih hrvatskih. Međutim, katolička crkva u selu Rvati ne spominje se ni u jednom poznatom dokumentu pa je narodna predaja o njoj vjerojatno izmišljena u XIX. stoljeću kada se je pokušavalo objasniti podrijetlo toponima *Rvati*.

Toponim *Rvati* predstavlja množinski oblik etnonima *Hrvat(in)*. Pobjijajući Lapčevića, Petrović tu činjenicu ne uzima u obzir, a nastanak toponima *Rvatska* (*Arvacka*) tumači na način svojstven Mijatoviću, tako da njegovo utemeljenje bez argumentacije svodi na jednu određenu osobu koja se je zvala *Hrvat(in)*. Takav pristup primjenjuje zato da bi prikazao kako naselje *Rvatska* nije osnovala skupina nositelja etnonima *Hrvat* i da bi tako umanjio ulogu *Hrvata* u Raškoj:

»Naziv sela >Hrvačka< spomenut je 1363 i 1455. On je postao po ličnom imenu Hrvat(in), koji je zabeležen oko 1316. Današnje selo [Rvatska] osnovali su Kući u početku 18. veka.« (Petrović 2010: 277)

Petrović je osobno ime *Hrvat(in)* pronašao u povelji kralja Štefana Uroša II. Milutina (1282.—1321.), poznatog kao *Svetostefanska hrisovulja* (usp. Kovačević 1890: 8). Ono je potvrđeno i u *Dečanskim hrisovuljama* iz XIV. stoljeća, u kojima postoji niz tipično zapadnih imena (Grković 1983: 211). Moguće je da je prezime *Hrvat(in)* nosio »tkogod od dubrovačkih ili bokeljskih graditelja ili trgovaca iz dubrovačkih kolonija jer su se pod njihovim utjecajem širila osobna imena svojstvena u većoj mjeri ili isključivo kršćanskome Zapadu (npr. *Marin*)« (Vidović 2019), no isto je tako moguće da se je njime zvao koji od domicilnih raških Hrvata, koji su, vidjeli smo, svoje etničko ime i tipično hrvatska imena bili prenijeli na lokalne Vlahe koji su bili u procesu slavenizacije, a vjerojatno i na druge tamošnje Slavene.

Mnogo važnija ili sigurnija indikacija od Petrovićeve da utemeljitelji sela *Rvatske* na Kosovu nisu bili hrvatski rudari ili zanatlije, jest toponim *Rvatske bačije* na Kopaoniku. Naime, nevjerojatno je da bi ta dva toponima nastala posve neovisno jedan od drugoga i da su Hrvati rudari, graditelji i zanatlije koji su u sklopu gospodarskih djelatnosti u srednjovjekovnu Srbiju pristizali iz dalmatinskih gradova, u Srbiji prešli na vlaški način života i postali nomadi-stočari te utemeljili *Rvatske bačije*. Toponimi *Rvatska*, *Rvatske bačije* i *Rvati* nastali su očigledno vezano uz poseban, stariji doseljenički val koji nema veze s dolaskom hrvatskih zanatlija i trgovaca u Srbiju.

Dragiša Lapčević:

»Hrvati u Srbiji

Sasvim je obična stvar kada se nazivi selima **Horvati**, **Horvatićevi Jarki**, **Horvatići**, **Horvatovac** i **Horvatska** nalaze u zagrebačkoj oblasti; prirodno je kad se oni nalaze i u primorsko krajiškoj oblasti kao n. pr. **Hrvatinsko**, **Hrvatski Blagaj**, **Hrvatsko** i **Hrvatsko Selo**; razumljivo je kad se u podunavskoj oblasti nalazi selo **Hrvatska Neuzina**; objašnjivo je kad se u vrbaskoj oblasti nalaze sela **Hrvatce**, **Hrvaćani**, **Hrvaćani srpski** i **Hrvaćani naseobine**. A to, malo čudnovato izgleda kad na ista imena sela nalazimo u Srbiji; čudnovato izgleda samo u prvi mah. Međutim, kad se u daleku starinu vratimo i kad je duhovnim očima posmatramo, ništa čudnovato ni tu nema.

Jer pri našem doseljavanju u ove krajeve, mi smo, i Slovenci i Hrvati i Srbi i takozvani Bugari imali, osobito u početku, izvanredno česte migracione pokrete, i vrlo smele migracijske pokrete.[.] Zato naša slovenska topografska nazvanja traju još i danas ne samo na periferijama grčkim, već i u samome centru, pa čak i na ostrvima grčkim! Potomci slovenački, hrvatski, srpski i bugarski sad govore grčki i pojma nemaju o svome praporeklu... Taj je slučaj i s okolinom Atine, oko koje su nađeni kosturi za koje je dr. Niko Županić u predratnom **Starinaru** utvrdio, da imaju hrvatske lobanje.

Ali, osim tih prvobitnih migracionih kretanja, ona su i docnije preduzimana od strane Hrvata, pa su oni i čitava sela zaseљjivali. Zaselak **Orvanica** u srezu žugligovskom (skopska oblast), kao da nagoveštava spuštanje Hrvata niz Vardar; selo **Rvati** u srezu posavskom (oblast valjev[s]ka) je postalo doseljenjem Hrvata za vreme naših ustanaka; sela **Rvati** u srezu studeničkom i **Rvatska** u srezu deženskom (oblast raška) su postala još za vreme velike rudarske radnje u tome kraju za doba Nemanjića, u kome su poslu, pored Sasa, rudarskih instruktora, uzimali velikog udela i hrvati kao »lauferi« i spoljni radnici, a neki i kao pravi rudari; **Rvaši**, selo u srezu cetinjskom (oblasti zetskoj), postalo je, izvesno, još za doba Crnojevića ako ne i pre, od doseljenih Hrvata, koji su radili na šumskoj seči; najinteresantnije je, pak, da selo **Hrvati** i danas postoji u srezu prespanskom (u oblasti bitoljskoj); Hrvati su tamo doseljeni, izvesno, u doba stare srpske države, pa su se, tada, bavili, prvobitno, rudarskim ili šumskim poslom, a kad je taj posao prestao, usled vojničkih pohoda i političkih promena, oni su tu ostali i po njima se i selo prozvalo.

Moralo je, tada, u okolinama tih sela biti još migracije Hrvatske pojedinačke ili u grupama, koja je tu ostala da vek vekuju, ali nije uspela da od sebe traga ostavi u imenima sela.

Sad su svi ti Hrvati pravoslavni jer u moru pravoslavlja nisu bili u stanju zadržati svoju raniju veru; uostalom, preveravanje je bilo lako izvesti, pošto su obe vere i obe crkve hrišćanske. Tako se s osnovom može reći: da ima pravoslavnih Hrvata, i to reći ne samo u čovanskom plemenskom smislu, već i objektivno posmatrajući stvari.

Ima, međutim, veliki broj Hrvata, koji su sačuvali svoju katoličku veru, ili su svoje nacionalno ime izgubili, jedna pojava sasvim razumljiva za srednji vek, u kome nije bilo ni nacionalnog problema, ni nacionalne svesti. To su oni mnogobrojni Latini, koji počinju, na našu jugoslovensku veliku žalost, dobijati arbanašku nacionalnu svest, što je, po malo, greh i naših fratara Hrvata, koji im nisu budili nacionalnu svest već su dopustili da ih otpočinju savlađivati muslimanski feudalci.

Hrvati su od vajakada radili na seči šuma i isečenu građu splavili Drimom do Skadarskog jezera i do Jadranskog mora jer su zakupci šuma i trgovci s drvetom bili po pravilu Dubrovčani i Mlečići koji su Hrvate uzimali da im šume seku, da im drvo za transport dogone, da im sastavljaju splavove i da im splavare do samoga mora a na moru toware na lađe i dalje transportuju do potrebitih evropskih i afričkih obala. Na tome je poslu bilo angažovano mnogo Hrvata, koji su po šumama i po splavarskim stanicama bili nastanjeni sa svojim porodicama i tu vek vekovali, radali se i umirali[,] sa sobom imali svoje katoličke sveštenike i bili u stanju svoju veru sačuvati i održati. Kad su, posle dva veka, došli Turci i zagospodarili tim krajevima, pa s njima i eksploatacija šuma prestala, taj svet, davno odkinut od svoje stare postojbine, ostao je tu i poseljačio se.

Taj je isti slučaj bio i s masom Hrvata koji su [na] račun zakupaca rudnika Novog Brda, Dubrovčana, obrađivali rudnik, pa su usled osvojenja turskoga i razorenja rudnika naselili, pored ostalih mesta, i negdašnju varoš, a sad selo **Janjevo** u kome su nastavili stari i gradicionalni posao kujundžijski, čijim su naradama za čitava četiri veka snadbivali celo Balkansko poluostrvo. I oni su sad na žalost — Arbanasi.

Treba pogledati samo one Latine u Skoplju, Prizrenu, Peći, Đakovici i drugim mestima, pa se na njima neće primetiti ništa arbanaško: to su čisti hrvatsko-srpski tipovi, muškarci sa divnom muškom lepotom, a Latinke i danas onakve, kakve ih opisuje narodna pesma: bijele i lijepe. Ako uporedite Latinku s pravom Arnautkom ništa sličnoga među njima ne ćete naći: jer dok su Arnautke oštrih i grubih poteza, Latinke su lepe, blage, divne upravo.

Kad ovi Latini i Latinke govore hrvatsko-srpski, onda ćete u njihovom govoru, i posle više od 500 godina, osetiti oblike dubrovačke, i osobito, dalmatinske; pa bi se, čak i kod onih, koji su svoj narodni govor poboravili, moglo pri ozbiljnom traganju, zapaziti i u arbanaškom govoru izvesne znake, koji podsećaju na njihovo staro poreklo.

Latini drže u svojim rukama najizvrsnije zanate, od kojih zlatarski i šakački naročito padaju u oči svojim upravo umetničkim izradama i za te poslove su oni sposobni zato, što su ih obavljali, starinom, u gradovima dalmatinskim i u Dubrovniku, pa su ih nastavili više od 500 godina raditi u ovim krajevima.

A u Latinima je čitavih 90% čistokrvnih Hrvata, zaboravljenih od svoje jednogverne braće. Srbi im, međutim, ne mogu prilaziti s takvim uspehom, s kakvim bi Hrvati mogli; jer su Srbi pravoslavni, a Hrvati katolici. Taj svet, iako je izvanredno kulturnan, i najkulturniji elemenat u tome kraju, ipak ima veliku versku pristranost i ima izvesne predrasude o svojoj nejednovernoj braći. Zato bi Hrvati, zato što su katolici, kod njih mogli imati izvrsne uspehe; te bi, vremenom, i za njih došlo doba, u kome bi se moglo reći slično Hristu: da uskresnet Bog i rastočastja vrazi jegu!

Beograd, **Dragiša Lapčević**«

Dragiša Lapčević: »Hrvati u Srbiji«, *Čačanski glas* 1933. (II:50, 1. str.)

HRVATI KATOLICI U RAŠKOJ

Tatomir Vukanović prenosi u svojoj knjizi *Etnogeneza južnih Slovena* da »Jedan broj nemačkih Sasa koji se nalazio u regiji makedonskih kratovskih rudnika, iselivši se u novobrdsku rudarsku zonu, asimilovao se u Hrvate.« Smatra da su se »i brojni saski rudari novobrdske rudarske regije, a delom i kopaoničke« asimilirali »u Hrvate, a u manjoj meri i arbanaške katolike.« Tragovi tih Hrvata očuvali su se

»do današnjih dana na Kosovu, i to u Janjevu i Letničkoj župi, a mestimično i u nekim kosovskim gradskim naseljima. Ova asimilacija se mestimično očuvala u narodnoj tradiciji dotičnih predela na Kosovu.« (Vukanović 1974: 227)

U predgovoru *Rečnika drevnog rudarstva u zemljama centralnog Balkana XII-XVIII v.* iz 1998. Vukanović nadopunjuje svoja citirana

opažanja iz 1974. tvrdnjom da se i »jedan broj Srba koji se nalazio u regiji makedonskih kratovskih rudnika, iselivši se u novobrdsku rudarsku zonu, asimilovao« »u Hrvate.« (Vukanović 1998: 32). Hrvati su prema Vukanoviću na novobrdskom području bili očigledno jaka i asimilacijski potentna skupina.

Hrvati katolici koji su u srednjovjekovnu Srbiju dolazili s prostora današnje Hrvatske zbog gospodarskih razloga, među kojima je najvažniji bio rudarstvo, bili su za Srbiju kulturološki i financijski izuzetno važni. Pretpostavka za njihov dolazak stvorena je sklapanjem ugovora 1186. prema kojemu su Dubrovčani dobili slobodu trgovine u Raškoj (Petrović 1984: 107) i pravo na korištenje tamošnjih pašnjaka i šuma. Na dolazak trgovaca nadovezao se je dolazak graditelja iz raznih gradova jadranske obale, koji su u Raškoj izvodili gotovo sve važnije građevinske radove, počevši od gradnje Nemanjina manastira Đurđevih stupova kod Novoga Pazara koji se je počeo graditi oko 1168., do gradnje manastira Visoki Dečani na kojem su zidarski radovi završeni 30-ih godina XIV. stoljeća pod vodstvom fra Vite iz Kotora (Kovijanić 1962) i kojega su oslikali slikari iz Kotora (Ratković 2017: 136, Kovijanić 1962: 199). Ti su graditelji djelovali i u Bosni, a njihovim su se uslugama u prva dva stoljeća Osmanskoga Carstva u Bosni koristili i Turci, izuzev pri gradnji džamija (Fisković 1962). Jedan od rezultata toga bio je, kao što je primijetio srpski povjesničar umjetnosti Vojislav Korać, prilagodba bizantske arhitekture u Srbiji romaničkoj tehnici rada i romaničkim oblicima (Ratković 2017: 136). Intenzitet angažmana dubrovačkih graditelja u Srbiji bio je takav da im je 1314. Malo vijeće zbog vlastitih građevinskih potreba u Dubrovniku zabranilo odlaziti u Srbiju bez posebne suglasnosti središnjih vlasti (Fisković 1962: 36). Djelovanje katolika iz priobalnih gradova u građevinskim pothvatima u Raškoj pokazuje da je Raška s jedne strane raspolagala velikim novčanim sredstvima, no da u vlastitim redovima nije imala ljudstvo koje bi bilo osposobljeno obavljati potrebne poslove.

Graditelji iz Dubrovnika, Boke kotorske i Dalmacije u Raškoj nisu bili angažirani samo na velikim projektima. Petar Petrović opisuje da su se u Raškoj dolaskom rudara i trgovaca iz primorskih gradova u XIII. i XIV. stoljeću i poslije, za vrijeme Turaka, umjesto drvenih kuća počele »podizati kamene kuće po našim gradovima, rudarskim naseljima i kamene zgrade kod manastira«, uključujući i seoske crkvice:

»Stare seoske crkvice u oblasti Raške zidane su tesanim kamenom, pokrivane kamenim pločama nesumnjivo pod uticajem takvih krovova u primorskim gradovima.« (Petrović 1984: 83)

Građevinski radovi financirali su se iz prihoda koje su srpski vladari ostvarivali putem rudarstva. Povijest srbijanskoga srednjovjekovnoga rudarstva počinje najkasnije sredinom XIII. stoljeća dolaskom rudara Sasa koji u Srbiji dobivaju visok stupanj građanske i vjerske autonomije, koja se prenijela na druge katolike koji su se uključili u poslove rudarske industrije (Ćirković 1997: 243). Srpski povjesničar Vasilije Simić u svojoj knjizi *Istoriski razvoj našeg rudarstva* opisuje:

»Radi uspješnijeg rada oko otkopavanja i topljenja ruda, Sasima je bilo dato pravo da se prihvataju ne samo državnih zemljišta nego, kako izgleda, čak i privatnih. U pogledu goroseče imali su takođe široka prava, a kad su ova počeli da zloupotrebljuju, verovatno u širokim razmerama, car Dušan im je to ograničio poznatim Zakonikom. Sasi su kod nas imali i izvesna autonomna prava. Imali su svoje kneževe, sudove, notare i knjigovođe (urbarere). Saski rudarski sud pominje se u Fojnici (curia Teutonicorum). U Srebrenici je to »curia purgarorum«. Na Rudniku se pominju saski notari (notarius Teutonicorum) a u Trepči i Rudniku urbarer (Stojak urbarer u Rudniku i Ivan urbarer u Trepči). Sasima rudarima nisu sudili građanski sudovi.« (Simić 1956: 17)

Sasi su počeli djelovati u Brskovu, a krajem XIII. stoljeća pokreću rudarstvo i na drugim lokacijama, u Rudniku i Kratovu, te početkom XIV. stoljeća u Novom Brdu i Trepči. U Trepči se prva katolička župna

crkva spominje 1303. godine. Tamošnja je katolička zajednica imala dvije crkve: Sv. Mariju i Sv. Petra. Graditelji iz Boke kotorske, Dubrovnika i Dalmacije angažirali su se, treba pretpostaviti, i pri gradnji katoličkih crkava i drugih zdanja koja su nastajala u sklopu rudarskih gradova i katoličkih naseobina u Srbiji. Pisana vrela svjedoče o najmanje deset katoličkih crkava u rudarskim središtima srednjovjekovne Srbije koje su bile sagrađene od druge polovice XIII. stoljeća do sredine XIV. stoljeća. Najstarija je vjerojatno kapela sv. Marije u Brskovu, podignuta prije 1281. godine (Ratkovčić 2017: 130). Godine 1303. spominje se u jednom Papinu pismu »rudarsko naselje Rogozno, s katoličkom crkvom, koja je bila posvećena Sv. Trifunu.« (Petrović 1984: 110).

Glavni izvori prihoda srednjovjekovnoga srpskoga rudarstva bili su na prostoru Novoga Brda, Kačikola, Janjeva, Srebrenice, Brskova, Rudnika, Kopaonika, Rogozna, Trepče, te Zletova i Kratova u današnjoj Makedoniji. Posebno su unosni bili rudnici u kojima se je iskopavalo srebro i zlato, a za prekupce je bilo vrlo unosno tzv. glamsko srebro (srebro pomiješano sa zlatom) koje se iskapalo u Novom Brdu.

Kao visokokvalificirana radna snaga Sasi su bili razmjerno malobrojni i brzo su se ženidbenim vezama stopili s drugim »katolicima po tržištima ili su se iselili u primorske gradove« (Savić 1956: 287). Dubrovčani u XIV. stoljeću nastupaju kao vlasnici srbijanskih i bosanskih »rudničkih i topioničkih postrojenja« (Ćirković 1997: 114). Oni su u rudarski posao isprva vjerojatno ušli samo kao financijeri, jer su u Srbiji bili ne samo trgovci, nego i vlasnici kuća i zemljišta, mlinova, pa čak i čitavih sela i velikih posjeda (Ćirković 1997: 114, 120). Ulaskom u rudarstvo i preuzimanjem rudarstva bila je stvorena pretpostavka i za to da postanu i zakupnici carine.

Katolici su u Srbiji živjeli u povlaštenim zajednicama koje su de facto funkcionirale kao države u državi, u kontradikciji s činjenicom da je katoličanstvo službeno imalo status »jeresne latinske«. Ta prividna kontradikcija objašnjava se time da je katolička zajednica u

srednjovjekovnoj Srbiji bila stup srbijanske privrede i osiguravala državi i Pravoslavnoj crkvi znatne financijske prihode. Katolička zajednica za sebe je zarađivala goleme profite, no ujedno je punila blagajne srpskih vladara koji su izdašno financirali Pravoslavnu crkvu i njezine samostane. Stoga je Pravoslavna crkva tolerirala prodor katoličanstva na prostor pod svojom jurisdikcijom, no uz uvjet da se pravoslavni živalj ne prevodi na katoličanstvo. Time su kontakti katolika i pravoslavaca bili minimizirani što je kao negativnu posljedicu imalo potpunu segregaciju katolika i pravoslavaca i njihovo klasno razdvajanje, slijedom čega nije dolazilo ni do prenošenja rudarskoga znanja i zanatskih vještina s katolika na pravoslavce. Cijeli rudarski proizvodni proces bio je i ostao je u rukama katolika, izuzev težačkih poslova koji su obavljali domicilni Srbi. Stoga Vasilije Simić kaže da dolaskom Turaka

»Srbi nisu imali skoro nikakvih znanja iz rudarske ili topioničke veštine. Samo izuzetno se među rudarima ili vlasnicima rudnika pominju naši ljudi. Ukoliko je naš živalj i bio zastupljen u rudarstvu, to su bili prosti radnici, zvani težaci, a zatim šumski radnici, koji su za rudnike i topionice pribavljali drva, drveni ugalj, pepeo i drugo.« (Simić 1951: 52, usp. u tom smislu i Savić 1956: 287)

Iako je u redovima katolika iz Boke kotorske, Dubrovnika i Dalmacije zasigurno bilo dosta onih koji su sami sebe nazivali »Hrvatima«, za njihovu primarnu identifikaciju u Raškoj, za njihov status i djelovanje, bilo je ključno to da su bili katolici, tj. »Latini«. Oni su se kao katolici povezivali sa Sasima i obavljali svoje poslove, a prema domicilnim raškim Hrvatima, koji su dijelom živjeli i vlaškim načinom života i koji su zasigurno bili pravoslavci, nisu mogli imati osjećaj zajedništva, iako se raški Hrvati po svemu sudeći nisu asimilirali u Srbe, nego su, štoviše, širili etnonim *Hrvat* i barem do XV. i XVI. stoljeća prenosili tipično hrvatska imena koja u Srba nisu bila u uporabi. Ta imena ujedno svjedoče o komunikaciji raških Hrvata s drugim hrvatskim etničkim skupinama, vjerojatno prvenstveno s onima u Crnoj Gori i Hercegovini,

jer je bez takve komunikacije teško zamislivo da bi u raških Hrvata u uporabu ušla i zadržala se imena i prezimena kao što su *Hrvatin, Hrvoić, Hrvoje, Hrvo*, itd.

»Latini« kao povlašteni društveni sloj u Raškoj u očima domaćega pravoslavnoga pučanstva vjerojatno nisu uživali simpatije jer ih je zbog njih (»Latina«) srpska vlastela tjerala na prinudni rad. V. Simić piše o tom:

»Doba procvata našeg rudarstva, ali procvata u smislu proizvodnje anarhične, ali unosne za našu vlastelu, Dubrovčane, Mlečiče, Sase i ostale tuđine, sačuvalo se u našem narodu u teškoj uspomeni. »Prokleta Jerina« [Jerina Branković, žena despota Đurđa Brankovića koja je vladala godinu dana nakon njegove smrti 1456.], na koju se nepravедno izlio narodni gnev, simboliše svojim nadimkom ondašnje stanje u srpskom narodu. Meni se čini da je ona dobila nadimak »prokleta« pre zbog prinudnog rada, nastalog radi razvijanja ekstenzivne, anarhične i pljačkaške rudarske radnje, nego radi zidanja tvrđava u borbi protiv susjednih država. Da je bilo prinudnog rada na našim rudnicima baš u 15 veku, izlazi iz jednog predanja, koje se sačuvalo u vranjskom kraju. Narod priča da su u vreme »cara Kostadina« radili na njihovim rudištima rudari »latini«, kopajući zlato i srebro. U to vreme je okolno stanovništvo radilo prinudno na kopanju vada, kojima je dovođena voda za prepiranje zlatonosnih nanosa. Na kopanju vada radile su čak žene, pa i deca. »Car Kostadin« je u stvari Kostadin Dejanović, vlastelin ove oblasti. Svoj položaj on je zadržao i za vreme Turaka, i nije verovatno da je prinudni rad uveden [tek] sa turskom okupacijom. U toliko manje, jer i narodna pesma ne govori povoljno o »Begu Kostadinu« (Marko Kraljević i Beg Kostadin).« (Simić 1951: 51, usp. i 56)

NOVO BRDO

Od svih srbijanskih rudnika veličinom i prihodima odskakali su rudnici Novoga Brda. Tvrđava u Novom Brdu bila je jedna od najjačih u srednjovjekovnoj Srbiji. (Dinić 1956). Novo Brdo spominje se kao rudarsko mjesto prvi put 1326. (Savić 1956: 287). Sredinom XV. stoljeća Novo Brdo imalo je prema nekim procjenama približno 40.000 stanovnika, a početkom XVII. stoljeća još samo 200 kuća, od čega polovicu turskih i židovskih, kojih se ukućani nisu bavili rudarstvom (Simić 1951: 49, 53).

Prostor oko Novoga Brda, kojemu je pripadalo i obližnje Janjevo, predstavljalo je »jedno od najznačajnijih gospodarskih središta srednjovjekovne Srbije« u kojem su se rudarskom proizvodnjom stjecale velike količine srebra i zlata (usp. Gogić 2016: 3, i ondje nav. literaturu). Prostor Novoga Brda bio je svojedobno multietničko i multikonfesionalno središte u kojem su kao rudari ispočetka dominirali katolici Sasi, a tijekom vremena se asimilirali uglavnom s Dubrovčanima koji su se oko tamošnjih rudnika, kojima su Dubrovčani bili zakupci, okupljali u trgovačkim kolonijama. Važnu su ulogu u Novom Brdu kao trgovci i graditelji imali i Kotorani. Njihovim je gospodarskim aktivnostima i doseljavanju u Novo Brdo išlo u prilog to što je Kotor ispočetka bio pod srpskim vladarima (1186.—1371.) pa im je kretanje unutar iste države bilo olakšano (usp. Gogić 2016: 10—11).

O broju, važnosti i utjecaju katolika u Novom Brdu govore podatci o tamošnjim katoličkim crkvama (usp. Gogić 2016). Crkva svete Marije izgrađena je na Donjem Trgu dok još nije bilo opasnosti od turskih napadaja i mogla je primiti navodno čak oko 3000 osoba (Gogić 2016: 6). Turci su Novo Brdo osvojili 1455. godine. Tada zbog više razloga započinje njegova gospodarska i demografska stagnacija. Pod prijetnjom turskih provala manju katoličku crkvu

sv. Nikole unutar tvrđave sagradili su — na svoju ruku — Kotorani »najvjerojatnije sredinom osmog desetljeća XIV. stoljeća« (Gogić 2016: 10). U Novom Brdu postojala je i pravoslavna crkva. Indikativno je da se je unutar tvrđave sagradila samo katolička crkva. To ne bi bilo moguće da su tvrđavom i obrambenim zidinama upravljali pravoslavci. Glavnu su riječ očigledno imali katolici. To se može objasniti samo time da je srpska država u nekom trenutku posve oslabjela i da ne samo da više nije bila u stanju organizirati obranu protiv Turaka, nego ni zadržati nadzor nad Novim Brdom, u kojem su vlast preuzeli katolici.

Kakva je u XVI. stoljeću bila etničko-kulturološka samoidentifikacija tamošnjih katolika, pokazuju dva pisma koja je 1578. godine potpisalo jedanaest katolika iz Janjeva, dvoje iz Novoga Brda i petero iz Trepče. Drugo pismo ima još i dvoje potpisnika iz Letnice. Na kraju drugoga pisma kaže se da ga je napisao svojom rukom Jova Plebanović u ime »svega našega naroda« i da će se potpisati i drugi »koji umiu pisati«, te »zapečatiti našiem pečatom, Svetiem Nikolom od Ianeva«.

Janjevo je udaljeno tridesetak kilometara od Novoga Brda i naselili su ga prema Dragiši Lapčeviću Hrvati iz Novoga Brda. Potpisnici se zauzimaju kod Pape Grgura XIII. za svojega bivšega duhovnoga pastira Dubrovčanina fra Marina Brajanovića (Giannelli 1953, Grčević 2013, Čolak—Mažuran 2000: 35—39).

Stanje u zajednici prije dolaska fra Marina opisuje se kao jako loše. Kaže se da je bilo dosta »našijeh, koji se poturčiše i posrbliše«, te »dohođahu rašjanski popovi, tere nam djecu krstjahu.« Nakon što je Dubrovčanin fra Marin na poziv njihove zajednice napokon stigao iz Bosne, svojim je propovjedima učinio »velika čudesa« i svi »koji se bjehu učinili Rašjani, svi se opeta obratiše na vjeru pravu svete matere Crkve.« Fra Marin ne samo »da nas obrati na pravi put, ma jošte popove naše«, »koji se bjehu oženili«, već pored toga »i toliko Rašjana«. Za njega se u pismu tvrdi da »ne samo da se umije vladati s nami«, nego »i s Turci i Rašjani i s njih popovi, kako vas Dubrovnik svjedoči da je dobar čovjek«

(Giannelli 1953: 54—56). Taj potonji iskaz svjedoči o jakim vezama između katolika na prostoru Janjeva, Novoga Brda i Dubrovnika.

U starijim zapisima u kojima je riječ o Janjevcima i njihovu jeziku kaže se da su oni *Latini* i *Dalmatinci*, jezika *ilirskoga*, *dalmatinskoga*, *našačkoga* (Čolak—Mažuran 2000: 59, 65, 88, 104, 117, 120, 159, 196, 198, 242—243). Ne zna se točno od kada se zovu *Hrvatima*, no to su ime rabili svakako prije i neovisno o utjecaju Hrvatskoga narodnoga preporoda, koji je u njihovu izoliranu zajednicu počeo dopirati tek krajem XIX. stoljeća. Da je među predcima Janjevaca već vrlo rano u uporabi bio etnonim *Hrvat* u funkciji antroponima, svjedoči oporuka iz 1402. koju je u Novom Brdu ostavio Tasovac, »brat Hrvatinov« (Foretić 1969: 94), a da su se Janjevci već prije formiranja suvremenih nacija zvali *Hrvatima*, svjedoči Ivan Franjo Jukić 1852. u svojem puto-pisu *Putovanje iz Sarajeva u Carigrad*: »Janjevo ima do 300 kuća, od kojih su polovica katolici, govore bosanski, a sebe Hrvati nazivlju, Turci pak arnautski govore i Arnauti se zovu.« (Jukić 1973 (II): 463). Na drugom mjestu Jukić kaže slično:

»Janjeva, varoš kod Ibra, na kraju *Kosova*, na podnožju *rožajske planine*; ima do 2.000 stanovnikah, većom stranom katolikah, koji se *Hrvati* zovu, ljudi pobožni, dobri kujundžie i puškari, koji svoje rukotvorje raznose po obližnjih pokrajinah *Turske*. Spada na nahiu prištinsku i od *Prištine* je udaljena 2 sata.« (1973 (II): 402)

Budući da Jukić sam sebe 1852. nije nazivao *Hrvatom*, nego etnonimom koji je izveden od *Bosna*, njegove bilješke o izjašnjavanju Janjevaca ne mogu se tumačiti kao pogodovanje vlastitu etnonimu. Za razliku od hrvatskoga etnonima, srpski je etnonim Janjevcima katolicima bio neprihvatljiv kao vlastito ime (kako u XVI. stoljeću, tako i u XIX. stoljeću), jer im je *posrbiti* i postati *Srbin* ili *Raš(j)anin* značilo poprimiti pravoslavnu vjeru koju *srpski* odnosno *raški* popovi prenose.

PODRIJETLO RAŠKIH HRVATA

Na vrhuncu moći dukljanske države sin kralja Mihajla Bodin zauzeo je oko 1083. Rašku. Stoga se je do početka XII. stoljeća unutar Duklje nalazila cijela tromeđa današnje Crne Gore, Srbije i Kosova, uključujući teritorij s toponimima *Rvati* u blizini Novoga Pazara i *Rvatska* na Kosovu. Sto godina nakon toga, tijekom rata 1183.—1186. raški veliki župan Stefan Nemanja u svojem je osamostaljenju od Bizanta preuzeo kontrolu nad tim prostorom te je naposljetku zauzeo i Kotor, čime je Duklja prestala postojati kao samostalna država. Područje na kojem se nalaze toponimi *Rvatska* i *Rvati* time je konačno postalo stalnim dijelom srpske države (Dinić 1966: 166). Nakon što je Nemanja osvojio Kotor i njegovo ozemlje, srpski kralj Stefan Uroš II. Milutin (1253.—1321.) u (samo) dva navrata naziva se kraljem (i) »Hrvatske« (»kralj Dalmacije, Hrvatske, Dioklije, Srbije i Raše i gospodar sve Primorske zemlje«). Ta se titulacija može lako objasniti ako se pretpostavi da se je u to doba jedan dio negdašnje Duklje ili Raške zvao *Hrvatskom* (Gluhak 1990: 189—190, Foretić 1969: 86).

Spis *De administrando imperio* cara Porfirogeneta iz X. stoljeća kao glavno i najpouzdanije bizantsko vrelo za srednjovjekovnu povijest južnih Slavena ne spominje da bi se Hrvati naseljavali u Raškoj ili Duklji. Da je Hrvata ondje bilo u XI. stoljeću, kazuju mlađi bizantski kroničari od XI. do XIII. stoljeća (Ostrogorski—Barišić 1966).¹⁷ Bizantski povjesničar Nikefor Brijenije (1062.—1137.) bilježi da su se oko 1072. »Hrvati i Dukljani odmetnuli i pustošili cijeli Ilirik« u kojem je glavni grad bio Drač (Margetić 1998: 10). Toj bizantskoj temi pripadao je i Skadar. Skiličin Nastavljač piše da je oko 1072./1073. »narod Srba, koje i Hrvatima zovu« napao i pokušao podjarmiti Bugarsku, a bugarski su uglednici zamolili Mihajla, koji je bio vladar »spomenutih

¹⁷ Poimence: Nikefor Brijenije (1062.—1137.), Ivan Skilica (druga polovica XI. st.) i njegov nastavljaj, Ivan Zonara (XII. st.) i Niketa Honijat (druga polovica XII. st.).

Hrvata« »sa sjedištem u Kotoru i Prapratu«, »da im pošalje svojega sina, kojega bi oni proglasili carem Bugarske«. Nadovezujući se i sažimajući Skiličina Nastavljača, Ivan Zonara piše u prvoj polovici XII. stoljeća o »Hrvatima koje neki nazivaju i Srbima« (Margetić 1998: 9). Početkom XIII. stoljeća bizantski povjesničar Niketa Honijat zapisuje da raški veliki župan Nemanja napada Hrvatsku i sebi prisvaja vlast nad Kotorom (Margetić 1998: 14). Raščlanjujući te zapise u kojima se spominju Hrvati, Vjekoslav Klaić došao je krajem XIX. stoljeća do zaključka da su se u XI. stoljeću Hrvati nalazili na prostoru Raške i Kosova polja:

»Ivan Scylitzes dakle, ne samo što veli, da se žitelji dukljanskoga kraljevstva zovu još i Hrvati, nego također javlja, da je Petrilo, pouzdanik kralja Mihajla i savjetnik sina mu Bodina, bio vladar nekakvih Hrvata. No tko je taj Petrilo i gdje su ti njegovi Hrvati? Nema sumnje, da je Petrilo bio znamenita ličnost u kraljevstvu dukljanskom, pošto sam Scylitzes za nj kaže, da je bio prvak uz Bodina. Nadalje razabiremo, da je morao biti kakav župan ili knez, pošto je imao svoju oblast, u kojoj je vladao, a ta njegova oblast morala je biti negdje blizu ratišta bugarskoga, pošto su bizantski vojvode umah nakon pobjede kod Kostura, čim je on pobjegao u Duklju kralju Mihajlu, provalili u njegovu zemlju i zarobili njegova nasljednika. Petrilova dakle oblast morala se je sterati negdje među Dukljom i Prištinom, na Kosovu polju, a to onda nije drugo, nego upravo oblast *Raša* (današnja Stara Srbija). Naše nagađanje potvrđuje pop Dukljanin, koji izrijekom kaže, da je za kralja Mihajla vladao u Raši *Petrilav*, bizantski Petrilo.« (Klaić 1930: 31)

Klaić nalazi potvrdu za svoju tezu i u Nikefora Brijenija (1062.—1137.):

»Nicefor dakle, kao neposredni susjed Duklje i Bugarske, valjda je znao, kako se zovu narodi, s kojima je ratovao, te ih suzbijao. Pa kako on zove najbliže susjede? Umah godine 1075. planu rat među Bizantom i dukljanskim kraljem. Sam Nicefor piše, »da su se iznova Hrvati i Dukljani pobunili, pa da su čitav Illyrik uznemirivali.« (Klaić 1930: 33)

Pod Hrvatima Nikefor Brijenije prema Klaiću

»nije mogao razumievati stanovnika države hrvatske (Kresimirove i Zvonimirove), jer se ona nije zaratila s carevinom, nego je razumievao stanovnike susjednih Diokliji zemalja, koje su medjašile s dračkom themom i bili saveznici Diokliji«. (Klaić 1930: 33)

Klaić zaključuje da su »Niceforovi Hrvati bez sumnje« »oni Scylitzesovi Hrvati, nad kojima je vladao Petrilo i nepoznati nam nasljednik njegov, koji je 1073. dopanuo bizantskoga ropstva.« (1930: 33).

Zapis cara Porfirogeneta o Hrvatima koji su se iz Dalmacije odselili u Panoniju i Ilirik Vjekoslav je Klaić protumačio tako kao da se Porfirogenetov pojam *Ilirik* odnosi na Rašku. Drugi su povjesničari *Ilirik* tražili drugdje jer Porfirogenet kaže da Hrvati u Iliriku i Panoniji imaju jednoga (zajedničkoga) vladara. Hrvatski povjesničar Lujo Margetić (1920.—2010.) Porfirogenetov *Ilirik* smjestio je u područje sjeverozapadne Bosne koja je graničila sa Slavonijom, tj. Panonijom (Margetić 2001: 163).

Klaićeva teza o Hrvatima u Raškoj, iako ne u cijelosti obranjiva, neopravdano je pala u zaborav jer se na prvi pogled činilo nemogućim da bi se u središtu negdašnje srpske države nalazile znatne kolonije Hrvata i možda nekakva *Hrvatska*.

U doba prve i druge Jugoslavije zapisi bizantskih kroničara u kojima se spominju Hrvati u Duklji uglavnom su se tumačili kao da su bizantski kroničari zamjenjivali Hrvate i Srbe zbog njihove sličnosti. Ključni je poticaj tomu dao povjesničar Konstantin Jireček (1854.—1918.) svojom znamenitom knjigom *Povijest Srba* time što je u njoj za gore spomenutoga hrvatskoga vojskovođu Petrila, posve u skladu s metodologijom koju je razradio njegov djed Pavao Josip Šafarik (1795.—1861.) (usp. Grčević 1997: 21—23), napisao da je zapovijedao jedinicom od »300 Srba« (Jireček 1911: 234) i time što izjavu Brijenija o »Dukljanima i Hrvatima« — koju točno citira — najavljuje kao da se oba etnonima odnose na »Srbe« (Jireček 1911: 236). Srpski povjesničar Nikola Radojčić (1882.—1964.)

razradio je 1927. godine taj Jirečekov pristup imenu *Hrvat* i proglasio ga u bizantskih kroničara sinonimom imenu *Srbin*. Njegov zaključak glasi:

»Ime Hrvati, koje vizantinski historičari spominju u vezi s tim događajima, nikako se ne tiče hrvatskog naroda, nego Srba, za koje su oni upotrebljavali kao jedan od sinonima i ime Hrvat. Ostali sinonimi za ime Srba kod vizantinskih historika nisu moderna narodna imena, nego starinski plemenski ili geografski nazivi. Skilica i Vrienije su se služili imenom Hrvat kao sinonimom za Srbin zato što im je bila dobro poznata plemenska srodnost Srba i Hrvata, pošto su obojica bili odlično informirani baš za jugozapadne zemlje Balkanskog poluostrva. [...] Ali za XI v. ima identificiranje Srba i Hrvata kod Skilice i Vrienija, odlično obaveštenih savremenika, jaku dokaznu snagu, kako su stranci tada osećali Srbe i Hrvate kao tako srodna plemena da su im mogli upotrebljavati imena kao sinonime. I samo kao sinonim za Srbe ušli su Hrvati u vesti Skilice i Vrienija, koje se inače tiču samo Srba.« (Radojčić 1927: 12)

Suprotstavljati se Radojčiću za vrijeme prve i druge Jugoslavije nije bilo samo historiografsko nego i društveno-političko pitanje. U kojoj je mjeri njegova argumentacija posredno ili neposredno utjecala na današnju historiografiju, pokazuje se u više suvremenih radova (usp. npr. Budak—Raukar 2006: 52).

Povjesničari i filolozi koji su slijedeći Radojčića prihvatili odbacivanje zapisa bizantskih povjesničara o Hrvatima u Duklji kao nepouzdana, nisu sagledavali toponime i antroponime izvedene od etnonima *Hrvat* u Crnoj Gori, Raškoj i Makedoniji, a ni slabo poznatu, iako također javno dostupnu činjenicu da su takvi toponimi i antroponimi bili rasprostranjeni diljem Srbije, očigledno uslijed raseljavanja raških Hrvata koji su isprva imali dovoljno asimilacijske snage da svoje etničko ime prenose i na dio okolnih Vlaha i vjerojatno druge tamošnje Slavene.

Lujo Margetić odgovara na pitanje »Tko su ti Hrvati?« u bizantskih pisaca ovako:

»Zemljopisno gledano jedva da bi o tome trebalo dvojiti. »Srbe-Hrvate< Skiličina Nastavljača treba smjestiti u današnju Crnu Goru jer je sjedište njihova vladara Mihajla u Kotoru i Prapratni (između Ulcinja i Bara. »Hrvate-Dukljane< Nicefora Brijenija također je lako identificirati. Oni pljačkaju Ilirik, tj. prema objašnjenju samoga Nicefora šire područje u kojemu je glavni grad Drač.« (Margetić 1998: 10)

Za Margetića je nedvojbeno da je Mihajlo »imao pod sobom vojsku sastavljenu i od Hrvata i Srba« (1998: 11). Glede Petrila i Hrvata polazi od toga da se pod Hrvatima »ovdje misli na četvu, ili barem dio čete, koju je vodio Bodinov komandant Petrilo« (1998: 10). Za hrvatske vojne jedinice smatra da su vjerojatno bile iz Hrvatske, jer su ondje postojale »antibizantske snage pod Zvonimirom« (1998: 11):

»Pojava Hrvata u Duklji početkom sedamdesetih godina XI. stoljeća u vijestima Skiličina Nastavljača i Nicefora Brijenija daje zadovoljavajuće objašnjenje problema koji već odavno muči historiografiju. Oni nisu zabilježeni kod Skiličina Nastavljača kao navodno identičan narod sa Srbima, jer su bizantski pisci vrlo dobro razlikovali ova dva naroda, niti su oni identični s Dukljanima, jer Nicefor Brijenije dobro razlikuje jedne od drugih. Obje vijesti odnose se na hrvatske vojne jedinice u Duklji, koje su iz Duklje sudjelovale u napadima na bizantsku temu Bugarsku zajedno sa srpskim četama (zato ih Skiličnih Nastavljač spominje kao »one Srbe, koje nazivaju Hrvatima<), odnosno s dukljanskim četama na bizantsku temu Drač.« (Margetić 1998: 14)

Margetić misli da su »hrvatske čete nakon dovršenih akcija protiv Bizanta ostale u Duklji oko Kotora i na tamošnje Slavene prenijele svoje ime«. Ne objašnjava zašto pretpostavlja samo Kotor kao mjesto u kojem je na taj način na tamošnje Slavene preneseno hrvatsko ime. Zahvaljujući akcijama u kojima su sudjelovale i hrvatske čete, Duklja se je proširila na dijelove Raške pa je moguće da su toponimi na prostoru današnjega Sandžaka i Kosova *Rvati* i *Rvatska* nastali onako kako Margetić pretpostavlja za Kotor, tj. prema etničkomu imenu hrvatskih

vojnika koji su se ondje utaborili i ženidbama pomiješali s lokalnim stanovništvom.¹⁸

Za razliku od Luje Margetića Vjekoslav Klaić veže postojanje Hrvata u Duklji i Raškoj uz negdašnju pretpostavljenu *Crvenu Hrvatsku*. U historiografiji se u posljednje vrijeme sve više sumnja u njezino postojanje jer je *Ljetopis Popa Dukljanina*, kronika koja potječe vjerojatno iz XII. stoljeća, a koja se je sačuvala u prijevodu na latinski, jedino primarno povijesno vrelo u kojem se spominje. Prema *Ljetopisu Crvena Hrvatska* prostirala se je od mjesta Dalme (Duvno?) do grada Drača (u Albaniji) (Margetić 1998: 7). Prema Vinku Foretiću *Crvena Hrvatska* postojala je od VII. do IX. stoljeća (Foretić 1969: 69). Vladimir Koščak smatra da je postojala do kraja VIII. stoljeća:

»U to vrijeme (početkom IX. st.) *Crvena Hrvatska* u primorskim ravnicama današnje Albanije nije više postojala, jer su se Hrvati, vjerojatno, povukli na područje stare Dioklecijanove provincije Prevalitane, kasnije Porfirogenetove Duklje od Lješa na Drimu do Kotorskog zaljeva.« [...] »Tako je iščeznuo i pojam *Crvene Hrvatske*, pa je logično da povijesni izvori, koji se tek od toga vremena (prva polovina IX st.) počinju javljati, i to vrlo rijetko, više o njoj ne govore. Zasluga je Popa Dukljanina što je taj pojam, koji je morao naći u nekom starom zapisu, jer ga nije mogao izmisliti, sačuvala, pa se on danas na temelju lingvističkih, geografskih i drugih istraživanja savršeno uklapa u situaciju na istočnom Jadranu tijekom VII—VIII stoljeća.« (Koščak 1984: 216)

Milan Šufflay polazi od toga da je *Crvena Hrvatska* obasizala dalmatinsko primorje južno od Neretve, okolicu Dubrovnika, Boku kotorsku i Crnu Goru:

¹⁸ Neovisno o tom vrijedi spomenuti da su u sjevernoj Albaniji zabilježene slavenske posudjenice s (potencijalno) čakavskim refleksom *j* za praslavensko **dj* (van den Berk 1967: 101—102, drugačije o tom Loma 1991: 308) pa je moguće da je među prvim tamošnjim Hrvatima osim štokavaca bilo i govornika (pra)čakavskih idioma (usp. i Šufflay 1925: 110—111).

»Slavenski prasnjedioci ovih zemalja bili su uglavnom Hrvati, izmiješani s ljudima koji su se nazivali »Slovenima«, pa s Arbanasima i s Morlacima ili Crnim Vlasima. Srpsko ime dolazi u ove krajeve usporedno s političkom moću i sa širenjem pravoslavlja, i to tek počev od početka XIII. stoljeća. Najezda turska izazvala je počev od zadnje četvrti XIV. vijeka golem niz etničkih i migracionih ciklona na čitavom Balkanu, napose pako u staroj dukljanskoj zoni. Ti cikloni trajali su kroz stoljeća i po više puta izmijenili su pučanstvo u sjevernoj Albaniji, Boci kotorskoj, okolini Dubrovnika, a i u Crnoj Gori.« (Šufflay 2000: 284)

Sjećanje na pretpostavljene "crvene Hrvate" kao hrvatski etno-politički čimbenik sačuvalo se je u južnoj Dalmaciji barem do XV. stoljeća, kada je nastao pripis *Supetarskoga kartulara* prema kojemu je ban Albanije (*banus Albanie*) šesti od sedmero banova koji su »u minula vremena« u kraljevstvu Hrvata birali kralja (Švob 1956: 107, Šufflay 1925: 119—120). Taj pripis pokazuje da je u južnoj Dalmaciji postojala predočba o postojanju hrvatskoga elementa na prostoru koji se je u to doba zvao albanskim imenom. Pripis pokazuje i to da je postojala predočba o negdašnjem političkom zajedništvu s dukljansko-albanskim Hrvatima, što bi bilo nemoguće da u temeljima nisu imali zajedničku etnogenezu.

Neupitno je da su Hrvati u Rašku stigli najkasnije u sklopu vojnoga širenja Duklje, a lako moguće već i prije. Nije vjerojatno da je bila riječ o malobrojnim vojnicima, nego o razmjerno snažnoj vojničkoj populaciji koja je na novim graničnim predjelima vjerojatno živjela sa svojim obiteljima. Onamo je mogla stići samo s prostora današnje Crne Gore i okolice.

Vidjeli smo da su se raški Hrvati iseljavali i u Makedoniju, a s osmanjskim provalama također u Bosnu i Hercegovinu i u središnje dijelove Srbije odakle su stizali sve do Beograda. U tom je smislu važno uzeti u obzir opis Petra Petrovića u kojem Rašku opisuje kao »etapnu oblast« u migracijskim procesima koji su trajali stoljećima:

»Oblast Raške bila je za vreme Turaka etapna oblast crnogorskih i hercegovačkih naseljenika severne Srbije. Jedan deo toga stanovništva se uzput [sic!], preko Raške, naseljavao najpre privremeno, a zatim stalno. Pošto je zemlja bila u vlasništvu spahija, kasnije aga i begova, doseljenici, iako stočari, počeli su da se bave zemljoradnjom. Tako se postupno od stočarskog zanimanja prešlo na zemljoradničko, a stočarstvo, koje je inače tesno vezano za primitivni način zemljoradnje, postalo je sporedno. Već samim tim što su doseljenici promenili zanimanje, oni su brzo počeli da gube mnoge etničke osobine ponete iz svojih matica, a pomešani s doseljenim rodovima iz raznih naših krajeva, stvarali su nov etnički tip Rašana.« (1984: 197)

Osobna imena poput *Hrvoje*, *Hrvojić* i *Hrvo* u srbijanskim srednjovjekovnim vrelima, u turskim defterima i u pravoslavaca oko Užica i Čačka u XV. i XVI. stoljeću posredno dokazuju da raški Hrvati komunikacijski prvotno nisu bili odsječeni od drugih Hrvata. Da su bili odsječeni, nezamislivo je da bi se služili navedenim specifičnim imenima koja su samo oni u XV. i XVI. stoljeću mogli prenijeti u Čačak i Užice. Indicije vezane uz obrenovačko područje upućuju na to da su potomci raških Hrvata sve do XIX. stoljeća sačuvali hrvatsko ime i etničku samosvojnost u nekoj mjeri.

Prepozna li se da je na prostoru današnje Crne Gore bilo središte u kojem je bio ukorijenjen etnonim *Hrvat*, razvidno je da je upravo ono bilo migracijsko ishodište za Hrvate u polukrugu oko njega. Do sličnoga zaključka dolazi i Vladimir Markotić, s razlikom da on pretpostavlja izravna iseljavanja Hrvata iz Duklje u središnju Albaniju i Makedoniju¹⁹, dok se meni čini mnogo vjerovatnijim da su se u Makedoniju doselili iz Raške, a u Albaniju iz Makedonije. Postojanje raških Hrvata u

¹⁹ »Finally there is only one possible explanation left for the occurrence of the Croats in Albania, Macedonia and Greece. After the Croats came to Dalmatia a part split off, occupied Dioclea and Illyricum and then, for some unknown reasons, split up further and settled in various places, possibly making common cause with other Slavs against the Byzantines.« (Markotić 1960: 31).

literaturi se, koliko je meni poznato, nakon Vjekoslava Klaića nije uzimalo u obzir, među ostalim zato što su važna vrela na temelju kojih je moguće rekonstruirati njihovo postojanje objavljena tek u novije vrijeme.

IV. HRVATI I ISLAM

TOPONIMI U BOSNI I HERCEGOVINI

Godine 1609. banjalučki muderiz Muslihudin bin Ali bilježi da je njegov tekst »nikao na krajnjoj granici Ruma [europske Turske] u pokrajini Hrvata«. U nastavku kaže: »Nego kada čuvari tvrđava poviču: >Alahu ekber< zapazi se među nevjernicima prema nama opetovani strah.« (Handžić 1938). Očito je da Muslihudin bin Ali pod *Hrvatima* razumijeva bosanske muslimane.

Sredinom XVII. stoljeća osmanski diplomat i putopisac Evlija Čelebi (1611.—1683.?) bilježi da su mu na putovanju iz Beograda u Hercegovinu u Jeleču u blizini Foče na Drini tamošnje gazije dale kao pratnju 50 naoružanih »hrvatskih momaka« (Čelebi 1967: 407). U sjevernoj Hercegovini kod Gatačkoga polja Čelebi bilježi da je u vojni odred određeno »tri stotine pouzdanih i vrijednih hrvatskih gazija« (Čelebi 1967: 449).

U Sarajevu Čelebi spominje jezik tamošnjega »bosanskoga i hrvatskoga naroda« (Čelebi 1967: 120). O ranom naseljavanju Hrvata u Sarajevu svjedoči ime gradske četvrti (*mahale*) *H(a)rvatina* iza Miljacke. Krajem XIX. stoljeća *Hrvatina* je bio jedan od sedam sarajevskih gradskih kotara (Statistički odjel 1896: 2).²⁰

²⁰ Danas mu je ime očuvano kao ime jedne tamošnje ulice (*Hrvatina*). U *Bosanskoj vili* za 1898. godinu (br. 2., str. 26.) objavljen je tekst *Mrvice iz istorije Sarajeva. Šehérđina ćuprija — Hurvatan-Harvatin*,

I u drugim dijelovima Bosne zabilježeni su toponimi izvedeni od etnonima *Hrvat*. Najviše ih je u istočnoj Bosni. S obzirom na migracijska kretanja može se pretpostaviti da su oni u načelu stariji nego slični toponimi u zapadnoj Bosni, koja se u svojem najzapadnijem dijelu zvala *Turskom Hrvatskom*. Ovdje ćemo popisati bosanske toponime izvedene od etnonima *Hrvat* prema austro-ugarskomu popisu stanovništva Bosne i Hercegovine iz 1895. godine (Statistički odjel 1896), uz dopune s popisa stanovništva iz 1879. godine (Popis 1879):

Kotar Prnjavor (okružje Banjaluka), **Horvaćani** (1896: 208) (u popisu iz 1879. (1879: 36) to se pravoslavno selo zove **Hrvaćani Hristjanski**, od kraja XIX. stoljeća do sredine XX. stoljeća poznato i kao **Hrvaćani Srpski**, jedan zaselak toga sela zove se **Naseobine Hrvaćani**, u njemu su krajem XIX. stoljeća naseljeni Ukrajinci); kotar Kotor-Varoš, **Hrvaćani** (1896: 194) (prema popisu iz 1879. (1879: 33) selo se zove **Hrvaćani Turski**, no u njemu je živjelo 122 muslimana, 122 pravoslavca, 20 katolika i 12 židova); kotar Tešanj, Tešanj, **Hrvatinovići** (1896: 222); kotar Gračanica, Babunović, **Hrvati** (1896: 316); kotar Gračanica, Sladna, **Hrvati** (1896: 320); kotar Gradačac, Zelinja Donja, **Horvatović** (1896: 326) (u popisu iz 1879. (Popis 1879: 90) to se muslimansko selo zove **Hrvatovići**); kod Gradačca na zračnoj liniji između Gornjega Lukavca i Zelinje Donje postoji i oronim **Hrvatsko brdo** (vidljivo na *Google maps*); kotar Donja Tuzla, Falešić; Brnjičani, **Hrvati** (1896: 284);

u kojem srpski dopisnik s pseudonimom *Ibnul-vatan* predlaže »ispravljanje« imena *Harvatin*. Iznosi tezu da »narod pokvareno govori Harvatin, a tako se nazove i cijela ona mahala«, a da je zapravo riječ o *hur-vatan*, što bi značilo *dom oslobođenja*, jer da je na tom mjestu u prvoj polovici XVII. stoljeća stanoviti Mustafa oslobodio svojega roba. Uredništvo *Bosanske vile* pokušalo je pomoći svojemu autoru podrubnom bilješkom kojoj je učinak suprotan od željenoga: »Da je doista tako, dokazuje i narodna pjesma u današnjem broju, koja počinje sa riječima: *Izvivala Harvatin vodica*, jer u Harvatinu, baš ispod stare mešćeme, bila je česma Harvatin, čuvena u svemu Sarajevu sa svoje dobre vode. Danas se na tome mjestu podiže franjevački dom i katolička crkva.« Zgradu od klesana kamena oko Hrvatin-megare (pećine) i njezine česme dao je napraviti Omer-aga 1770. godine, a imenom *H(a)rvatin* zvao se i potok kojemu je izvor bio u Hrvatin-megari (Skarić 1985: 75, 147, Nametak 1968: 369).

kotar Donja Tuzla, Lukavac, **Hrvati** (1896: 288); kotar Donja Tuzla, Banović; Repnik, **Hrvati** (1896: 292), kotar Zvornik, Kalesija, **Hrvaići** (1896: 378).

Hrvatski povjesničar i vrstan poznavatelj Bosne i Hercegovine Krunoslav Draganović (1903.—1983.) navodi osim pojedinih upravo spomenutih ekonima i oronima još i *Hrvatsko brdo* jugozapadno od Travnika, predio *Hrvatske njive* kod Zvornika na Drini, i mahalalu *Hrvati* »u selu Sokolovićima, rodnom mjestu velikog vezira Mehmeda Sokolovića« (Draganović 1991: 51). Ta mahala nije zabilježena u meni dostupnim austro-ugarskim vrelima. Vjerojatno je već prije austro-ugarskih popisa stanovništva izgubila svoje žitelje i time nestala, a Draganović je raspolagao starijim podacima iz vremena u kojem je Bosna i Hercegovina bila sastavni dio Osmanskoga Carstva.

Osim spomenutih bosanskohercegovačkih toponima izvedenih od etnonima *Hrvat* u literaturi se spominju i drugi (usp. Zovko 1990: 44—45 i Lapčević 1933).

U mjeri u kojoj je moguće razabrati, bosanska naselja kojima je ime izvedeno od osnove *hrvat-*, uglavnom su muslimanska, a u manjoj mjeri pravoslavna. Katolici su u tim naseljima malobrojni ili ih nema.

Usporediva bosanska naselja s imenima koja bi bila izvedena od osnove *srb-* u austro-ugarskom popisu stanovništva iz 1879. i 1895. nisu zabilježena. Međutim, na popisu se nalazi niz ekonima u kojima se temeljno ime naselja pobliže određuje atributom »srpski«. Ta se naselja pojavljuju u pravilu u paru s istoimenim naseljima koja su »turska«, tj. u kojima žive ili su većinski živjeli muslimani. Primjerice, u općini Lukavac, u kojem postoji zaselak *Hrvati*, nalaze se naselja *Lukavac Srpski* i *Lukavac Turski* (Statistički odjel 1896: 288). Istoznačno atributu »srpski« rabe se i atributi »hristjanski«, »kristijanski«, »pravoslavni« i »vlaški«. Stoga se naselje *Lukavac Srpski* u popisu iz 1879. zove *Lukavac Hristjanski*. Usp. u tom smislu također ove ekonime: *Pčelinac Hristjanski*

— *Pčelinac Turski; Kalendarovci Vlaški — Kalendarovci Turski; Rastoka Raja* (pravoslavno selo) — *Rastoka Turska* (muslimansko selo).

Katolički značaj naselja nikada se ne označava atributom »hrvatski«, nego uglavnom atributom »katolički«, npr. *Kotor Katolički — Kotor Turski; Vručica Katolička — Vručica Pravoslavna — Vručica Turska; Kamenica Šokačka — Kamenica Turska*.

Pojedina bosanskohercegovačka naselja zovu ili su se zvala *Mađari/Madžari*. Tomu nije tako zato što bi ih osnovali Mađari, nego zato što su njihovim imenom muslimani i pravoslavci katkada zvali domicilne katolike (Jukić tvrdi da se u Prijedorskoj, Staromajdanskoj i Bihačkoj nahiji katolici zovu *Mađari*, usp. Klaić 1930: 43). To se prepoznaje i u pojedinim muslimanskim narodnim pjesmama, npr. u jednoj (*Miza materina*) koju je Mehmed-Dželaluddin Kurt iz Mostara čuo od svoje majke i objavio 1902. godine (Kurt 1902: 17, 201). U njoj se domaći katolici zovu Mađarima, a muslimani Hrvatima (usp. Draganović 1991: 52). U drugoj se Kurtovoj pjesmi (*Arvatova Ajka*) od etnonima *Hrvat* izvodi prezime (*Arvatović Mujo, Arvatov Mujo*). Riječ je o pojavi koja je imala podlogu u hercegovačkim imenima iz Srednjega vijeka, što ilustriraju potvrde koje je prikupio Vinko Foretić (1901.—1986.):

»Godine 1301. spominje se Hrvatini iz Trebinja. Godine 1381. spominju se u području Trebinja ljudi Vukca Pićevića i njegova brata Hrvatina. U godinama 1319, 1325. i 1330. spominje se ugledni vlastelin iz neposrednog dubrovačkog zaleđa Hrvatini brat Vojna. Godine 1380, 1. veljače, odlukom malog vijeća primljen je kao građanin Dubrovnika Hrvatini Brajković iz Bišća (južno od današnjeg Mostara). U knjizi testamenata registrirana je 30. siječnja 1395. oporuka Hrvatina Tvrtkovića iz Plane. Dne 6. veljače 1395. dubrovačko malo vijeće dopušta cijeloj jednoj skupini ljudi iz Orahova (sjeverno od Slanog), da slobodno mogu doći u Dubrovnik zbog uređenja spora s njima o krađama učinjenim Dubrovčanima. Među njima se spominje i Obrad sin Hrvatina Slavogostića.« (Foretić 1969: 94, za daljnje primjere usp. Vidović 2019)

Iz dubrovačkoga zaleđa ti su nositelji prezimena izvedenih od etnonima *Hrvat* kao katolici dolazili u većem broju i u Dubrovnik (usp. Foretić 1969: 95). Zapis albanologa Lovre Mihačevića o »hrvatskom jeziku« osmanskoga graničara podrijetlom iz Nevesinja upućuje na to da su se pojedini hercegovački muslimani etnonimom *Hrvat* kao prednacionalnim identifikatorom služili sve do početka XX. stoljeća:

»Na granici smo Albanije i Crne Gore. Samo rijeka dijeli ta dva područja. Poviše nas na brijegu opazih tursku stražarnicu, pa dok bijah u razgovoru sa kafedžijom, ugledasmo, gdje od stražarnice odozgo ide k nama zapovjednik, okičen na prsima s ordenima. [...] Ja ga ipak pozdravih arbanaškim jezikom, a on mi isto tako otpozdravi. Pitam ga, kojim još jezikom govori, a on mi otpovrati: »Ta kojim nego hrvatskim! Ja sam iz Nevesinja iz Hercegovine!« (Mihačević 1911: 16)

NARODNA PREDAJA

Od muslimanskih narodnih pjesama koje su se širile usmenom predajom i u kojima se muslimani identificiraju s hrvatskim imenom, ovdje ćemo se pobliže osvrnuti na deseterac *Hrvatka djevojka preobražava se u Hrvu Barjaktara* (Andrić 1939: 38—53)²¹:

Na početku pjesme opisuje se kako se djevojka imenom *Hrvatka* iz Hrvat-grada želi udati za Bećir-agu. On joj ljubav uzvraća i kaže: *Tako mene mati ne rodila — I tako mi sveca Muhameda — Ja ću poći ka Hrvatuu gradu — Ka Hrvatuu Hrvatuu divojci*. Došavši do Hrvata grada, Bećir dobiva carev ferman kojim se naređuje da odmah mora u vojsku i ondje voditi tristo bešlija (turskih vojnika). Hrvatka je od žalosti kose obrijala, no potom je obukla *junačko odilo* te odjahala do kule Bećir-age

²¹ Druga inačica iste pjesme objavljena je pod naslovom *Arvatka divojka u carevoj vojsci* u nizu *Pet stoljeća hrvatske književnosti* (Bošković-Stulli 1964: 121—133).

gdje ju je Bećir, ne prepoznavši ju, unovačio kao bešliju imenom *Hrvo Barjaktar*. (*Hrvo* je ovdje hipokoristik od *Hrvat*.²²) Car je Bećir-agi dao zadatak na Krajini slomiti Luku, koji mu iz svoje utvrde već tri godine pruža otpor, te mu je već tristo bešlija pogubio, a i Cara na megdan pozvao. Car obećava Bećir-agi: *Ja ću tebe darovati lipo: — Dat ću tebi od Bosne harače, — I dat ću ti na moru đemije — Brez promine na devet godina, — Ako Bog da i srića božija — Da pogubiš Đilitliju Luku!* Bećir-aga to je prenio svojim bešlijama, od kojih se za megdan s Lukom ponudio Hrvo. Luka je na polju pod svojim Đilitom dočekao Hrvu riječima: *Jesi l' došla, o turska katano?* Njihova daljnja konverzacija i megdan završava time da je Hrvo Luku *Malo ga se sabljom dohvatio — Rusu mu je glavu otkinuo*. Bećir-aga preuzeo je od Hrve Lukinu glavu i dao ju Caru, koji je svoje obećanje ispunio: *Agu biše care darovao — Dade njemu od zlata jabuku — Potpisa mu bosanske harače — Dade njemu na moru đemije, a na Lukin Đilit skladno udariše i napokon ga osvojiše*. Bećir potom šalje svoje bešlije k Hrvatuu gradu, do kule *Hrvatke divojke*, da mu dovedu *mladanu divojku*. Nakon zapleta u kojem Hrvi polazi za rukom sa sebe svući *junačko odilo* i obući *divojačko ruho*, sazvani su napokon *kićeni svatovi*. Međutim, Bećir-aga nesretan je jer mu u svatovima nema Hrve. Kaže da se ne bi oženio da je bio znao da će time Hrvu izgubiti. Kada je Hrvatka čula kako *cvili* Bećir-aga, otkriva mu istinu. Konac deseterca glasi:

A kad Bećir riči razumio, — Veoma se biše začudio, — Muhamedu svome zahvalio, — Što Bog dāde i srića božija, — Da mu dade s divojkom

²² Usp. narodnu pjesmu *Zarobljenje Rakocija bana na Mrkalju* (iz Foče), u kojoj u nabranjanju koga sve Aliji treba pozvati u svatove, Alija kaže da među inima treba pozvati i »od Hrvata Hrvat-bajraktara«. Dolazak Hrvat-bajraktara ovako se opisuje: *U polju se svati iskupiše, dok evo ti od Hrvata Hrva, a sa njime hiljadu svatova, konji mamni, ljudi odjeveni, a on ne htje u svate da ide, već u kraju u polje zeleno. Sam je sebi čador razapeo, a sam sebi vatru naložio, i sam sebi kahvu načinio*. To će se pokazati poslije korisnim jer na bojnou polju vila najavljuje Halilu spasonosan dolazak Hrve: *Al' dok vila iz planine viknu: »Bre ne boj se, goješan Halile, eto Hrva s hiljadu momaka!«*, *A kad izbi na alatu bajro, časou li je pazar napravio, pobježe mu Tukulije bane*. (Hörmann 1990: br. 63, 413—425).

junaka, — Baš junaka Hrvu barjaktara, — A divojku Hrvatkinju mladu.— Onda bilo, sad se spominjalo! (Andrić 1939: 38—53).

Srpski pisac i skupljač narodnih pjesama Simo Milutinović Sarajlija (1791.—1847.) zapisao je u Crnoj Gori od popa Gaše Pipera crnogorsku narodnu pjesmu *Beg Ljubović* u kojoj se motivi iz upravo sažete pjesme o Hrvatki i Hrvi ponavljaju. I u toj je narodnoj pjesmi fabula ista: hrabra i nadasve borbena muslimanska Hrvatica sebi i svojim bližnjima osigurava harač odnosno upravljačka prava nad Bosnom i Hercegovinom:

Ljubović beg zaprosio je Hajkumu *Nadaleko liepu đevojku, — Nadaleko u Hrvatu gradu — U onoga Hrvat-dizdar-age*. Krenuvši na put do svoje nevjeste, *a kad' gradu Nevesinju dođe*, dopadne Ljubovića ferman *Od' Sultana cara čestitoga*, u kojem Sultan traži *Da mu kupi Bosnu zemlju ravnu — Listom Bosnu i Hercegovinu — Da ju vodi pod' Bagdatu gradu*. Opsada Bagdata trebala bi trajati devet godina. Primivši vijest o tom, njegova Hajkuma *Glavu mie, žensku kosu brie pa Na se meće delijnsko odělo, ... I hotide Bosnom' kalovitom' — Dokle dođe Nevesinju gradu — Na biele dvore Ljubovića*. Ondje je Hajkuma stupila u Ljubovićevu vojsku, prurušena u mladića, delibašu imenom Mujo Opaković. Nakon što se je *turska sila okupila*, Ljubović-beg dao je Muji Opakoviću zeleni alaj-barjak da predvodi vojsku. Početkom četvrte godine opsade grada Bagdata Car šalje telara (glasnogovornika) koji turskoj vojsci pod Bagdatom tri bijela dana viče: *E li majka rodila Turčina!?* — *Al' Turskoga syna — Da se prijmi gradu na bedemu — Da uvodi od' Bagdata vrata*. Onomu tko to uspije, *Evo němu Bosna zemlja ravna — I suviše na Bosni vezirstvo — Bez proměnika za trideset godinah*. Sultanovo očekivanje uzmogla je ispuniti Hajkuma, kći Hrvat-dizdar-age, prurušena u delibašu imenom Mujo Opaković. Nakon zauzeća grada Hajkuma se je vratila u svoj Hrvat-grad, u koji se je za njom iz Nevesinja uputio njezin zaručnik Ljubović (Milutinović 1837: 190—193, br. 107.).

Uočljivo je da se u prvoj pjesmi djevojka imenuje samo etničkim imenom *Hrvatka* (usp. tvorbu u *Bosanka, Hercegovka, Dalmatinka*). Na kraju

te pjesme ona se zove i *Hrvatkinjom*. U crnogorskom prepjevu koji je zasigurno mlađi, djevojka se imenom etnički ne određuje te se zove *Hajkuma*. No u priču se uvodi njezin otac za kojega se kaže da je *Hrvat*. Podatkom da je on i *dizdar*, tj. zapovjednik utvrde koja se zove *Hrvat-grad*, zatvara se rodoslovno-teritorijalni krug između otca, kćeri i utvrde. Zahvaljujući zavodničkim čarima, čednosti i ljepoti Hrvatke ili Hajkume u taj se krug uključuju mladi age i begovi, a na najvišoj razini, zahvaljujući Hrvatkinim ili Hajkuminim vojničkim i borbenim vještinama, hrvatskoj družbi podređuje se cijela osmanska Bosna i Hercegovina preuzimanjem harača odnosno vladarskih prava prema volji cara odnosno sultana.

Bosna i Hercegovina u osmansko doba nikada nije imala kakvu Hrvaticu koja bi njome vladala, no u pučkoj mitologiji ona je očigledno postojala. Predaju o njoj zapisao je i hrvatski folklorist i skupljač narodnoga blaga Ivan Zovko (1864.—1900.):

»Stara je i ova predaja, koja se u narodu kotara konjičkog sačuvala. Ja sam tu predaju čuo i zabilježio od nekog Mehe Masleše iz sela Gjepa u kotaru konjičkom. On mi je pripovijedao, da je bila na Trešnjercu gradu (danas gradina) arvacka kraljica i da je otale vladala. Odmah prema njoj u drugom gradu, koji se zvao >Grad<, bila je nakva druga kraljica. [...] Na tom gradu arvacke kraljice najprvo je pukô top, a taj top bio je od trešnjevine (drve-ta od trešnje), po čem se onda i grad >Trešnjercem< prozvaao. Na tom je gradu po predaji i top i puška za vrijeme fettha (pada, osvojenja) Herceg-Bosne, bila punjena izmegju ostalog i pijeskom. I ova tradicija mora da je stara« [...]. (Zovko 1990: 72)

Ovdje smo na str. 23. pokazali da u ciklusu makedonskih i bugarskih narodnih pjesama o Kraljeviću Marku postoji motiv o djevojci *Arvatki* koja stoluje u *Arvat-gradu* u *arvatskoj zemlji* i koja raspolaže nadnaravnim snagama. Nevjerojatno je da bi taj bugarsko-makedonski motiv bio samo slučajno podudaran s bosanskim i da su oba nastala neovisno jedan od drugoga. Oba potječu vjerojatno od zajedničkoga pramotiva. Ako je pak jedan izveden od drugoga, onaj makedonski zasigurno je stariji od bosanskoga.

Legenda o vladajućoj *Hrvatici* i *Hrvat-gradu* u Makedoniji i Bosni mogla se je za vrijeme Osmanskoga Carstva oslanjati na visoke osmanske dužnosnike koji su bili poznati kao *Hrvati*, a bili su podrijetlom s južnoslavenskoga prostora. U današnjici je zahvaljujući popularnosti Ivana Gundulića među njima najpoznatiji vjerojatno *Memi(ja)* koji se spominje u Gundulićevu *Osmanu* u 4. pjevanju (*Memija ih Hrvat vlada — dvaes tisuća u sto četa*).

O predočbi da je etnonim *Hrvat* vezan uz muslimansku vlast u Bosni svjedoči na svoj način i stanoviti Pavao iz Rovinja kada 1640. izvješćuje sa svojega putovanja po bosanskom pašaluku. On se je iz straha pred Turcima preoblačio po običaju zemlje »na hrvatski način« (»alla croata«). Da bi se prikrio, nosio je »hrvatsku kabanicu s turskom kapom« (»croatta con la gabanizza e bereta turchesca«) (Zlatović 1890: 20, Mandić 1982: 379). Pavao je vjerojatno čuo da se jedan njegov odjevni predmet zove hrvatskim imenom i vjerojatno je krivo zapisao koji. Naime, nije poznato da bi se u Bosni nosile neke *hrvatske kabanice*,²³ a poznato je da su se još u XIX. stoljeću u zapadnoj i središnjoj Bosni nosile kape koje su se zvale *hrvatke* (*harvatke*, *hrvaćanke*, *arvatke*). Nosili su ih katolici, pravoslavci i muslimani.²⁴ Najstariju vijest o *hrvatki* donosi Evlija Čelebi u opisu nošnje iz turskoga dijela sjeverne Dalmacije, kazujući da tamo domaći krajišnici (muslimani) »na glavu oblače hrvatske kapice [...] od crvene čohe« (Gušić 1973: 40).

²³ Dominik Mandić u članku *Vlaška teza o B.-H. stećcima* iz 1966. postavlja i argumentira tezu da je postojalo »hrvatsko narodno odijelo« koje se u Bosni očuvalo do početka XVIII. stoljeća. Članak je nanovo objavio zajedno s nizom drugih zanimljivih članaka posvećenih Vlasima hrvatski povjesničar Ivan Mužić 2010. godine (Mužić 2010: 163—174; 169).

²⁴ Opisujući te kape u Bosanskoj krajini, koja se je prije svega na Zapadu većim dijelom zvala *Turskom Hrvatskom*, Ivan Franjo Jukić zapisao je da oni koji su ih nosili »od Harvata neznaju ni imena«. Hrvatski bosansko-hercegovački povjesničar i etnolog Augustin Kristić (1892.—1960.), također fratar, ocijenio je tu Jukićevu tvrdnju neopravdanom i »smiješnom« jer »baš na vratima Bos. Krajine stoje Hrvati!«, tj. Hrvatska (Kristić 1940). To znači da je nemoguće da u Bosanskoj krajini stanovnici »od Harvata neznaju ni imena«.

I izvan područja današnje Bosne i Hercegovine i Hrvatske bilo je odjevnih predmeta koji su se nazivali hrvatskim etničkim imenom. Talijanski benediktinac Timotej Cisilla koji je u Boki kotorskoj živio krajem XVI. i na početku XVII. stoljeća zapisao je glede kotorskih građana da u njih »odielo ugarsko t. j. hrvatsko nije se još posve odmetnulo« (Vulović 1892: 20).

MUSTAFA ALI (1541.?—1600.)

Etnonim *Hrvat* imao je u Osmanskom Carstvu od XV. do XVII. stoljeća visok društveni status. Izjašnjavanje brojnih muslimana *Hrvatima* odvijalo se je paralelno sa zaustavljanjem osmanskoga prodora na hrvatskom prostoru. Zbog hrvatskoga otpora osmanskoj sili papa Lav X. 1519. godine Hrvatsku je nazvao *predziđem kršćanskoga svijeta* (*antemurale Christianitatis*). Osmanlije su bili svjesni uloge Hrvata na braniku kršćanstva pa su njihovi strijelci braniteljima Sigeta u kolovozu 1566. poziv na predaju uputili ne samo na mađarskome i njemačkome, nego i na jeziku koji su zvali hrvatskim imenom (Hammer 1828: 449). U putopisu Evlije Čelebija iz sredine XVII. stoljeća dvojno sagledavanje Hrvata odražava se tako što Čelebi s jedne strane o Hrvatima kršćanima izvan Osmanskoga Carstva (usp. npr. 1967: 117, 137, 218) govori i kao o »hrvatskim zlotvorima« (1967: 233), a s druge strane Hrvate unutar svoje države, uglavnom muslimane, spominje u pozitivnom svjetlu, posebice kada je riječ o hrvatskim vojnicima.²⁵

Positivna percepcija *Hrvata* bila je u Osmanskom Carstvu u XVI. stoljeću tolika da jedan od najistaknutijih osmanskih povjesničara i

²⁵ Čelebijin opis Hrvata proučava se u sklopu projekta »Evliya Chelebi and Croats. Osmanski putnik u hrvatskim krajevima« na suvremeni način i na temelju Čelebijina autografa koji je objavljen u Istanbulu 1998.—2007. Projekt vodi Nenad Moačanin, a financira ga Hrvatska zaklada za znanost. Usp.: <http://www.evliyachelebi.org/>.

pisaca XVI. stoljeća Mustafa Ali iz Galipolja (1541.?—1600.) za muslimane Bošnjake, koje smatra jednom od najvažnijih etničkih skupina Osmanskoga Carstva, kaže da se »pribrajaju hrvatskom narodu«. Tako ih je odredio u svojem najvećem djelu *Künhül-ahbâr* (1592.—1599.), posvećenom povijesti Osmanskoga Carstva. Prije nego što je napisao to svoje najvažnije djelo, boravio je od 1570. do 1577. u Kliškom i Bosanskom sandžaku. Veliki vezir Mehmed-paša Sokolović (1506.—1579.) zaposlio ga je ondje kao tajnika svojega rođaka Ferhad-paše Sokolovića, koji je bio kliški sandžak-beg (1566.—1573.), a zatim bosanski sandžak-beg (1574.—1580.) i bosanski beglerbeg (1580.—1588.).

Bosansko odnosno bošnjačko ime Mustafa Ali ne smatra etnonimom, nego teritorijalnom odrednicom izvedenom od hidronima *Bosna*, a ime *Hrvat* pravim etničkim imenom Bošnjaka muslimana. Govoreći o »plemenu Hrvata«, tvrdi stoga da su njegovi pripadnici »po Bosni poznati i po tekućoj rijeci prozvati« (Bašagić 1912: 7). Hrvati-Bošnjaci odlikuju se prema Aliju »kao prosti vojnici dobrotom i pobožnosti, kao age i zapovjednici obrazovanošću i vrlinom; ako dogju do časti velikih vezira u upravi su dobroćudni, ponosni i pravedni, da ih velikaši hvale i odlični umnici slave.«²⁶

Zbog Alijeve neskrivene naklonosti prema Hrvatima-Bošnjacima smatra se da je imao hrvatsko-bosanske korijene, i to preko djeda Abdulaha s očeve strane koji je mogao biti islamizirani Hrvat iz Bosne (usp. Fleischer 1986: 15—16, Isen 1988, Akin-Kivanç 2011: 18). Mustafa Ali od njega je

²⁶ Njihove osobine i društveni ugled opisuje ovako: »Duša im je čista, a lice svjetlo; većinom su stasiti i prostodušni — njihovi likovi kao značajevi naginju pravednosti. ([...]). Golobrađi mladići i lijepi momci poznati su (na daleko) po pokrajinama radi naočitosti i ponositosti, a daroviti spisatelji [...] kao umni i misaoni ljudi. Uzrok je ovo, što je Bog — koji se uzvisuje i uzdiže — u osmanlijskoj državi podigao vrijednost tome hvaljenom narodu dostojanstvenom i čast njihove sreće uzvisio kao visoki uzrast i poletnu dušu, jer se megju njima nasilnika malo nalazi. Većina onih, koji su došli do visokih položaja (u državi) odlikuju se veledušjem to jest: čašču i ponosom; malo ih je, koji su tjesnogrudni, zavidni i pohlepni. Neustrašivi su u boju i na mejdanu, a u društvu, gdje se uživa i pije, prostodušni. Obično su prijazni, dobroćudni i ljubazni. Osobito se odlikuje ovo odlično pleme vanrednom ljepotom i iznimnim uzrastom.« (Bašagić 1912: 7).

mogao čuti neku predaju o bosanskim Hrvatima ili Hrvatskoj poput one o »gornjoj hrvatskoj zemlji, koja se sada Bosna imenuje«, a koju je fra Nikola Lašvanin u svoj ljetopis pisan 1726.—1750. (Lašvanin 2003: 101) preuzeo iz *Kronike* Pavla Vitezovića (1696., usp. izdanje iz 1744., str. 83, usp. i možebitnu stariju inačicu te predaje iz 1637. u Šišić 1908: 22).

MAHMUD-PAŠA (1420.—1474.)

U literaturi koja opisuje i proučava povijesne hrvatsko-turske dodire nastaloj nakon Drugoga svjetskoga rata određivanje u Mustafi Aliji da su muslimanski Bošnjaci etnički Hrvati uglavnom se prešućuje, a ako se spominje, pokušava se relativizirati, npr. iznošenjem hipoteze da je on (Ali) zbog imena negdašnjega Hrvatskoga vilajeta sve stanovnike Kliškoga sandžaka mehanički uzeo za Hrvate, a onda to ime nekritički i zbog neznanja protegnuo i na druge Slavene u Bosanskom sandžaku. U takvo relativiziranje ne uklapa se niz činjenica, npr. ta da Mustafa Ali *Hrvatom* izrijeком zove velikoga vezira Mahmud-pašu (Abogovića, Angelinovića) (1420.—1474.) (Bašagić 1912: 11) koji je podrijetlom bio slavenizirani Grk kojega su Osmanlije kao dječaka u svoje redove priveli u Novom Brdu na Kosovu. Njegovo imenovanje *Hrvatom* ne može biti neka Alijeva zabuna jer se u literaturi o Mahmud-paši općenito polazi od toga da je on sam u potpisu jednoga pisma napisao da je *Hrvat* (Stavrides 2001: 73) i jer ga (prema Bašagiću) »Svi turski historici zovu [...] Hrvat.« (Bašagić 1994: 40). Ćiro Truhelka zove ga »Abagović Hrvat« (Truhelka 1911: 26). Dakle, Mustafi Aliju nije bio potreban boravak na prostoru negdašnjega Hrvatskoga vilajeta kako bi saznao da postoje južnoslavenski muslimani koji se zovu *Hrvatima*, nego je imao priliku za njih čuti već prije odlaska u Bosnu, u središtu Osmanskoga Carstva, i to u odnosu na neke njegove najviše dužnosnike, koji ni prostorno ni vremenski s Hrvatskim vilajetom ni s Kliškim sandžakom nisu imali nikakve veze. Theoharis Stavrides, autor opsežne monografije o Mahmud-paši, s pravom

napominje da ime *Hrvat* u odnosu na Mahmud-pašu ne treba shvaćati u današnjem značenju, nego kao oznaku za osobu sa širega južnoslavenskoga prostora (Stavrides 2001: 73—74).

Nepoznato je i neistraženo kakva su sve značenja Turci pripisivali imenu *Hrvat* u XV. stoljeću i je li se, i ako jest zašto, Mahmud-paša izjašnjavao upravo tako. Za novija povijesna razdoblja poznato je, no što je također neistraženo, da je u jezičnoj uporabi Turaka hrvatsko ime bilo izloženo određenoj deetnifikaciji i da se stoga pojavljuje i kao naziv za *radnika* ili *osobu visoka rasta* (Kursar 2013), čemu je u temelju stereotip o Hrvatima kao fizički nadprosječno snažnoj populaciji. Vjerojatno nije nevezano uz to da se isti stereotip pojavljuje i u bosansko-muslimanskoj narodnoj poslovi *Plećast ko Rvatin* zabilježenoj u XIX. stoljeću (Zovko 1990: 56).

Mahmud-paša mogao se je nazvati ili biti proglašen *Hrvatom* zbog raznih poticaja, npr. pod utjecajem drugih muslimanskih južnih Slavena u Carigradu koji su se nazivali *Hrvatima*, no isto tako mogao je hrvatsko ime u muslimansku sredinu donijeti i iz svojega prvotnoga kršćanskoga okruženja u Novom Brdu na Kosovu, što je ovdje obrazloženo u poglavlju III.

HRVATSKI VILAJET

Nakon što su 1522. pali Drniš, Knin i Skradin, osmanske su vlasti između Cetine i Zrmanje i dijelom u Lici ustrojile upravnu jedinicu koja se zvala *Hrvatski vilajet*.²⁷ Taj je vilajet pripao Bosanskomu sandžaku, koji je ustrojen 1463. na prostoru srednjovjekovne Bosne. U nj su uključeni i dijelovi Raške koji prije nisu bili u sastavu Bosne.

Pred Mohačku bitku (1526.) održana je smotra spahijske vojske Bosanskoga sandžaka. Na smotri je izrađen ovdje već spomenuti popis vojnika i spahija s oznakom njihova podrijetla i/ili etničke pripadnosti. Sačuvani dio popisa objavio je povjesničar i orijentalist Ahmed Aličić (1934.—2014.) 1976. godine. Najučestalije oznake na popisu jesu *Bosna* i *Hrvat*. Prema Nenadu Moačaninu oznaku *Bosna* ima 971 osoba, a oznaku *Hrvat* 226 osoba (Moačanin 1994: XXXII). Srpski povjesničar Milan Vasić (1928.—2003.). došao je brojanjem do nešto drukčijega rezultata pa kaže da oznaku *Hrvat* imaju 263 osobe (Vasić 1991: 432). Po brojnosti slijede etnonimi za Albance (*Arnaut*) i Mađare (*Mađar*, *Ungurus?*), toponimijske oznake Turaka kao npr. *Edirne*, *Adana*, *Anadoli*, *Karamani*, *Siroz*, te južnoslavenski toponimi kao *Vidin*, *Skoplje*, *Ilidža*. Pojavljuje se i oznaka *Arap*. Svi vojnici s oznakom *Bosna* i *Hrvat* imaju muslimanska imena pa oznaku *Hrvat* nose vojnici koji se zovu npr. *Husein*, *Sulejman*, *Skender*, *Džafer*, *Mustafa*, *Mehmed*, *Ferhad*, *Ahmed*, itd. (Aličić 1976: 195). Oznake *Bosna* i *Hrvat* vjerojatno su najučestalije i u izgubljenom dijelu popisa.

Aličić pretpostavlja za oznaku *Bosna* da označava vojnike Bosanskoga sandžaka bez Hrvatskoga vilajeta, a oznaka *Hrvat* vojnike koji su podrijetlom (samo) iz Hrvatskoga vilajeta (Aličić 1976: 176—178), no ne postavlja pitanje zašto oznaku *Hrvat* nose i mnogi vojnici izvan

²⁷ *Vilâyet-i Hrvati*, u suvremenoj hrvatskoj i bošnjačkoj literaturi zove se najčešće *Vilajet Hrvati*. Njegovo sjedište bilo je u Sinju, a upravno-pravno pripadao je kadiluku Skradin. Postojao je do ustrojavanja Kliškoga sandžaka 1537. godine (Moačanin 1994: XXXIII; isti: 1999: 104—105, Mažuran 1998: 197). Prema Hazimu Šabanoviću Hrvatski vilajet (*Vilajet Hrvati*) i kadiluk Skradin spominju se prvi put 1528. (Šabanović 1959: 176).

Hrvatskoga vilajeta. Ako pretpostavimo da je oznaka *Hrvat* na popisu spahijske vojske bila zamišljena uglavnom kao teritorijalna, ona je ipak bila ujedno i etnička jer su na prostoru Hrvatskoga vilajeta živjeli Hrvati. Riječ je o prostoru koji je nekoć bio stožerni dio hrvatske države.

Za razliku od Aličića Milan Vasić smatra da je na popisu spahijske vojske odrednica *Hrvat* etnička oznaka zarobljenika koji su odvedeni u roblje i koji su kao takvi prevedeni na islam. Glavno je uporište toj tezi to što svaki *Hrvat* ima dodatnu socijalno-pravnu odrednicu *gulam* (rob) (Vasić 1991: 431—432). Iako su mnogi Hrvati islamu vjerojatno pristupili više-manje dragovoljno i na slobodi, jedan je dio islam svakako prihvatio u zarobljeništvu.

Hrvati su na popisu najzastupljeniji kao *merdovi* sandžak-bega pod komandom pojedinih vojvoda (Aličić 1976: 174), no ima ih dosta i u sustavu lokalnih timara (koji su podčinjeni spahijama) i zeameta (koji su podčinjeni begovima). Zastupljeni su čak, vidjeli smo, i na prostoru pripojenih dijelova Raške koji prije nisu bili u sastavu srednjovjekovne bosanske države. Onamo su vjerojatno bili odvedeni kao ratni zarobljenici, tj. robovi.

S obzirom na relativnu brojnost *Hrvata* na popisu nije vjerojatno da bi svi *Hrvati* podrijetlom bili samo iz Hrvatskoga vilajeta. Razmjerno malen prostor Hrvatskoga vilajeta, koji je samo dvije-tri godine prije sastavljanja vojnoga popisa bio opustošen ratom, u spahijskim jedinicama Bosanskoga sandžaka nije mogao biti zastupljen tolikim brojem muslimanskih ratnika, te dati i nekoliko feudalaca (usp. Aličić 1976: 178).²⁸

U poimanju Osmanlija etničkih *Hrvata* bilo je i među vojnicima s oznakom *Bosna*. Ta je oznaka bila teritorijalna, a tek tijekom vremena ime *Bošnjak* u osmanskim se vrelima vezivalo sve više uz muslimane iz Bosanskoga sandžaka pa npr. kadija u Sofiji zapisuje 1611. da stanoviti Hasan nešto duguje *Bošnjaku* Mustafi Beju (Galabov 1960: 679).

²⁸ Unatoč tomu, spahije s područja Hrvatskoga vilajeta na popisu su rijetki: jedan je npr. iz sela »Kosatenica« za koje se kaže da »pripada Sinju« (tj. vilajetu kojemu je sjedište u Sinju, a to se može odnositi samo na Hrvatski vilajet) (Aličić 1976: 188).

Budući da se islamizacija nije provodila samo među Hrvatima, nego i među Srbima, te da je u spahijskoj vojsci Bosanskoga sandžaka zasigurno bilo i etničkih Srba, postavlja se pitanje zašto oznaku *Srbin* ili *Srbija* nema nijedan vojnik. Na to je pitanje moguće dati samo jedan odgovor: zato što se imenu *Srbin* tijekom popisivanja vojnika nije pridavalo etničko ni teritorijalno značenje. Činjenica da na popisu baš nijedan vojnik nema oznake tipa *Srbin*, *Srbija* ili *Rašanin*, može biti uvjetovano samo time što su ti nazivi za popisivače bili vjeroispovijedno terminirani i označivali pravoslavce, kojih u popisanoj vojsci Bosanskoga sandžaka nije bilo. Ime *Hrvat* imalo je pri popisivanju očigledno drugačiji status. Ono je bilo etničko-teritorijalna oznaka više kategorije koja opstaje i nakon što njegov nositelj promijeni vjeroispovijest.

U skladu s popisom spahijske vojske Bosanskoga sandžaka u zapisničkim knjigama kadije u Sofiji koje su u prijevodu na njemačkom jeziku tiskane 1960. godine (Galabov 1960), spominju se u drugom desetljeću XVII. stoljeća ropkinje koje su hrvatskoga podrijetla, no ne spominju se ropkinje srpskoga podrijetla:

U trima zapisima govori se o ropkinjama »muslimankama«, od kojih se za jednu kaže da je »Hrvatica podrijetlom«, a druge dvije da su, istoznačno, »hrvatskoga podrijetla«. Spominju se i dvije ropkinje nemuslimanske Srpkinje, no nema muslimana ili muslimanka koji bi podrijetlom bili Srbi ili Srpkinje.²⁹ To je tako vjerojatno zato što je ime *Srbin* i u Sofiji bilo prvenstveno vjeroispovijedna odrednica.

²⁹ Galabov 1960: 209 br. 750 (2.—11. svibnja 1612.): *u nazočnosti ropkinje nemuslimanske Srpkinje Mare*; Galabov 1960: 211 br. 755 (2.—11. svibnja 1612.): *u nazočnosti njegove ropkinje Angeline, nemuslimanske Srpkinje*; Galabov 1960: 152, br. 579 (12.—21. srpnja 1611.): *nazočnu ropkinju srednje veličine, razdvojenih obrva, pljosnata nosa, sa smeđim licem, ?obojanih? očiju, Hrvaticu podrijetlom, muslimanku po vjeri*; Galabov 1960: 167, br. 626 (29.—6. listopada 1611.): *ropkinja ... muslimanka hrvatskoga podrijetla*; Galabov 1960: 330, br. 1086 (28. prosinca 1619.— 6. siječnja 1620.): *ropkinja Gülzar hrvatskoga podrijetla*.

IZMEĐU ISLAMA I KATOLIČANSTVA

Marco Antonio Pigaffeta iz Vicenze bio je članom drugoga diplomatskoga poslanstva Antuna Vrančića u Carigrad 1567. godine. Svoj tada napisani putopis objavio je u Londonu 1585. (u transliteraciji ga je novo izdao Matković 1890b, usp. također Matković 1890a i 1884). Govoreći o Carigradu, Pigaffeta bilježi da ondje gotovo svi Turci znadu *hrvatski* (»crovata lingua«), posebice vojnici (Matković 1890b: 89). U drugom surječju Pigaffeta tvrdi da i stanovnici Bugarske govore *hrvatski* (»croato«), a kao pojedine narode koji se ondje služe *hrvatskim*, spominje osim Bugara još Srbe i Rašane, Bosance, Hrvate, Slavene (»Schia-voni«), i druge koji govore istim jezikom (Matković 1890b: 179). Tu je razvidno da Pigaffeta, barem na tom mjestu, naziv *hrvatski* rabi u značenju 'slavenski'. U istom ga značenju rabi možda i njemački hodočasnik M. Seydlitz 1557. kada kaže da se zatočenim hodočasnici u Palestini, među kojima se nalazio i on, tamošnji aga paše od Damaska, odrekli kršćanin, obratio na *hrvatskom* (»Crabatisch«) (Kužić 2013: 182, 471).

Petar Matković izražava mišljenje da je Pigaffetu na poistovjećivanje hrvatskoga i bugarskoga (pod hrvatskim imenom) vjerojatno naveo Antun Vrančić (1890a: 130). Međutim, nije vjerojatno da bi to bio (samo) Vrančić jer Vrančić svoju vlastitu slavensku jezičnu i narodnosnu samoidentifikaciju u duhu humanizma zapadnoga uljudbenoga kruga veže poglavito uz nazive *ilirski* i *dalmatinski*. Ti nazivi u zapadnim vrelima potiskuju naziv *hrvatski* (ne samo u Vrančićevim tekstovima) i rabe se često kao njegove istoznačnice i sličnoznačnice (usp. Fancev 1938: 120—121). Npr., u svojim bilješkama o ugarskom državniku i kardinalu Jurju Utišeniću (Utješenoviću) Vrančić kaže da se Utišenić rodio u Hrvatskoj (»Croatia«), u mjestu kojem ime na hrvatskom jeziku (»Croata lingua«) znači *kamenčić* (Kamičac kraj Skradina, 1482.)

(Hrvatski latinisti 1969: 662—663).³⁰ U nastavku teksta Vrančić zove Šibenik, Skradin i Zadar slavnim »dalmatinskim gradovima«, a imena velikoga broja izvrsnih utvrda u unutrašnjosti prema Kninu i Bribiru kaže da ne spominje zbog pretvrdoga »ilirskoga« izgovora. Dakle, prema Vrančiću se u *Hrvatskoj* nalaze *dalmatinski* gradovi, a jezik u *Dalmaciji* i *Hrvatskoj* u istom tekstu zove istoznačno i *hrvatskim* i *ilirskim*.

S obzirom na takvu nesustavnu uporabu hrvatskoga imena upadljivo je kako se Vrančić služi isključivo njime dok se kao diplomat 1559. obraća Hasan-begu Sandžaka hatvanskoga, nastojeći ga udobrovoljiti pozivanjem na njihovu zajedničku pripadnost hrvatskomu narodu (»nostrae nationis Croatae«), »u kojem se ponosim što sam i ja rođen, a iz njega je potekla i Vaša Velemožnost« (Hrvatski latinisti 1969: 637—638). Vrančić prije tih riječi spominje Hasan-begova pisma u kojima se Hasan-beg diči svojim »hrvatskim rodom«. Iz toga se može zaključiti da se je Hasan-beg Sandžaka hatvanskoga u dopisivanju s Antunom Vrančićem kao prvi pozvao na svoj hrvatski rod i da je Vrančić u tom prepoznao priliku emotivno mu se približiti kako bi lakše ostvario svoje diplomatske ciljeve. Vrančić stoga u ime njihova susjedstva i srodnosti »našega hrvatskoga roda« (»et nostrae gentis Croaticae«) »koji nam je obojici drag«, moli pašu da popustljivije postupa »s našim zajedničkim kmetovima koji nama jednom i drugom jednako služe i plaćaju danak.«

Razvidno je da Vrančić nazive *Iliri* ili *Dalmatinci* u obraćanju Hasan-begu ne rabi zato što je riječ o hrvatskim identitetskim odrednicama

³⁰ Utišenićev sluga Franciscus Bornamissa de Alsow spominje 1553. da je Utišenić znao *hrvatski*, da je prijateljevao s pašama, a u rodu da je bio s Mehmed-pašom, *Hrvatom* po narodnosti koji je kao dijete uhićen i odveden u Tursku, kako mu je sam Utišenić rekao. Osim toga, kaže da je Utišenić bio u srodstvu s Murad-begom (Tardićem), također *Hrvatom*. Usp. [...] »sed frater erat principalior, quia ille et linguam Croaticam noverat, et erat familiaris cum Bassis, et etiam sanguine junctus Mehmed Bassae, qui natione Croatus erat, et puer captivus in Turciam ductus; id, quod fr. Georgius ipsi, testi, dixit, ac praeterea Murad Begum esse quoque Croatum et consanguineum ipsius fr. Georgii.« (Theiner 1875: 39). Ferdinand I. Habsburški dao je Utišenića pogubiti 1551. godine, vjerojatno zbog njegove (pre)bliske suradnje s predstavnicima Osmanskoga Carstva. O hrvatskim katoličko-muslimanskim dodirima i Utišeniću usp. iscrpnije Mandić 1982: 444.

zapadnoga civilizacijskoga kruga koje su Hasan-begu kao muslimanu i predstavniku Osmanskoga Carstva više-manje strâne. Pozivajući se na njihov zajednički *hrvatski* rod, Vrančić u njihovoj komunikaciji prihvaća njima zajedničku — hrvatsku — nominalnu identitetsku odrednicu. S njom se je u Carigradu na najvišem mjestu susreo već za svojega prvoga diplomatskoga poslanstva koje je u ime Ferdinanda I. Habsburškoga predvodio zajedno s Franjom Zajem 1553. godine i s kojega se vratio 1557. godine. U diplomatskim bilješkama zapisao je kako je na početku audijencije na Sultanovu dvoru kod Rustem-paše Opukovića (1500.—1561.), zeta sultana Sulejmana, Rustem-paša upitao Zaja znade li hrvatski (»croatice«). Mađar Zaj potvrdno mu je odgovorio, a zatim je uslijedilo Rustemovo pitanje o Vrančićevu znanju toga jezika. Dobivši i glede Vrančića potvrđan odgovor, i informaciju da je Vrančić »Dalmatinac«, a Zay Mađar, razgovor su nastavili bez nazočnih prevoditelja (Verancsics 1858: 66, Blažević—Vlašić 2018: 86). Rustem-paša bio je rodom iz Skradina ili okolice Sarajeva. Više osmanskih kroničara bilježi da je bio *Hrvat* (usp. Atçıl 2015: 16).

Hrvatskim etnonimskim odnosno glotonimskim nazivima zapadnoga uljudbenoga kruga ne služi se ni Hodaverdi, pobočnik (čauš) Mehmed-paše bosanskoga kada 1589. izdaje potvrdu mletačkomu generalnomu providuru Dalmacije i Albanije u Zadru, nego »dvoje knjige« daje pisati »turske, a dvoje horvatske, rukom Ali čehaja...« (Ljubić 1878: 14—15). U godini u kojoj je Hodaverdi dao napisati dotičnu potvrdu, stanoviti Mehmed zapisao je arabicom najstariju pjesmu bosanske alhamijado književnosti (1589. ili 1590.). Pjesma je pretežito zapadnoštokavska, no objedinjuje elemente svih triju hrvatskih narječja, uključujući kajkavsko. Netko ju je na turskom naslovio *Hirvat türkisi*, što znači *Hrvatska pjesma* ili *Hrvatska narodna pjesma* (Kalajdžija 2009: 258—259).³¹

³¹ Nije prihvatljiva teza da je pjesma nazvana *hrvatskom* zato što bi zapisivač ili prepisivač u njoj prepoznao kajkavizme (Kalajdžija 2009: 269). Za razliku od Bošnjaka muslimana, u XVI. stoljeću hrvatski kajkavski autori sebe i svoj jezik nisu nazivali hrvatskim, nego općim slavenskim imenom.

Hrvatskim se imenom služi i Hasan Kaimi iz Sarajeva u pjesmi o Kandijском ratu (1645.—1669.) iz 1669. u kojoj poručuje Mletčanima: *Oj vi vlasi mletački, Nemojte se kladiti, a Hrvate paliti; Za to ćete platiti, Kad vam ode Kandija.* (Kaimi 1889: 94). U drugoj inačici iste pjesme kaže se: *Nemojte se kladiti, A Hrvate mlatiti. Zlatom ćete platiti...* U toj drugoj inačici postoji kitica koje nema u prvoj: *Turci koze mlate, A Hrvate plate, A gradove zlate, Kad vam ode Kandija* (Hadžijahić 1938: 5³²).

Bez obzira na pitanje na koga se ili što točno odnosi hrvatsko ime u Kaimijevoj pjesmi, Kaimi ga rabi kao simbol stradanja južnoslavenskoga muslimanskoga stanovništva u vlastitoj državi, koje trpi pod naletima mletačkih, kršćanskih snaga. U mletačkim snagama bile su elitne konjičke jedinice poznate pod imenom *Cavalleria Croata* i *Croati a cavallo*. Hrvatsko su ime nosile zato što su ih utemeljili i u njima se većinom borili *Hrvati*. U jednoj drugoj svojoj pjesmi Kaimi stoga može pjevati ovako: *O Hrvati čujte i počujte me — Islamu se prignite, Allahu se dignite. — Ne budite din dušmani, prihvatite lijep Kur'han — Svim nam Allah pomogo, a dušmane odmogo* (Mandić 1982: 423). Ti su stihovi kao poziv na religijsko ujedinjenje Hrvata kršćana i muslimana mogli nastati analogijom prema pjesmi *Poziv na viru* Muhameda Hevajija Uskufija (Nametak 1968: 238, 249), u kojoj se kršćani pozivaju da prime islam, umjesto da se izlažu bitkama, robljenju, sječi, ubijanju i paljenju kuća (usp. Ančić 2007: 171, isti 2010: 201). U srpskoj literaturi spominje se da je Muhamed Hevaji Uskufi bio »Srbin« jer u naslovu njegove pjesme piše da je »na srpskom jeziku«. Međutim, kao što kaže Aziz Kadribegović, »naslov pjesme nije Hevajin, već nekog kasnijeg prepisivača« (Kadribegović 1976: 146). Lako je moguće da je naslov umetnut tek u XIX. stoljeću. Pjesma je vjerojatno bila napisana da bi se širila među kršćanima u Srbiji (Kadribegović 1976: 147).

³² Hadžijahić ne kaže iz kojega rukopisa donosi te dvije kitice. Iz njegova teksta ne proizlazi da mu je poznata druga inačica te pjesme.

V. HRVATI I PRAVOSLAVLJE

IZ POVIJESTI PRAVOSLAVNE CRKVE

Mađarski slavist i hungarolog László Hadrovics (1910.—1997.) argumentira 1947. godine u knjizi *Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću* da bi bilo »naravno da se Srbi iz povijesne Hrvatske, koji su imali s Hrvatima zajednički jezik, s njima postupno stope«. Činjenica da se to »u povijesnoj Hrvatskoj, gdje su se tradicionalna državna ideja i dubok nacionalni osjećaj povezali s civilizacijskom i asimilacijskom snagom hrvatskog naroda« »nije dogodilo može se pripisati jedino otpornosti srpskoga pravoslavlja.« (Hadrovics 2000: 27—28).

Temelje srpskomu pravoslavlju udario je Sveti Sava, rođen kao Rastko Nemanjić (1175.—1236.). On je u suradnji sa svojim starijim bratom Stefanom Prvovjenčanin, kojega je za srpskoga kralja 1217. okrunio papa Honorije III., ishodio za crkvu u srpskoj državi izdvajanje iz Ohridske arhiepiskopije. Sv. Sava postao je 1219. prvim arhiepiskopom Srpske arhiepiskopije. Ona je obuhvaćala devet episkopija od kojih se je sedam nalazilo u Raškoj (Grujić 1993: 82, 86—87).

Godine 1346. Srpska arhiepiskopija uzdignuta je jednostranom odlukom srpske strane u patrijarhiju, najvišu ustrojbenu cjelinu u sustavu pravoslavnih crkava. Povjesničar Srpske pravoslavne crkve i jedan od najistaknutijih srpskih akademskih »nacionalnih radnika« u Hrvatskoj i Makedoniji Radoslav Grujić (1878.—1955.) to opisuje ovako:

»Kad je kralj Dušan, u naponu svoje političke moći, odlučio da se proglasi carem Srba i Grka, u isto vreme je i starešina pravoslavne crkve u njegovoj proširenoj državi imao da dobije naslov patrijarha. Dušana su na tu akciju krenuli i naročiti politički razlozi. Pre svega, po državno-pravnom shvatanju na Istoku, car se nije mogao zamisliti bez patrijarha; sem toga, Dušan se mogao nadati da će u osvojenim grčkim krajevima bolje i lakše moći uravnotežiti odnose ako kao car Srba i Grka bude u svojoj državi imao i patrijarha, koji će, sa formalne strane, dostojno moći zameniti carigradskog vaseljenskog patrijarha u tim oblastima. Za takav postupak on je imao i kanonsku podlogu. Po utvrđenoj praksi i kanonskim propisima, granice crkvenih oblasti imale su se uvek dovoditi u sklad sa državnim granicama. Prema tome, Carigradska patrijaršija imala se ipso facto odreći jurisdikcije nad eparhijama koje su otrgnute od Vizantije i pripale srpskoj državi.« (Grujić 1993: 192)

Odvajanje od Carigradske patrijarhije i uspostavljanje Pečke patrijarhije na područjima kojima je (o)vladao car Dušan provedeno je uz pomoć bugarskoga patrijarha koji je zbog vojno-političkih razloga morao biti suradljiv. Uz njegov blagoslov godine 1346. u Skoplju je dotadašnji pečki arhiepiskop proglašen patrijarhom (Grujić 1993: 192).

Šest godina nakon toga, 1352., carigradski patrijarh bacio je »anatemu ili prokletstvo na cara Dušana, patrijarha Janićija II i na ceo srpski narod«, uz obrazloženje da je »Skopski sabor nenadležno ustanovio Srpsko carstvo i patrijaršiju.« (Grujić 1993: 194). Srpski despot Uglješa vratio je 1368. eparhije u svojoj nadležnosti pod jurisdikciju carigradskoga patrijarha (Grujić 1993: 195). Provale Turaka i

»teške nesreće koje su zatim jedna za drugom stizale srpski narod, naročito posle smrti cara Uroša, pojačavale su u narodu i kod mnogih sujevnih predstavnika Srpske crkve uverenje da su sve to posledice prokletstva, te su neki pisci, toga i docnijeg vremena, osuđivali cara Dušana što se samovlasno proglasio carem i postavio patrijarha, a nije ostavio onako kako je Sv. Sava uredio.« (Grujić 1993: 195)

Godine 1375. došlo je do izmirenja između srpske i grčke (carigradske) pravoslavne crkve te je sa Srba skinuta anatema, a priznat je i pećki patrijarh (Grujić 1993: 196).

Ubrzo nakon toga vojska Osmanskoga Carstva počela je zauzimati dijelove srpske države, a osvojena područja Pećke patrijarhije vjerojatno su automatizmom podpadala pod jurisdikciju Ohridske arhiepiskopije koja nije bila pod upravom Srba (nego Grka) i koje je arhiepiskop živio pod turskom vlasti već od kraja XIV. stoljeća (usp. Grujić 1993: 197). Time je propadanjem srpske države nestala i njezina patrijarhija. Obje patrijarhove rezidencije, Peć i Žiča, nalazile su se izvan Srbije (u Osmanskom Carstvu) već nekoliko godina prije konačnoga pada Smedereva pod Turke 1459. godine, čime je srpska država prestala postojati (Grujić 1993: 197). Pripajanje »srpske crkve« Ohridskoj arhiepiskopiji nije bilo nasilno, »niti je iko u skoro okupiranoj Srbiji tome pružao bilo kakav otpor« (Radosavljević 2007: 61—63).

Godine 1557. Osmansko Carstvo dalo je obnoviti Pećku patrijarhiju u novim granicama. U nju su uključena sva područja koja su Turci osvojili na sjeveru i zapadu pa se je prostor njezine jurisdikcije prostirao na okupiranim dijelovima današnje Hrvatske, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, u Mađarskoj, dijelovima Rumunije, Bugarske i Makedonije. Među njezinim vjernicima bilo je prema srpskomu povjesničaru Nedeljku Radosavljeviću pored Srba najviše Bugara, ali i Vlaha, Rumunja, Cincara i Grka (Radosavljević 2007: 66). Među njima je bilo, što Radosavljević ne spominje, i mnogo Hrvata.

Za Pećku patrijarhiju bilo je specifično da su joj vjernici pretežito bili iz »agrarnog društva balkanskih Slovena«, među kojima nije bilo »sloja bogatog trgovačkog patricijata« (Radosavljević 2007: 67). Pećka patrijarhija nije imala »razgranate pridvorne službe«, a njezini svećenici često su bili neobrazovani i polupismeni jer Patrijarhija nije imala »razgranatu mrežu školskih institucija u kojima bi sveštenstvo sticalo kvalitetno obrazovanje«. U njoj nije bilo »ni bogatih i na dvoru uticajnih *arhonta*, ni patrijaršijskog suda«. Središte Pećke patrijarhije

nalazilo se je daleko od glavnoga grada pa ni njezini »patrijarsi nisu bili blagovremeno informisani o opštim zbivanjima u carstvu« (Radosavljević 2007: 67).

Za obnavljanje Pečke patrijarhije velike su se zasluge u XIX. i XX. stoljeću pripisivale ovdje već spomenutomu velikomu veziru Mehmed-paši Sokoloviću. Prvi patrijarh Pečke patrijarhije Makarije navodno je bio njegov rođak. Uspostavljanje nove patrijarhije bio je važan čin o kojem se zasigurno odlučivalo u samom vrhu Osmanskoga Carstva. Međutim, Mehmed-paša Sokolović bio je 1557. tek vezir trećega reda, a veliki vezir, što znači drugi čovjek u Carstvu u vrijeme obnavljanja Pečke patrijarhije bio je ovdje već spomenuti Rustem-paša koji je svoj jezik zvao *hrvatskim* i koji se u povijesnim vrelima spominje kao *Hrvat*. Mehmed-paša Sokolović postao je velikim vezirom 1565. godine. U hrvatskoj nacionalnoj povijesti on je poznat po tom što je pri osvajanju Sigeta 1566. na predaju pozivao hrvatskoga bana Nikolu Šubića Zrinskoga nudeći mu zauzvrat čitavu Hrvatsku, što je ovaj odbio i krenuo s ostacima svojih jedinica u bezizlazni proboj i u sigurnu smrt. Iste godine, 1566., donesen je u Osmanskom Carstvu carski ferman u kojem se pravoslavni Slaveni zovu *Hrvatima*:

»Naredba povodom harzuala grčkoga patrijara: car daje ferman, da rimski fratri po Budimu, Temišvaru i Dubrovniku i uopće od naroda hrvatskoga ne pitaju milostinju, ako taj narod spada na grčkoga patrijara. A što su milostinje primili, moraju dati patrijaru; no ako pak narod pod patrijarku ne spada, zabranjeno mu je napastovati fratre i njihov puk.« (Matasović 1927: 111, br. 63)

Ako je Mehmed-paša Sokolović sudjelovao u donošenju toga fermmana, u njemu se hrvatsko ime rabi možda zato što je samomu Mehmed-paši ono bilo poznato iz djetinjstva. Već smo rekli da Krunoslav Draganović spominje mahalu *Hrvati* »u selu Sokolovićima, rodnom mjestu velikog vezira Mehmeda Sokolovića« (Draganović 1991: 51). Podsjetimo se i toga da je Mehmed-paša Sokolović u Bosni bio zaposlio povjesničara

Mustafu Alija koji je za muslimane Bošnjake tvrdio da se »pribrajaju hrvatskomu narodu«.

U Osmanskom Carstvu Pravoslavna crkva bila je u puno boljem položaju nego Katolička crkva. Krunoslav Draganović sažimlje da su katolici bili

»više progonjeni nego pravoslavni sve do zadnjih stoljeća turske vlade, jer su pristaše najvećeg neprijatelja sultana, — rimskog pape, i jer neće poput pravoslavnih martologa, da se bore s Turcima protiv kršćana. Za turske vlade više puta katolici teže progone trpe od pravoslavnih nego li od samih turskih gospodara.« (Draganović 1991: 42)

Zbog prijelaza katolika na pravoslavlje i zbog pravoslavaca koji su bili etnički Hrvati ili su prihvatili etničko ime Hrvat, u starijim vrelima na Istoku postoji više povijesnih zapisa u kojima se etnonim *Hrvat* odnosi na pravoslavce.

U skladu s citiranim fermanom iz 1566. sarajevski kadija Avdula Efendić zabranio je 1618. »hrvatskim memurima« da »od fratara« kupe »resuma« (davanja) (Matasović 1927: 130, br. 265). Uzmu li se u obzir brojne slične zabrane izricane Pravoslavnoj crkvi i procesi koje iscrpno opisuje Krunoslav Draganović u drugom dijelu svoje rasprave o masovnom prijelazu katolika na pravoslavlje (Draganović 1937), razvidno je da »hrvatski memuri« nisu muslimanski »državni porezni namještenici« kao što pretpostavlja Dominik Mandić (1982: 428), nego predstavnici Pravoslavne crkve koja je uporno i unatoč višekratnim zabranama (poput one kadije Efendića) i od katolika ubirala crkvene poreze, pa i uz pomoć vojnih postrojba koje su joj osmanske vlasti stavljale na raspolaganje. Međutim, vezivanje hrvatskoga imena uz pravoslavlje bila je samo rubna pojava. Raskol između etničkoga hrvatstva i vjeroispovijednoga pravoslavlja oprimjeruje iskaz jednoga pravoslavca iz Crne Gore u XIX. stoljeću, kada kaže »mi smo Hrvati, ali smo srpske vjere, pa nam je i jezik srpski.« (Strčić 1987: 163).

Pravoslavlje se nazivalo *srpskom vjerom* zato što se s propašću srpske srednjovjekovne države nije prestalo rabiti crkveno pojmovlje koje je bilo nastalo vezano uz nju. Religijska državotvorna ideologija srpske Pravoslavne crkve nije se mogla ugasiti jer su utemeljitelji srpske države postali njezini svetcu pa štujući npr. Stefana Nemanju (1113.—1199.) kao svojega svetca, »ta Crkva štuje ujedno i utemeljitelja srpske države.« (Bogović 2017: 23). Biskup emeritus gospićko-senjski i povjesničar Mile Bogović pozornost skreće na meritum kada kaže da je ulazak srpske države u crkveno svetište imalo za rezultat da »srpstvo postaje religija jer je Crkva nacionalna. Oni koji padnu u borbi za srpstvo postaju mučenici pravoslavne Crkve« (Bogović 2017: 25).

Znanje i svijest o pripadnosti »nacionalnoj« crkvenoj organizaciji prenosila se je stoljećima u redovima više ili manje obrazovanoga svećenstva. Sve dok nije bilo srpske države i dok se u XIX. stoljeću nisu počele formirati suvremene nacije, to povijesno pamćenje samo se je u manjoj ili ograničenoj mjeri moglo odraziti na etničku svijest nesrpskih etničkih skupina koje su bile pravoslavne vjeroispovijedi. Međutim, taj je proces u Vojvodini započeo već početkom XVIII. stoljeća nakon što je pečki patrijarh Crnojević kao austrijski vojni suradnik 1690. izbjegao s brojnim etničkim Srbima i drugim pravoslavicima u Ugarsku i ondje dobio privilegiju postati njihovim duhovnim poglavarom. Crnojević je počeo ustrojavati srpsko-pravoslavne škole, a njegovi su nasljednici za potrebe školstva dovodili pravoslavne svećenike i knjige iz Rusije, što je u ugarskih Srba najzad sredinom XVIII. stoljeća rezultiralo nastankom hibridnoga srpskoga književnoga jezika koji je sadržavao mnoge elemente ruskoga i ruske redakcije crkvenoslavenskoga. Taj je književni jezik postao glavnom srpskom kulturološkom razdjelnicom prema katoličkim starosjediocima, a bečke službe pokušavale su ga na različite načine ukinuti i pravoslavce identitetski vezati uz katolike kako bi suzbile ruski utjecaj na svojem prostoru (usp. Grčević 2009).

Tijekom obnove srpske države u XIX. stoljeću počela se je vezano uz srpsku državu osamostaljivati i njezina Pravoslavna crkva pa se je vjeroispovijedno srpstvo uzmoglo opet izjednačivati s državno-nacionalnim srpstvom. Kroz povezivanje s pravoslavnim crkvenim organizacijama izvan Srbije i pod utjecajem nacionalno osviještenih srpskih građanskih slojeva na prostoru Habsburške Monarhije (prije svega u Srijemu) u srpski nacionalni korpus počeo se je tijekom XIX. stoljeća privoditi velik broj pravoslavaca koji se do tada nije smatrao Srbima. Tada su i nositelji etnonima Hrvat, koji su bili *srpske vjere*, postajali Srbi.

Već prije toga, kao što je pokazao László Hadrovics, pojedini srpski svećenici Pečke patrijarhije koji su nasljeđovali tradiciju crkve srednjovjekovne Srbije proglašavali su sav teritorij pod jurisdikcijom Pečke patrijarhije »srpskim«. Oni se nisu obazirali na povijesne, političke ili aktualne državne granice pojedine zemlje, niti ih je smetala nazočnost »drugih naroda koji su često brojčano nadilazili srpsku zajednicu«. Hadrovics dokazuje da se je na taj način (među pravoslavcima) »srpsko ime proširilo i na krajeve koji prije nikad nisu pripadali području naseljenu Srbima« (Hadrovics 2000: 89).

Zbog nagomilanih dugova i kaotičnoga stanja Osmansko Carstvo ukinulo je 1766. Pečku patrijarhiju. Njezine su eparhije potpale pod Carigradsku patrijarhiju koja je preuzevši vlast u njima kao episkope većim dijelom imenovala nesrbe. Primjerice, od deset hercegovačkih mitropolita (s ovlastima episkopa) koji su bili u službi od 1766. do 1878. sedmorica su bili Grci, a trojica Bugari (Radosavljević 2008: 195). U Beogradskoj i Užičkoj mitropoliji (s ovlastima eparhije) stanje nije bilo puno drukčije sve do 1830. godine kada knez Miloš dobiva *hatiserif* kojim Srbija postaje kneževina, a kojim je ujedno osigurano »pravo da Srbi sami sebi biraju episkope, a carigradski patrijarh samo da ih potvrđuje« (Grujić 1993: 23—25). Dvije godine nakon toga sklopljen je konkordat između Srbije i Carigradske patrijarhije kojim je Pravoslavnoj crkvi u Srbiji priznata autonomija u sklopu koje srpski knez i narod

sami biraju svojega beogradskoga arhiepiskopa koji je ujedno mitropolit »cijele Srbije«. Crkvena autonomija bila je politički za Kneževinu Srbiju od izuzetne važnosti jer je bila jamstvo da osmanska vlast preko Carigradske patrijarhije i njezinih episkopa u Srbiji više ne će moći obnavljati svoj politički utjecaj (Radosavljević 2014: 236). Isključivanjem Grka kao upravitelja Beogradske mitropolije riješio se osim toga i važan problem koji je nastajao dotadašnjim prekomjernim zaduživanjima beogradskih mitropolita, a učinjen je i važan iskorak srbijanske vanjske politike u širenju utjecaja na pravoslavce izvan Srbije. Briga o »Srbima van Srbije« bila je vrlo važna tema i 1879. kada Pravoslavna crkva u Srbiji na zalaganje srpske države dobiva autokefalnost (Radosavljević 2014: 235, Vojvodić 2003: 88—90), nastavno na odluku Berlinskoga kongresa 1878. godine kojom je Srbiji na austrijsko zalaganje omogućeno postati kraljevinom, što se je ostvarilo 1882. godine.

Razvojni smjer i uloga crkvene politike u srbijanskoj vanjskoj politici očituje se u obećanju srpskoga predsjednika vlade i ministra vanjskih poslova Jovana Ristića 1879. godine carigradskomu patrijarhu preko izaslanika Srbije na Porti Filipa Hristića da bi Srbija

»posle okončanja postupka razdvajanja [Srpske pravoslavne crkve i Carigradske patrijarhije], uzdizala autoritet patrijarha [carigradskoga] i izvan granica Srbije tj. u svim predelima gde žive Srbi, ali bi u zamenu tražila zaštitu njihove crkve, vere i jezika. U suprotnom, »zajednica« srpskog naroda u Turskoj i Patrijaršije [carigradske] došla bi u pitanje o čemu je bilo nagoveštaja još u pismu iz 1869. godine. Sa ovakvim stavom potpuno se saglasio mitropolit Mihailo koga je Ristić obavestio neposredno uoči slanja uputstva poslaniku Hristiću.« (Vojvodić 2003: 90)

Sagledavajući prostor bivše Jugoslavije, ustroj pravoslavnih crkava na njemu se može po svršetku Prvoga svjetskoga rata razvrstati u šest cjelina:

(1) autokefalna Mitropolija Srbije (obuhvaćala je prostor Kraljevine Srbije), (2) autokefalna Karlovačka mitropolija (obuhvaćala je prostor Kraljevina Hrvatske i Slavonije koje su bile u sastavu Austro-Ugarske, osnovana je 1690. godine; na Majskoj skupštini 1848. mitropolit Rajačić dao se proglasiti za patrijarha), (3) dvije dalmatinske eparhije (dalmatinsko-istarska i bokokotorska) koje su bile sastavnim dijelom Bukovinsko-dalmatinske mitropolije (sa sjedištem u Rumuniji) kao dio Carigradske patrijarhije, (4) četiri eparhije u Bosni i Hercegovini koje su od austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. pod jurisdikcijom Carigradske patrijarhije (poznate i kao »Srpska crkva u BiH«), (5) šest eparhija kao dio Carigradske patrijarhije u Makedoniji i »Staroj Srbiji«, kako Srbi od sredine druge polovice XIX. stoljeća zovu Kosovo i Sandžak. Iz potonjih su svi bugarski i grčki episkopi protjerani prije i nakon svršetka Prvoga svjetskoga rata (Gligorijević 1997: 7), (6) pravoslavna crkva u Crnoj Gori koja je od ukinuća Pečke patrijarhije 1766. de facto funkcionirala kao autokefalna Crnogorska pravoslavna crkva. Kao autokefalna crnogorska Pravoslavna crkva ona je definirana i Ustavom Kneževine Crne Gore iz 1905. godine, a taj joj je status priznat u odluci carigradskoga patrijarha o ujedinjenju pravoslavnih crkava iz 1920. (usp. Gligorijević 1997: 7 gdje se Crnogorska pravoslavna crkva na popisu spominje kao Crnogorsko-primorska mitropolija).

Sve te pravoslavne crkvene organizacije u procesu objedinjenja spojene su kao završnim činom naredbom regenta Aleksandra od 17. lipnja 1920. u *Srpsku pravoslavnu crkvu* sa statusom patrijarhije. Uloga regenta Aleksandra pri nastajanju Srpske pravoslavne crkve nije bila samo formalno-potpisnička, nego je on bio taj koji je za njezino ustrojavanje u »prelomnim trenucima« davao »inicijativu« (Gligorijević 1997: 12). Tomu su ključni bili »nacionalno-politički motivi« (1997: 12). Realizaciju toga projekta omogućilo je obećanje carigradskom patrijarhu da će novostvorena država pod vodstvom regenta Aleksandra Carigradskoj patrijarhiji platiti golemi novčani iznos, a na ruku su mu išle i povoljne

političke okolnosti u kojima se je Srbija kao zemlja-pobjednica Prvoga svjetskoga rata našla 1918. godine. Srpski povjesničar Branislav Gligorijević sažimlje narodnosno-političku ulogu preustroja i integracije pravoslavne crkvene organizacije ovim riječima:

»Stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, u kojoj je prvi put u jednoj državi objedinjen vasceli srpski narod, otvorilo je proces srpske nacionalne integracije. Prvi značajan korak u tom pravcu učinili su crkveni velikodostojnici, nastojeći da sve pravoslavne Srbe, koji su do tada bili u različitim crkvenim organizacijama, objedine u jednoj, Srpskoj pravoslavnoj crkvi.« (Gligorijević 1997: 8)

Iako je pravoslavlje tijekom stoljeća bilo glavnim nositeljem srpskoga etnonima i srpske etničke identifikacije, još krajem XIX. stoljeća u zagrebačkom časopisu *Srbobran* objavljena je pritužba da među pravoslavnim svećenicima »zatekosmo čak neke da su >pravoslavni Hrvati< koji sa amvona srpskog prosvjetitelja Save hrvatsku misao propovijedahu« (Artuković 2001: 110). Takvo što bilo je moguće zbog opisana decentraliziranoga ustroja pravoslavnih crkvenih organizacija i zbog činjenice da su još i u XIX. stoljeću mnogi pravoslavni parosi bili gotovo pa polupismeni pa su do njih teško prodirali srpski prosvjetitelji i širitelji srpske narodnosne svijesti koji su ju izjednačivali s pripadnošću pravoslavlju.

SRBI NEPRAVOSLAVCI?

Potvrdivši prodaju Pelješca Dubrovačkoj Republici, car Dušan zatražio je 1334. godine da se dopusti da ondje »prebiva pop' sr'b'ski, i da poie u cr'kvah', koje su u Stonu i u R'tu« (Miklosich 1857: 107—109, 108).³³ Tu se srpskim imenom kazuje da svećenstvo za koje se traži ostanak na Pelješcu pripada Pravoslavnoj crkvi koja je bila državna Crkva tadašnje Srbije. Rabeći ime *Srbīn* u tom vjeroispovijednom značenju, no u vrijeme u kojem srpske države više nije bilo, mletački sindik Zan Battista Giustinian (Giustiniani) za stanovnike Budve kaže 1553. da su nekoć *bili* heretici i Srbi, a odnedavna da žive prema rimskom zakonu, na koji ih je preobratio barski biskup 1521. godine (Šimunković 2011: 88). Za Morlake u zaleđu Nina kaže da su srpske i heretičke vjere i turski podanici (Šimunković 2011: 111). Razvidno je da u Battiste ime *Srbīn* i njegov atribut nisu etnički, nego vjerski pojmovi, pa za nj *Srbīn* prestaje biti *Srbīnom* napuštanjem pravoslavlja. U istom značenju rabio se je u nesrpskim vrelima, možda čak i učestalije od naziva *Srbīn*, naziv *Rašanin*, motiviran sjećanjem da je središte srpskoga pravoslavlja (tj. Pečke patrijarhije) bilo u Raškoj.

Zbog deetnifikacije srpskoga imena i njegove uporabe kao oznake za pravoslavce općenito u povijesnim se vrelima *Srbima* katkada zovu i oni pravoslavni Slaveni koji nisu bili Srbi. Dubrovčanin fra Timotej Kanali javlja Kongregaciji za širenje vjere 22. III. 1625. godine da je u Sofiji obratio »Scismatici Serviani molti« (Jačov 1986: 40). Riječ je očigledno o Bugarima koje Kanali samo zbog njihove pravoslavne vjere zove »Srbima«. ³⁴ Na isti način Kongregacija za širenje vjere rabi srpsko ime kada odobrava barskomu nadbiskupu 25. III. 1628. kupnju jedne kuće u Skoplju kako bi se u njoj obučavalo četiri do pet »mladih Srba«

³³ Dubrovčani nisu dopustili da se pravoslavni svećenici zadrže na Pelješcu, nego su ih protjerali.

³⁴ Zbog takva vezivanja srpskoga i bugarskoga etnonima (no i zbog crkvenoslavenskoga jezika) pojedini autori poput slovačkoga isusovca Teofila Kristeka 1599. godine sagledavaju srpski i bugarski jezik kao jednu cjelinu (»Rasciana seu Bulgarica«) (Krašić 2009: 501).

(»giovani Serviani«) radi daljnega školovanja u Ilirskom kolegiju u Lorettu (Jačov 1986: 96) (koje bi rezultiralo u njihovu napuštanju »srpstva«, tj. pravoslavlja, i prijelazu na katoličanstvo). Takvo imenovanje južnoslavenskih pravoslavaca u vrelima zapadne provenijencije i činjenica da se je srednjovjekovna srpska država prostirala i na makedonskom prostoru objašnjava kako se je Ivan Gundulić u *Osmanu* mogao dosjetiti Aleksandra Velikoga proglasiti *Srbljaninom* (*od Lehsanda Srbljanina — vrh svijeh carâ cara slavna*). Naime, Aleksandar Veliki bio je poznat kao *Makedonac*, a u Gundulićevo doba nije bilo jasne predočbe o tom da u doba Aleksandra Velikoga u Makedoniji nije bilo Slavena (ni pravoslavaca, tj. »Srba«) i da Aleksandra Velikoga s tada suvremenim slavenskim stanovništvom Makedonije veže samo ime zajedničkoga ozemlja, i ništa drugo.

Zbog ingerencija carigradskoga patrijarha i zbog poimanja da je pravoslavna vjeroispovijed izvorno grčka, južnoslavenski pravoslavci u starijim se vrelima često zovu i »Grcima«, a njihova vjera »grčkom«. Naziv »grčka vjera« bio je u zapadnim vrelima najučestaliji naziv za pravoslavnu vjeru na južnoslavenskom prostoru. Opisujući jedan pokušaj pravoslavnoga svećenstva u osmanskoj Bosni da 1661. i od katolika ubere crkvene poreze, Nikola Lašvanin naziva pravoslavnu vjeru *grčkim* imenom, a katolike njihovim etničkim imenom, *Hrvaćanima*:

»Izajde vladika s velikim opravama da podloži sve krstjanstvo od Bosne na svoj rit aliti pod svoj jaram grčki. I najprvo dojde u Livno ali malo ne poginu.«

Naime, ondje na nj

»Navališe Hrvaćani i njihove mlade žene s palicama i s kame-njem«. (Lašvanin 2003: 269—270)

U mnogim opisima pojedinih južnoslavenskih mjesta stanovnici se prema njihovoj vjeroispovijedi opisuju kao »Grci« — »Srbi« — »Rašani« ili »šizmatici«, »Turci« ili »muslimani« (»muhamedanovci«),

te »Latini« ili »katolici«. Etonima *Hrvat* u takvim surječjima (uglavnom) nema jer nije bilo vjeroispovijedno terminirano (usp. npr. Jačov 1986: 12—13). I ime je »Turčin« kao naziv lokalnoga muslimanskoga stanovništva na južnoslavenskom prostoru, poput imena »Srbini« i »Latin«, bilo prije svega vjeroispovijedna odrednica.

Uporabu naziva »Bosanci« i »Bošnjaci« i njihovo vezivanje u odnosu na bosanskohercegovačke muslimane trebalo bi posebno obraditi. Ovdje treba reći da se u povijesnim vrelima katolici u Bosni i Hercegovini često određuju kao »Bosanci« ili »Bošnjaci« i da se time ističe njihov starosjedilački status. Npr., Benedikt Kuripešić opisuje 1530. da je u Bosni našao »tri nacije i tri vjere«, pri čemu katolike identificira s bosanskim imenom, a muslimane s turskim. Za Srbe kaže da su pravoslavci iz Smedereva i »grčkoga Beograda«, dakle, da su pravoslavni došljaci. Na taj način pokušava imenima naroda u Bosni podariti više sustavnosti i neki sadržajni red:

»Prvo su starosjedioci Bosanci; oni su rimo-hrišćanske vjere. Njih je Turčin, kad je osvojio kraljevinu Bosnu, ostavio u njihovoj vjeri. Drugo su Srbi (Surffen), koje oni zovu Vlasima (Walachen) [...]. Došli su iz mjesta Smedereva (Smedraw) i grčkog Beograda (griechisch Weussenburg), a vjere su sv. Pavla (Sanndt Pauls). [...] Treća nacija su pravi Turci.« (Kuripešić 1530: 26—27)

Izjednačivanje pojmova *Srbini* i *pravoslavac* nastavlja se sve do XIX. stoljeća pa se bosanski musliman Muharem-beg Sitnica čudi u razgovoru s Aleksandrom Giljferdingom, slavistom i ruskim konzulom u Bosni, zašto je ruski car pomogao Nijemcima protiv Mađara, jer ruski car da je *Srbini* (što znači pravoslavac), a *Nijemac* (misli na austrijskoga cara) da je Šokac (što znači *katolik*) (Giljferding 1859: 125).³⁵ Ime Šokac

³⁵ Nakon prenošenja toga razgovora Giljferding izvodi zaključke o navodnoj identitetskoj superiornosti srpskih pravoslavaca i spominje da za razliku od njih pripadnici Katoličke crkve ne znaju tko su pa se samoodređuju samo preko vjeroispovijedi (on "zna" tko su pa ih zove »Srbima katolicima«!)

u to je vrijeme bilo uobičajeno kao oznaka za Hrvate katolike, iako se nije rabilo samo u odnosu na njih.

Iako su već od druge polovice XVIII. stoljeća u sklopu nastajanja velikosrpske ideologije vidljivi pokušaji da se pojam srpstva integrirajući otvori i prema nepravoslavicima, samorecepcija da biti *Srbinom* znači biti *pravoslavcem* bila je toliko jaka da se je negativno odrazila na sudbinu dubrovačkih srbokatolika koji su počeli nastajati sredinom XIX. stoljeća pod utjecajem ranoslavističkih teza (Grčević 1997) i srbijanske tajne politike i njezinih dubrovačkih zastupnika Matije Bana (1818.—1903.) i Mede Pucića (1821.—1882.). Dubrovački srbokatolik Lujo Vojnović (1864.—1951.) iskazuje 1888. godine da se on u srpstvu ne osjeća prirodno ni dobrodošlim i upozorava na pogubnost vjerskoga »fanatizma« u određivanju narodnosnih cjelina. Svojim željenim pravoslavnim sunarodnjacima poručuje:

»Valja da se odlučite: ili ćete svečano izreći i naučiti narod, da vjera nema nikakvoga posla s narodnosti, da Kristova vjera spasava, ali da su i pravoslavni i katolički Srbi — Srbi, ili izopćite svečano nas Dubrovčane i Dobročane i Peraštane itd. itd. i recite: eto vas tu — Bog s vama, vjera nas dijeli, Hrvati ste. Iz ovoga škripca nema vam spasa, pravoslavna braćo.« (Srpsko-hrvacko pitanje 1888: 11)³⁶

Srpski povjesničar Aleksa Ivić (1881.—1948.) iznosi mišljenje da su pojmovi »muslimanski Srbi i muslimanski Hrvati« »novijega datuma« (Ivić 1922: 17). Međutim, vidjeli smo da su se i prije XIX. stoljeća mnogi muslimani smatrali Hrvatima. Što se »muslimanskih Srba« tiče, Ivić je u pravu. Nije poznato da bi se u osmanskim vrelima koja su nastala

i da stoga i svoj jezik nazivaju »naškim«, ne znajući mu pravo ime (1859: 126). Međutim, »naškim« je svoj jezik u Giljferdingovo vrijeme zvao i bosanski pravoslavni puk. I pravoslavne »crnogorske narodne mase« još su početkom XX. stoljeća, kazuju srpska vrela, svoj jezik zvale »naškim«, uz pokoju iznimku (Jovićević 1911: 712).

³⁶ O usponu i padu dubrovačkih srbokatolika usp. Banac 1990 i Stražičić 2018, prije svega uvod Stjepana Čosića pod naslovom *Antun Stražičić i dubrovački Srbi katolici*, 5—30.

prije XIX. stoljeća spominjalo *Srbe* muslimane. S obzirom na to upadljive su potvrde glotonima *srpski* u osmanskim vrelima. One su razlog zbog kojega se Ivićevo zapažanje o nepostojanju »muslimanskih Srba« prije XIX. stoljeća u srpskoj literaturi uglavnom ignorira.

Najstarijom potvrdom glotonima *srpski* u osmanskim vrelima često se proglašava naslov rukopisa br. 4759 iz knjižnice Aya-Sofya koji u prijevodu glasi »arapsko-perzijsko-grčko-srpski rječnik«. Rukopis potječe iz zadnje četvrtine XV. stoljeća ili s početka XVI. stoljeća i u transkripciji ga je objavio njemački filolog Werner Lehfeldt (Lehfeldt 1989). Međutim, naslov ne potječe iz XV./XVI. stoljeća. Nadopisan je najranije sredinom XVIII. stoljeća.

Otprilike na sredini naslovne stranice rukopisa nalazi se pečat sultana Mahmuda I. koji je vladao od 1730. do 1754., a 1743. počeo obnavljati knjižnicu Aya-Sofya. Ispod njegova pečata nalazi se 7 redaka teksta koji je napisao Ahmed Šayh, sultanov namještenik. U tekstu piše (navodim prema prijevodu u Lehfeldtovoju ediciji na str. 8.) kako sultan Mahmud daruje rukopis da bude na raspolaganju svima koji ga žele čitati i istraživati. Ispod Ahmedova teksta nalazi se i njegov osobni pečat, manji nego onaj Sultanov. Ispod Ahmedova pečata, na dnu lijeve polovice stranice, nalazi se najstariji pečat. Pripada sultanu Bajazidu II. koji je vladao od 1481. do 1512. godine. Taj pečat, nasuprot drugim dvama, otisnut je naopačke. Okrenemo li stranicu naopačke, Bajazidov pečat je uspravljen, i to otprilike u sredini desne polovice stranice. Ako nije bilo uobičajeno Bajazidove rukopise i dokumente pečatati naopačke na lijevom dnu stranice, a sigurno nije, možemo s priličnom sigurnošću pretpostaviti da je naslovna stranica pri prvom pečatanju bila prazna te da osoba koja je udarila Bajazidov pečat, u unutarnje stranice nije zagledala. To znači da naslov u gornjem desnom kutu, »arapsko-perzijsko-grčko-srpski rječnik«, pribilježen sitnijim rukopisom iznad prvoga retka s probijenom tintom, nije napisao onaj tko je udario Bajazidov pečat. Pismo naslova jasno pokazuje da ga nije napisao ni Ahmed,

a ni pisac rukopisa. Pored toga, pisac rukopisa svoje djelo ne naziva »rječnikom« (usp. Lehfeldt 1989: 76.). Ni Ahmed u darovnici ne spominje »rječnik« (»luĝat«), nego govori neutralno o »rukopisu« / »prijepisu« (Lehfeldt 1989: 8). To znači da ni u Ahmedovo vrijeme rukopis vjerojatno nije imao naslov. Očigledno je tek netko u knjižnici nakon što je Ahmed napisao darovnicu i udario Mahmudov i svoj pečat, odlučio podariti mu naslov. Dakle, naslov je nadopisan najranije sredinom XVIII. stoljeća, a možda i mnogo kasnije, npr. u XIX. stoljeću. Budući da je objavljeni rukopis br. 4750 sličan rukopisu br. 4749, očigledno je ista osoba i rukopisu br. 4749 nadopisala isti naslov. (Lehfeldt navodi da rukopis br. 4749 ima isti naslov i iste pečate.) Jedan je od tih dvaju rukopisa hrvatske provenijencije (dubrovačke), a drugi srpske (Grčević 2001a).

Katkada se kaže da je veliki vezir Mehmed-paša Sokolović (1506.—1579.) (podrijetlom) bio Srbin, a da je toga navodno bio svjestan, uzima se kao dokaz njegovo pismo iz 1551. godine u kojem temešvarskomu zapovjedniku Andreju Batoriju piše da mu pisma ne šalje »fruški« (latinski), nego »srpskem jezikom« (Ivić 1909: 211). Međutim, taj iskaz ne kazuje ništa o etničkoj samoidentifikaciji Mehmed-paše Sokolovića jer se je glotonim *srpski* u njegovo doba i poslije često rabio kao leksikalizirani i deetnificirani glotonim za južnoslavenske idiome pisane ćirilicom, tako npr. i u pismu Mehmeda Isabegovića Dubrovčanima krajem 1506. ili početkom 1507. godine u kojem se spominje »hućum carov srpski pisan« (Nakaš 2016). Takvu uporabu glotonima *srpski* u osmanskim vrelima (uglavnom je riječ o pismima) potaknuli su i održavali vjerojatno pisari koji su djelovali u slavenskoj kancelariji na Visokoj porti i ondje slijedili pisarska pravila srednjovjekovnih srbijanskih kancelarija (Nakaš 2016). Međutim, temeljita istraživanja o tom nisu provedena.

Uporaba glotonima *srpski* kao defektnoga glotonima koji je bio vezan uz pismo odvijala se je na Zapadu pod utjecajem i na poticaj Hrvata koji

su ćirilicu nazivali »srpskim pismom«, prema imenu svojih susjeda Srba u kojih je u uporabi ćirilica bila jedino pismo, a deetnificiranim srpskim imenom Hrvati su nazivali i svoje vlastite ćirilične zapise, pa i onda kada su svoj vlastiti jezik nevezano uz ćirilicu zvali hrvatskim imenom. Stoga postoje zapisi u kojima izričaj *pisati srpski* nedvojbeno znači ćirilicom *pisati hrvatski jezik*. O toj temi govori se u VI. poglavlju ove knjige.

STANOVNICI VOJNE KRAJINE U ETNOGRAFIJI

Tijekom prodora Osmanskoga Carstva na prostor današnje Bosne i Hercegovine negdašnju ulogu prednjeazijskih nomada Juruka preuzeli su Vlasi koji su sa svojim stadima pratili osmansku vojsku i opskrbljivali ju mesom, mliječnim proizvodima i kožom (Bogović 2017: 205). Vlasi su igrali za Osmansko Carstvo i važnu vojnu ulogu. Granično područje između Habsburške Monarhije i Osmanskoga Carstva bilo je izloženo pljačkama i vojnom djelovanju suprotstavljenih strana pa je velik dio domicilnoga stanovništva napustio svoje domove. Osmansko Carstvo svoje je proširene granične predjele prema Habsburškoj Monarhiji naseljavalo Vlasima iz Srbije i Hercegovine (usp. Truhelka 1941). Njih su Osmanlije kao nomadsko stanovništvo, naviknuto na selidbe, često i lako mogli pokretati kada im je zatrebalo naseliti neki opustošeni kraj koji je ujedno trebalo osigurati i vojnički. Vlasi su zbog tih svojih usluga u Osmanskom Carstvu imali posebne povlastice i plaćali su uglavnom samo porez koji se je zvao *filurija* (Hrabak 1990: 13, 24). Nakon Mohačke bitke 1526. Osmansko Carstvo počelo im je ukidati privilegije, što je rezultiralo u masovnom prijelazu Vlaha na kršćansku stranu kojoj su nudili svoje usluge tražeći one povlastice koje su prije imali na osmanskoj strani (Sučević 1954, Bogović 2017: 205). Neki su Vlasi slijedom ukidanja starih povlastica postali hajduci i tzv. uskoci.

Nakon što je hrvatski Sabor 1527. godine za novoga hrvatskoga kralja izabrao Ferdinanda I. Habsburškoga, počeo se je na granici s Osmanskim Carstvom uspostavljati obrambeni sustav koji će se razviti u posebnu teritorijalnu jedinicu pod vojnom upravom Beča, poznatij kao Vojna krajina. Ona je bila glavnim odredištem vlaških pravoslavnih doseljenika iz Osmanskoga Carstva. Razvojačena je tek 1873. godine i ujedinjena s Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom 1881. godine.

Prema Aleksi Iviću najučestaliji naziv za pravoslavne doseljenike

»u Hrvatsku i Slavoniju tokom XVI. i XVII. veka bio je Vlasi (Valachi, Wallachen), zatim uskoci (Uskokken), pribezi (Pribebben, profugae), prebegli Turci (herübergefallene ili herübergesprungene ili herübergekommene Turggen).« (Ivić 1922: 7—8)

U Dalmaciji su pravoslavne doseljenike zvali prema Iviću najčešće Morlacima, no to nije bio njihov izvorni samoidentifikacijski naziv. Na terenu je i ondje u uporabi bio izvorni naziv *Vlah*. U samoidentifikacijskom nazivlju pravoslavnih doseljenika upadljiv je učestao naziv »vlaški sinovi« (Sućević 1953: 42, usp. također Juran 2015).³⁷

Neki doseljenici zovu se *Srbima* ili *Rašanima*. U njih se načelno mogu razlikovati dvije kategorije. Jedna je bila vezana uz etničke Srbe kojima je svojedobno bilo zabranjeno ženiti se Vlahinjama i koji su u tadašnju Hrvatsku i Slavoniju dolazili u manjem broju zajedno s Vlasima, dok su u većem broju naseljavali Srijem. Drugu kategoriju čine nesrpske skupine pravoslavne vjeroispovijedi koje su obuhvaćene generičkim nazivom *srbin/rašanin* kao vjeroispovijednom odrednicom. Uporaba toga naziva

³⁷ Većim je dijelom bila riječ o slaveniziranom stanovništvu koje je više ili manje imalo vlašku etničku samosvijest i koje je bilo u procesu asimilacije. Vlaha je bilo i katolika. Ime *Vlah* rabilo se je u različitim značenjima, nerijetko označujući *onoga drugoga*. Njime se u arhivskim dokumentima nazivaju i bosanskohercegovački starosjedioci katolici koji su se naseljavali u Dalmaciji i koji podrijetlom nisu bili Vlasi.

stoga je najučestalija u nizu crkvenih titula pravoslavnih svećenika koji su dolazili sa svojim vjernicima, npr. *Rascianorum episcop, episkom Srblijem vretaniskim, episkup Srbski sinov*. Posebno učestao bio je generički vjeroispovijedni naziv *rašani/rascijani*. Taj naziv Srbi nisu rabili kao svoje samoidentifikacijsko etničko ime, izuzev možda u nekim iznimnim situacijama pod utjecajem njegove uporabe na Zapadu (usp. Ivić 1922: 9).

Aleksa Ivić kao dobar poznavatelj arhivske građe iz srpske povijesti kaže da se u povijesnim spomenicima pravoslavni doseljenici u Ugarskoj uglavnom nazivaju *Rascijanima (Rašanima)*³⁸ i da se to ime u dokumentima bečkih pismohrana sredinom XVIII. stoljeća zamjenjuje imenom *Iliri*. Ime *Iliri* napušta se u tom značenju početkom XIX. stoljeća i uvodi se vjeroispovijedni naziv »griechisch-nicht-unirten«, »graeci non uniti«. Ivić nastavlja: »Tek od 1848. godine počevši usvojen je u Beču naziv Srbi za Srbe u Austro-Ugarskoj monarhiji.« (Ivić 1922: 7).

U izvješćima katoličkih misionara tijekom XVI. i XVII. stoljeća pravoslavci se nazivaju (u Ivićevoj terminologiji »Srbi«) prema Iviću najčešće »šizmaticima«.³⁹

U etnografskim opisima južnih Slavena s početka XIX. stoljeća stanovništvo u Vojnoj krajini prikazuje se na različite načine. Ovdje ćemo ilustracije radi u osnovnim crtama usporediti knjigu *Statistički prikaz Ilirskih provincija austrijskoga vojnoga zemljopisca, statističara i etnografa Johanna Andreasa Demiana (1765.—1845.) iz 1810. godine s knjigom Slika i opis jugozapadnih i istočnih Venda, Ilira i Slavena* kojoj je autor francuski prirodoslovac, geolog, etnolog i liječnik Balthazar Hacquet (1739./40.—1815.). Hacquet je svoje djelo u pet svešćića počeo tiskati 1801. godine (Hacquet 1801).

³⁸ *Rasciani, Ratzen, ráczok*, lat. *Arsa*, grad starih Rimljana blizu Novoga Pazara, *Ras*.

³⁹ Većinu povijesnih potvrda u kojima se spominje etnonim *Srbin* i glotonim *srpski* ispisao je Vasilije Đerić (1867.—1931.), rodom iz Like (Đerić 1914). Srbijanska vrela i samoidentifikacijsko nazivlje samih pravoslavaca ne navodi ili navodi samo rijetko. Đerić donosi svoje primjere tendenciozno, s unaprijed određenim ciljem, što otežava ili onemogućuje kritičko istraživanje građe koju je prikupio.

Hacquet kompilira u svojem radu etnografska zapažanja, prikaz psihofizičkih svojstva opisanih regionalno-etničkih skupina, zemljopisne značajke njihovih zemalja i tumačenja njihove (navodne) povijesti. Njegovo djelo i ozračje u kojem je nastalo opisao je i kontekstualizirao hrvatski povjesničar i filolog Ivan Pederin (Pederin 1973). Hacquetova knjiga potaknula je nastanak sličnih djela i kompilacija, a izvršila je velik utjecaj i na Demianovu knjigu *Statistički prikaz Ilirskih provincija*.

Hacquet se u svojoj autobiografiji predstavlja protivnikom »univerzalnih sistema« i kao osoba koja nikada nije bila zaražena nijednom religijom i koja je (bila) u sukobu sa svećenicima (to se očigledno odnosi na svećenike Katoličke crkve) (Pederin 1973: 426). To je vjerojatno razlog zbog kojega pri opisu svojih 16 zemljopisno-etničkih skupina⁴⁰ na južnoslavenskom prostoru, od kojih su gotovo sve slavenske, razmjerno malo pozornosti posvećuje konfesionalnim razlikama. Demian preuzima od Hacqueta niz pojedinačnih etnografskih opisa, no Hacquetove slavenske skupine razvrstava drukčije u veće cjeline i kao važan kriterij pri tomu uzima konfesionalnu pripadnost.

Kao posebnu etničku cjelinu Hacquet opisuje Uskoke. Oni su, kaže, rasprostranjeni diljem Dalmacije, Bosne, Servije, Hrvatske, sve do Kranjske (Hacquet 1801: 148). Od Morlaka se Uskoci u Hacquetovu opisu razlikuju prvenstveno po tom što Uskoci vole samo planine i što se nikada ne nastanjuju u nizinskim krajevima (1801: 147). Uskoci dvojako odgovaraju na pitanje tko su: jedni kažu *Serbli*, a drugi *Lah* ili *Vlah* (1801: 147; 149). Hacquet slavenske Vlahe ne priznaje kao zasebnu etničku cjelinu jer Vlasima smatra rumunjske Vlahe u Transilvaniji. Tumači da

⁴⁰ To su sljedeće: »Geilthaler oder Silauzi« (Hacquet 1801: 13), »Krainer oder Krainze« (isti: 19), »Istrianer oder Istrien (Istriane)« (isti: 41), »Japoder oder Japider (Zhitze)« (isti: 55), »Unterländer oder Dolenzler« (isti: 64), »Wipacher oder Vipauze« (isti: 76), »Gothscheer, Hotshevarie« (isti: 84), »Liburnier oder Liburnzi« (isti: 99), »Morlaken oder Morlachen (More-Vlassi)« (isti: 110), »Chroboten oder Kroaten (Horvati)« (isti: 128), »Uskokken oder Skoko (Serbli)« (isti: 147), »Likaner oder Gebirgs-Chroboten (Likani)« (isti: 162), »Dalmatiner (Dalmati oder Duvni)« (isti: 180), »Slavonier oder Slavinier (Slovenecz)« (isti: 200), »Clementiner (Clementini)« (Albanici!) (isti: 221), »Rascier oder Raitzen (Серпанини)« (isti: 234).

se južnoslavenski Vlasi i transilvanski Vlasi potpuno razlikuju izuzev narodne nošnje (i imena) koja je istraživače navela na pogrešan zaključak da su Uskoci zapravo Vlasi, a što oni nikada nisu bili niti su na južnoslavenski prostor stigli iz Transilvanije. Hacquet iznosi mišljenje da su se Uskoci možda protiv svoje volje morali zvati Vlasima. Prema njegovu shvaćanju Uskoci su podrijetlom Čerkezi koji su se iz Kaukaza na prostor današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine doselili preko Srbije (Hacquet 1801: 148).

Za Uskoke Hacquet tvrdi da uglavnom pripadaju Pravoslavnoj crkvi (»grčkoj«), a isto pretpostavlja i za Ličane i Dalmatince, no u to potonje nije siguran. Hacquet misli da Uskoci svoje *popove* izvan crkve slabo poštuju zbog njihova manjkava morala i jer često sudjeluju u zločinima kao što su pljačke (Hacquet 1801: 154).

Središnje mjesto u Hacquetovu opisu predaka današnjih Hrvata zauzimaju Morlaci. Za naziv Morlak smatra da potječe od sveze *Morre-Vlah* u značenju *morski Talijan*, iako Morlaci nisu Talijani (Hacquet 1801: 112). Hacquetov prijatelj Alberto Fortis (1741.—1803.) zapisao je u svojem znamenitom putopisu *Viaggio in Dalmazia* (1774.) za Morlake u mletačkoj Dalmaciji da sami sebe zovu Vlasima (Fortis 1984: 32). Budući da Hacquet pod Vlasima razumijeva samo transilvanske (rumunjske) Vlahe, on za Morlake traži prikladnije ime. Upozorava da se mnogi Morlaci u Hrvatskom primorju »još uvijek« zovu *Serbli* (1801: 113). Time želi reći da je u (pravoslavnih) Morlaka u Hrvatskom primorju ime *Vlasi* sekundarno i neprilično, a da je ime *Serbli* starije i bolje. Odakle ime *Serbli* u njih vjerojatno potječe, može se razabrati u popratnom ćirilichnom tekstu ispod pravoslavno-crkvene ilustracije koju Hacquet donosi na kraju četvrtoga sveščića. U tom se tekstu spominje »arhiepiškop i mitropolit sloveno-srpski, gospodin Vikentije Popovič«.⁴¹

⁴¹ On je bio rodom iz Janjeva na Kosovu (?—1725.), monahom je postao u Peći, a 1713. izabran je za mitropolita karlovačkoga (na prostoru Austrijskoga Carstva) na zalaganje pečkoga patrijarha Arsenija IV.

Budući da su Morlakinje svijetle puti i plavih očiju, Hacquet misli da su Morlaci mješavina naroda sa sjevera i Sarmata ili Hrvata (1801: 113—114). Na drugom mjestu tvrdi da Hrvati potječu od Morlaka (1801: 128). Oni mu ipak nisu isto pa kaže da Hrvati žive u Hrvatskom Krajevstvu u okružju Slavonaca, Dolencera, Uskoka, Liburna, Morlaka te Otomana. Njihova je zemlja (Hrvata) prema sjeveroistoku nizinska, a u sredini brdovita. Zemljopisna razlika uzrokuje razlike među njezinim stanovnicima. Hrvat je prema Hacquetu među svojim općenito gledano dobar čovjek, no prema nadređenima se ponaša kao rob jer gazdu, iako mu je pokoran, iza njegovih leđa ismijava. Hrvat je siromašan i sklon je uzeti ono što mu ne pripada. Polusirov je (Hacquet 1801: 130). Iako je Hrvat siromašniji od Morlaka, u Hrvata nema prosjaka (1801: 131). Njegove kuće na Savi nalaze se zbog poplava uglavnom na visokim stupovima, poput čardaka na turskoj granici (1801: 134). Onemogućavanje pristupa kućama ljestvama koje se podižu u kuću nužno je jer se Hrvati moraju braniti od Bosanaca i Servijera (1801: 134). (Riječ je očigledno o stanovnicima Osmanskoga Carstva.) Hrvati su prema Hacquetu kršćanstvo preuzeli pod bizantskim carem Heraklijem koji je vladao u prvoj polovici VII. stoljeća. Oni poštuju svoje svećenike (1801: 135). Učenost je u njih samo slabo zastupljena pa se i na njihovu primjeru potvrđuje poslovice *Inter arma silent Musae* (*Među oružjem šute Muze*). U takozvanih šizmatika, koji su podložni grčkoj religiji (1801: 135), postoji čudan običaj da se svakomu strancu u vlastitoj kući baci rukohvat pšenice u lice (1801: 135). No praznovjerja u Hrvata nema mnogo jer su oni vojnički narod.

Poznato je da je Hacquet putovao 1774. godine Istrom, 1780. godine sjevernom Hrvatskom, 1783. godine Likom, Krbavom, zapadnom Bosnom i Dalmacijom, te posljednji put 1787. godine opet po granicama »turske Hrvatske« (Pederin 1973: 424). Njegov opis Hrvata i Hrvatske očigledno je prije svega opis hrvatske Vojne krajine. On pod Hrvatima razumijeva i katolike i pravoslavce (šizmatike).

Za Ličane ili brdske Hrvate (*Likaner oder Gebirgs-Chroboten*) Hacquet kaže da su posve različiti od Hrvata i s njima sjedinjeni samo političkim okvirom. Ličane smatra zbog konfiguracije terena na kojem žive Crnogorcima Austrijske Monarhije (1801: 160). Govoreći o Ličanima, kaže da kralja Josipa II. cijene i vole ne samo njegovi Hrvati, nego i susjedni muslimani, o čemu se osvjedočio u razgovoru s više Turaka u Mostaru (1801: 165). Na tom mjestu naziv *Hrvati* očigledno mu se ne odnosi samo na Ličane, nego označava širu skupinu ljudi koja je poznata kao posebno odana austrijskomu caru. Riječ je o hrvatskim graničarima općenito.

Za narodnost koju Hacquet opisuje pod naslovom »Rascier oder Raitzen (Зерплини)« kaže da dolazi iz istočne Srbije i da se njezini pripadnici zovu *Serbli*. Tu narodnost Hacquet opisuje kao posve drukčiju od ostalih pravoslavaca (Morlaka, Uskoka, pravoslavnih Hrvata). Ona je imućna, radišna, kultivirana, a u Habsburškoj Monarhiji živi uglavnom u gradovima, gdje njezini pripadnici djeluju kao uspješni trgovci. U zemljoradnji njihov plug zbog konfiguracije tla vuče šest ili često osam volova, a na plugu stoje tri čovjeka (1801: 240). Njihovu Pravoslavnu crkvu na jednom mjestu zove »orijentalnom crkvom« (1801: 238). Tvrdi da ti Srbi nemaju književnosti ni kultivirane znanosti, niti knjiga na svojem jeziku, a vjeroispovijedne knjige dobivaju iz Rusije. Oni pišu tamošnjim (ćirilčnim) pismom. Svi pripadaju grčkoj vjeri i imaju puno poštovanja prema svojim svećenicima (1801: 235—236).

Vidimo da Hacquet razlikuje najmanje četiri vrste pravoslavaca: 1) Srbe koji su stigli iz istočne Srbije, 2) pravoslavne Hrvate, 3) Uskoke koji žive samo u brdima i kojima se svećenici ponašaju kao razbojnici, 4) Morlake.

Austrijski vojni zemljopisac, statističar i etnograf Johann Andreas Demian (1765.—1845.) bilježi 1810. godine u svojoj knjizi *Statistički prikaz Ilirskih provincija* da u Vojnoj krajini na prostoru Like, Korduna i Banije žive »Hrvati i Dalmatinci koji su izvorni stanovnici te zemlje«,

a osim njih još i »takozvani Iliri koji su se doselili iz Bosne, Srbije i Bugarske«. Jedni i drugi imaju puno toga zajedničkoga, a razlikuju se po posebnostima koje proizlaze iz različita odgoja i njihove vjeroispovijedi. Kaže da »stvarni Hrvat« (»der eigentliche Kroat«) pripada rimo-katoličkoj crkvi, a Ilir da je orijentalne vjere (»der orientalisch-gläubige Illyrier«) (Demian 1810: 33). »Ilire orijentalne vjere« zove još i »nesjedinjenima« (*die nicht-unirten*). U suvremenoj povjesničarskoj literaturi koja opisuje Demianov prikaz stanovništva u Vojnoj krajini ne spominje se činjenica da Demian ne rabi naziv *Srbini*, pa se prenosi netočan dojam kao da on govori o *Hrvatima* i *Srbima*, iako zapravo govori o *Hrvatima* i *Ilirima*.

Za razliku od katolika o pravoslavnim Ilirima kao vjernicima Demian iznosi loše mišljenje. Kaže da »katolički graničar« poštuje svoju religiju, kao i njegovi svećenici, i da nije ni izdaleka toliko neobrazovan ni praznovjeran kao orijentalni vjernik (*der Orientalisch-Gläubige*) kojega se cijela vjera sastoji u točnom pridržavanju posta koje mu uporno ucjepljuju njegovi popovi (Demian 1810: 54). Orijentalni vjernik prije će si za vrijeme posta dopustiti pljačku i umorstvo nego jesti žlicom koja je bila u dodiru s varivom od mesa. Među orijentalnim vjernicima ima muškaraca od 60 godina, tvrdi Demian, koji ne znaju izmoliti čak ni Očenaš. Orijentalni vjernik nazoči misi koju razumije toliko slabo koliko i njegov pop koji je odrastao u neznanju i koji nema nimalo morala. Pravoslavni popovi misle, nastavlja Demian, da za svećeničku službu raspolažu svim potrebnim osobinama ako znaju čitati i pisati. Osim poznavanja crkvenih ceremonija i ustroja mise (*des materiellen Gottesdienstes*) nemaju nikakva obrazovanja i neotesani su (*roh*) kao i običan čovjek. Njihove propovijedi ne sastoje se iz moralnoga ili dogmatškoga naučavanja, nego neozbiljnoga glumljenja (*aus abgeschmackten Alfanzeren*). Zbog toga nesjedinjeni vjernici za svoje popove izvan crkve iskazuju samo malo poštovanja (Demian 1810: 55). Iako Demian u svojim ocjenama pravoslavaca iznosi subjektivne dojmove u kojima

vjerojatno ima i pretjerivanja, slične navode o obrazovnim i kulturološkim razlikama između katoličkih i pravoslavnih svećenika donose i drugi autori. Te su se razlike u konačnici u turskoj Bosni pokazale kontraproduktivnima za katoličku zajednicu jer su zbog viših obrazovnih kriterija rezultirale u manjku katoličkih svećenika i u prijelazu mnogih katolika na pravoslavlje (usp. Hadrovics 2000: 20—23). Na razini prosječnoga katoličkoga i pravoslavnoga vjernika ta se je razlika odražavala u tom da se je od prosječnoga katolika očekivalo da ide redovito na misu, što u prosječnoga pravoslavca nije bilo nužno i koji je odlazak na misu često vezivao samo uz pojedine velike blagdane.

Poglavlje o osobinama stanovništva Vojne krajine (*Charakteristik der Einwohner*, str. 33.—55.) Demian završava opisom zajedničkih igara, plesa i pjevanja »toga graničarskoga naroda«. Najomiljenija mu je zabava lov i pjevanje po šumama. Pjevanje graničara prema Demianu nije ništa drugo nego divlje neharmonično zavijanje koje započinje i završava moduliranim *O!* Budući da prije opisa pjevanja spominje Ličane, vjerojatno mu se primjedbe o pjevanju odnose upravo na Ličane. Ako se u nekoj udaljenosti u šumi nalazi još jedan graničar, opisuje Demian, on zavijanje ponavlja. Kada netko prvi put u nekoj šumi to čuje, misli da se nalazi među divljacima. Ta je etnografska zapažanja i kvalitativne ocjene pjevanja u *Hrvata* Demian preuzeo od Hacqueta (usp. 1801: 141—142, 194).

KRAJIŠNICI KAO HRVATI

Odnos Beča prema pravoslavicima u Vojnoj krajini bio je dvojak. S jedne je strane Beč davao prednost Katoličkoj crkvi i podržavao je ideju o uniji katolika i pravoslavaca, no s druge je strane činio mnogo toga da do unije praktički ne dođe. Radi izravnoga vladanja Vojnom krajinom i radi pasivizacije hrvatskoga plemstva odgovali su mu napeti odnosi u kojima se je Beč graničarima prikazivao, i to neovisno o njihovoj vjeroispovijedi, kao jedini jamac da će zadržati posebna prava koja stanovništvo (kmetovi) u civilnoj Hrvatskoj nije imalo.

Za pojedine radove Alekse Ivića i drugih srpskih autora koji su pisali o pravoslavicima u Vojnoj krajini specifično je da tamošnje pravoslavce nazivaju isključivo »Srbima« i »srpskim graničarima« (usp. u tom smislu Ivić 1926). Međutim, iako je Vojna krajina stoljećima bila pod izravnom upravom Beča i iako su se za njezine stanovnike u internoj komunikaciji rabila različita imena, oni su u svijetu bili poznati, bez obzira na vjeroispovijed i na njihovo etničko podrijetlo, samo kao »Hrvati« i »hrvatski graničari«. (Nigdje nije zabilježeno da bi ijedan pravoslavac svojedobno prosvjedovao zbog toga i tražio da se zove »Srbinom«.) To je razvidno u opisima Tridesetogodišnjega rata (1618.—1648.) u kojem su se graničari Vojne krajine uglavnom kao plaćenici borili u raznim europskim zemljama, prije svega u Njemačkoj na strani katolika. Njihova konjica, obučena i izvježbana u posebnom načinu ratovanja u borbi s Turcima bila je izuzetno cijenjena zbog svoje učinkovitosti pa je francuski kralj Louis XIV. dao oformiti 1643. tri vlastite hrvatske konjičke pukovnije koje su 1667. godine objedinjene u jednu pukovniju *Kraljevih Hrvata* (*Régiment Royal-Cravates cavalerie*). Ta je pukovnija kao vojni rod postojala sve do kraja XVIII. stoljeća, iako u njoj vjerojatno već krajem XVII. stoljeća više nije bilo izvornih nositelja etnonima *Hrvat*.

Popularnosti hrvatske lake konjice u zapadnoeuropskim krugovima u XVII. i XVIII. stoljeću išle su u prilog vijesti o mletačkim elitnim konjičkim jedinicama koje su se zvale *Cavalleria Croata* i *Croati a cavallo* (usp. Čoralić—Balić Nižić 2006). One su ustrojene u mletačkoj Dalmaciji na zadarskom području u prvoj polovici XVI. stoljeća kao reakcija na prodore vojske Osmanskoga Carstva. Njihov je naziv očigledno nastao prema etničkomu imenu njihovih vojnika, Hrvata iz okolice Zadra. Osnivanje tih jedinica bilo je usko vezano uz nastanak jedinica poznatih pod imenom *Soldati Albanesi*, *Cavalleria Albanese*, *Cappelletti*, koje su se popunjavale uglavnom vojnicima s područja »koje se nalazilo u sastavu mletačke pokrajine *Albania Veneta*«. Obuhvaćale su »vojnike zavičajnoga podrijetla s današnjega crnogorskoga uzorja (Albance, Hrvate i Crnogorce), kao i iz mletačkih stečevina u današnjoj Albaniji (iz Skadra, Drača, Lješa i drugih gradova)« (Čoralić—Balić Nižić 2006: 74). U vodama sjevernoga Jadrana bile su u obrani mletačkih posjeda izuzetno važne tzv. »protuuskočke barke«, sastavljene od lako pokretnih i brzih lađa, obično stacioniranih u Koprju. Posada tih mornaričkih jedinica bila je sastavljena od Albanaca, Hrvata i Crnogoraca, a zvale su se *Barche armate contro Uscocchi* i *Barche armate Croate* (Čoralić—Balić Nižić 2006: 75).

O hrvatskoj lakoj konjici (*Cavalleria Croata*, *Croati a cavallo*) u sastavu mletačke vojske hrvatska povjesničarka Lovorka Čoralić i N. Balić Nižić sažimlju:

»Kao elite borbene jedinice, hrvatski konjanici neće ratovati samo na dalmatinskoj bojišnici već će — u nemaloj mjeri — njihove jedinice djelovati i duž cijele mletačke terraferme. Pripadnici lake hrvatske konjice isprva su, kako je kazano, pripadali iseljenu stanovništvu zavičajem sa širega zadarskoga područja. S vremenom će u te postrojbe pristupati i Hrvati iz drugih dijelova Dalmacije i Boke kotorske, ali i — iako u mnogo manjoj mjeri — albanski i crnogorski iseljenici iz drugih dijelova Mletačke Albanije, ponajprije onoga dijela koji se

nalazio pod osmanlijskom vlašću (od Bara prema albanskom jugu). Starost vojnika u postrojbi bila je između 18 i 35 godina, a prijam u nju se — osim u Zadru — obavljao i u Kotoru i Kopru. Iako zapovjednici nužno nisu morali biti Hrvati (rječit su primjer odvjetci ugledne, tada već vjerojatno i kroatizirane, ali izvorno albanske obitelji Kruta), zapovjedni i govorni jezik u tim je postrojbama bio hrvatski (*lingua illirica*).« (Čoralić—Balić Nižić 2006: 76)

Upečatljive marame koje su bile dio uniforme hrvatskih graničara u francuskoj službi utjecale su na modni trend u Francuskoj iz koje su se diljem svijeta proširile *kravate*, odjevni ukrasni predmet nazvan prema njihovim izvornim nositeljima, *Hrvatima*.

Vrlo velik broj vojnika koji su u Europi ratovali pod imenom *Hrvat* govori da je već tijekom Tridesetogodišnjega rata u punom zamahu bio proces kojega je rezultat očigledan u Francuskoj u drugoj polovici XVII. stoljeća: vojnika iz Vojne krajine nije bilo u dovoljnom broju da bi mogli zadovoljiti potrebe zapadnoeuropskih velikaša pa su u redovima »Hrvata« po »hrvatskoj« vojnoj doktrini ratovali i nehrvati, tj. vojnici koji nisu dolazili iz Vojne krajine ili iz obližnjih hrvatskih krajeva. Etonim *Hrvat* time je počeo u središnjoj Europi dobivati novo deetnificirano značenje, pa oni koji su ga upotrebljavali često nisu ni znali da je izvorno riječ o etničkom imenu, a ne o nazivu za *pandure* kojima se ne treba naći na putu (usp. Hacquet 1801: 115).

Hrvatska laka konjica bila je poznata ne samo po svojoj vojničkoj učinkovitosti, nego i po pljačkama i okrutnosti. U povijesnom pamćenju Nijemaca to posebno dolazi do izražaja u odnosu na postupanje hrvatskih jedinica prema civilima u Magdeburgu (usp. Schiller 1792: 199—200).

Govoreći o negativnoj slici koja je o hrvatskim vojnicima u XIX. stoljeću nastala u Italiji, hrvatski političar Frano Supilo (1870.—1917.) primjećuje iz perspektive hrvatsko-srpske nacionalne polarizacije s kraja XIX. stoljeća da

»ogromna većina tih elemenata, koji su takove uspomene hrvatskom imenu po Evropi ostavili, jer su dolazili kao hrvatske regimente i iz Hrvatske, nisu ni bili Hrvati, nego baš ovi hrvatski Srbi, za ironiju sudbine oni isti, koji su doma vlastodršcima toliko služili proti pravima Hrvatske« (Supilo 2000: 224)

U Njemačkoj ima više lokaliteta sa starim kamenim križevima koji se zovu *Kroatenkreuz*, npr. u Kevelaeru na granici s Nizozemskom, u šumi kod Altendambacha, kod Schwäbisch Gmünda, između Birnthona i Engelstetena, u Saarburgu. Neki od tih križeva možda su postavljeni radi pridobljivanja naklonosti hrvatskih jedinica u Tridesetogodišnjem ratu ili zbog nekoga sličnoga razloga, no mnogi su vjerojatno postavljeni u znak sjećanja na njihove žrtve.⁴²

Graničari Vojne krajine neovisno o njihovoj vjeri bili su kao »Hrvati« poznati i u Dubrovniku. Dubrovčani su ih u XVI. i XVII. stoljeću rado novačili u svoju profesionalnu vojsku. Budući da su znali da među tim *Hrvatima* ima i pravoslavaca, koji su u Dubrovniku bili nepoželjni (možda ne samo zbog posebnih dubrovačkih razloga, nego i zbog sklonosti koje opisuje Schiller i spominje Hacquet 1801: 115), dubrovačka Vlada od svojega poslanika u Beču 9. V. 1618. traži obavijest mogu li se »dobaviti barabanti i u kom broju, ali da budu Hrvati, našeg jezika i katolici« [»Crouati de nostra lingua e cattolici«], kada se mogu imati, i uz koju plaću za stražu i ostale službe u gradu.« (Koščak 1954: 190, 215).

I mađarski grof i putopisac Dominik Teleki von Szék smatra 1795. godine da su Hrvati većim dijelom katolici, a da manjim dijelom, i to graničari, pripadaju grčkoj crkvi (1805: 268). Dijelu naroda u Otočaćkom, Ličkom, Slunjskom i Ogulinskom okrugu kaže da pripada ime Vlah, no da u jeziku uopće nema sličnosti s Vlasima, nego da je riječ o Hrvatima. Vlasima ih zovu jer Hrvati grčki zakon zovu vlaškim i jer su

⁴² O vojnoj nazočnosti nositelja etnonima Hrvat u Njemačkoj u to doba svjedoči i niz toponima kao npr. Kroatenberg, Kroatenweg i Kroatenwuhne kod Magdeburga, Kroatensteg kod Schwäbisch Gmünda, Kroatengasse u Würzburgu, Kroatenstraße u Kevelaeru i Ilsenburgu, itd.

Talijani već u stara vremena Vlasima nazvali stanovnike cijeloga gorja od Senja do Novigrada (1805: 270). U jednom drugom vrelu iz XVIII. stoljeća nakon opisa borbi u kojima su sudjelovale hrvatske jedinice, samorazumljivo se dodaje da su »u Hrvata bila tri grčka svećenika, a u ugarskih naroda dva katolička« (Körner 1760: 386). Stoga, kad Carl Christian Viktor (1790: 128) njemačkomu čitateljstvu opisuje kako su »turski Hrvati« pod zaštitom »paša i sandžaka« upadali na carevu zemlju i ondje pljačkali sela, a »carevi Hrvati« zauzvrat progonili te razbojнике i pljačkali sela »turskih Hrvata«, treba pretpostaviti da »carevi Hrvati« nisu bili samo katolici, nego i pravoslavci. To je u skladu s činjenicom da su i prema caru Josipu II. (1785. godine) pored katoličkih Hrvata postojali i Hrvati »nesjedinjene grčke religije«. Za Banat kaže da u njemu žive Vlasi, Raci (oboje grčke religije) i doseljenici raznih nacija iz Njemačke (usp. Bartenstein 1802: XIX, XXII—XXIII). I u djelu *Mithridates...* iz 1809. spominju se »Hrvati grčke religije«, »grčki Hrvati« (Mithridates: 632, 650). Sukladno s tim u zakoniku o Vojnoj krajini iz 1754. (*Militar Gränitz-Rechten*) hrvatski se jezik — neizravno — određuje kao zemaljski jezik jer se kaže da pri odabiru osoblja za pravničke poslove u graničarskim jedinicama treba dati prednost onima koji osim što imaju druge potrebne kakvoće, govore ili barem donekle razumiju jedan od dijalekata ilirskoga jezika kao što su češki (*Böhmisch*), slovački (*Slavakisch*), kranjski (*Crainerisch*) ili hrvatski (*Croatisch*) (Luca 1793: 241).

VOJNA HRVATSKA (1809.—1813.)

Tijekom francuske okupacije u razdoblju 1809.—1813. prvi vrhovni namjesnik uspostavljenih Ilirskih Pokrajina (*Les Provinces Illyriennes*) bio je general Auguste de Marmont (1774.—1852.). Marmont je napisao memoare u kojima dosta prostora posvećuje Ilirskim Pokrajinama i Vojnoj krajini. On je bio ponosan na plemićku titulu dobivenu od Napoleona kao nagradu za osvajanje Dubrovnika pa je memoare naslovio *Memoari Vojvode od Dubrovnika*. Na francuskom su pod tim naslovom objavljeni nakon njegove smrti 1857. godine. U europskoj javnosti izazvali su veliko zanimanje pa su iste godine objavljeni i u prijevodu na njemačkom i talijanskom. Na hrvatski je dijelove koji se tiču južnoslavenskih krajeva preveo Frano Baras. Za Vojnu krajinu Marmont piše da je ona »divno hrvatsko ustrojstvo koje je istovremeno načelo civilizacije kao i sredstvo obrane i sigurnost zemlje« (Marmont 1984: 69). Marmont se ne povodi za tadašnjom europskom slavistikom koja je davala prednost srpskomu nacionalnomu imenu na južnoslavenskom prostoru, nego hrvatske graničare zove isključivo etnonimom *Hrvat*. U odnosu na njih u sklopu francuske vojske bilježi da mu je Napoleon po povratku iz Rusije rekao »da nikada nije imao hrabrijih i boljih vojnika u svakom smislu« (Marmont 1984: 172). Napoleon je za razliku od Marmonta inače bio nepovjerljiv prema Hrvatima bojeći se njihove pobune.

Hrvatska Vojna Krajina zvala se je na francuskom tijekom okupacije službeno *Vojna Hrvatska* (*La Croatie militaire*) i obuhvaćala je šest pukovnija kako ih je ustrojio general Marmont. U svim važnijim francuskim vrelima njezini vojnici i stanovništvo zvali su se isključivo *Hrvatima*. Slučajno ili ne, to je bilo u skladu s opažanjima Napoleonova tajnoga agenta Pellenca od 1811. godine koji je u jednom svojem izvješću zabilježio:

»Hrvati su Hrvati i dovoljno im je samo da znaju da su i dalje Hrvati, bez obzira na silu kojoj se moraju pokoriti. Priznajem jedino da ćemo ih u početku vrlo teško poslati na udaljena ratišta i da se dugo nećemo moći osloniti na njihovu odanost kad se radi o pohodu protiv Austrije.« (Boppe 2004: 68, usp. i Marmont 1984: 203)

Naziv »Hrvat« rabili su i mnogi pravoslavci u Vojnoj krajini kao samoidentifikacijski naziv, a tako su ih nazivali i drugi pravoslavci. Kapetan Aleksandar Trbuhović iz Petrinje javio se je stoga Ljudevitu Gaju 26. III. 1835. riječima da je on »rogeni (rodjeni) horvat, ma po zakonu ćerkve sęrb« (Horvat—Ravlić 1956: 463).⁴³

Srpski književnik, svećenik i prosvjetitelj Dositej Obradović (1739.—1811.), koji je u Srba bio utemeljiteljem teze o »Srbima triju vjera«, naziva 1783. paroha Haralampija iz Trsta iz kurtoazije »Hrvaćaninom«, iako ga ujedno samouvjereno svrstava u »Srbe« (Obradović 1964: 217, 222). U Haralampijevoj obitelji vjerojatno se je čuvala svijest o starom hrvatskom narodnosnom imenu pa je Haralampiji godilo da ga zovu *Hrvatom* ili *Hrvaćaninom*, što se je miješalo s odrednicom *Srbin po vjeri* (pripadnik pravoslavne crkve).

Srpski književnik Milovan Vidaković (1780.—1841.) piše u *Primećaniju o serbskomu ęzyku* (nepaginirano) otisnutom u njegovoj knjizi *Ljubomir u Elisijumu* (u Budimu) 1814. kako u Srijemu i Banatu, kad čuju nekoga iz Slavonije i Hrvatske, ili iz Bosne, i Hercegovine, odmah kažu »ovo je šijak! kako govori«. Neposredno prije toga Vidaković spominje da se dosta puta može čuti kako se »Sremci« i »Ervati« prepiru i inate zbog svojih jezičnih razlika. U Vidakovićevu su tekstu »Ervati« pravoslavci ijekavci iz Hrvatske i okolnih predjela koje on uključuje u razmatranja o novom zajedničkom srpskom književnom

⁴³ Trbuhović predlaže Gaju grafijska rješenja za foneme /ń/, /l/, /đ/ i /dž/ koja su iznimno slična grafemima koje je uveo Đuro Daničić u Rječnik JAZU.

jeziku zbog njihove pripadnosti Pravoslavnoj crkvi, tj. zbog njihove pripadnosti zajedničkomu književnojezičnomu i kulturnomu krugu.

Srpski vjerski dostojanstvenik i književnik Lukijan Mušicki (1777.—1837.) kao episkop gornjokarlovački u pismu koje je 1837. godine napisao uredniku *Srpskoga narodnoga lista* naziva pravoslavno svećenstvo u svojoj eparhiji »klirom hrvatskim«, a svoj pravoslavni puk »Hrvatima«, iako je on osobno potpuno bio integriran u srpske nacionalne okvire u koje je integrirao i svoje vjernike i svećenstvo:

»Šta ćemo sad'? i Vy i ja i Klir' Hrvatskij? ja ću mu sutra, kao na dan' Ekspediciè objaviti novo izdavanè Lista — al' kad' će mi odgovoriti? Hoćete li i moći i hotèti pone više Eksemplara pečatati, da by i moj bédni Hrvati srećnu braću stići mogli.«

Lukijan Mušicki misli da je brojevima *Srpskoga narodnoga lista* koje je već prije dobio i podijelio po svojoj eparhiji »sěmena dobrog' i lepog' i istinnog'« rasijao »po suhoj zeml'i Horvatskoj« (Pozyv' 1837: 176). Kopnenom Hrvatskom (*suha zemlja Horvatska*) smatra mnogo širi teritorij nego što je politička Hrvatska u njegovo doba obuhvaćala. To što on kao nacionalno i vjerski osvjedočeni *Srbin* pravoslavce u Dalmaciji, Vojnoj krajini i šire zove upravo *Hrvatima*, iako potiče njihovo uvrštavanje u srpske nacionalne okvire, vjerojatno je uvjetovano sviješću da je znatnomu dijelu tih pravoslavaca etnonim *Hrvat* bio prihvatljiv i svojstven kao vlastito etničko ime, neovisno o granicama hrvatske države, i neovisno o činjenici da su pripadnici *srpske vjere*.

Crnogorski vladika Petar P. Njegoš ponudio je banu Josipu Jelačiću posredstvom guvernera Dalmacije 1848. godine poslati kao pomoć jedinicu od 2000 Crnogoraca. U povodu toga Njegoš Jelačićeve sljedbenike i vojnike 17. XI. 1848. zove »Hrvatima«, dobro znajući da se među njima nalaze i pravoslavci. U istom pismu Njegoš govori i o Srbima, no u drugom surječju i pod kojima ne razumijeva pravoslavne Hrvate: »Istina je, da su Crnogorci spremni, da budu u pomoći svojoj

braći Hrvatima, jedno po jednoplemenosti, a drugo po njihovoj prirodnoj naklonosti vojničke trudove snositi.« (Njegoš 2011: 151).⁴⁴

RANA SLAVISTIKA

Ustrojavanje slavistike u prvoj polovici XIX. stoljeća kao znanstvene discipline o Slavenima i njihovim jezicima bilo je popraćeno pokušajem da se utvrde točne granice pojedinih naroda i da se ujedno utječe na njihove etnogenetske procese i razgraničenje. Pri tom su se granice srpskoga naroda uvećavale na štetu hrvatskoga (usp. Grčević 2009 i 1998, Bašić 1991, Auburger 2009). To je imalo više motiva. Utemeljitelj slavistike Čeh Josip Dobrovský (1753.—1829.) postavio je tezu da su se svi Slaveni nekoć zvali Srbima i da bi, ako ne svi, barem veći dio južnih Slavena trebao prihvatiti srpsko ime. Osim toga, slavisti su narode pokušavali razgraničiti prema granicama pojedinih dijalekatnih sustava pa im se je zbog niza okolnosti činilo zgodnim govornike štokavštine proglasiti Srbima, a govornike kajkavštine i/ili čakavštine izjednačiti sa Hrvatima, ili Hrvate posve ukloniti s popisa južnoslavenskih naroda (usp. Grčević 1997, isti 1997a, isti 1997b). Posve je neupitno da su pojedini slavisti pri svojem kabinetskom povlačenju granica među južnoslavenskim narodima i jezicima pokazivali visok stupanj navijačke pristranosti i da su na njihova razgraničenja znatno utjecali (dnevno) politički odnosi i interesi (usp. Grčević 2009). Neki su izravno sudjelovali u stvaranju krilatice Vuka Stefanovića Karadžića o *Srbima svima i svuda* koja je postala kamenom temeljcem velikosrpske politike u XIX. stoljeću. Iz iskaza pojedinih slavista jasno proizlazi da su bili svjesni toga

⁴⁴ Dijeleći Jelačićevo razočaranje krajem 1848. godine napisao mu je Njegoš 20. XII. 1848. ove riječi: »Tebe je tajna sudbina na čelo Južnih Slavjanah postavila, tebe sreća s divnima naprednostima vjenčaje, ali se vidi sve Tvoje izopačuju. Spasâ si prestol, dinastiju i sve njezine posljedovatelje; učinio si im uslugu kakvu im, niko jošte nije učinio od njina postanja, pa Tvoji zadužnici poslije nekoliko dana mjesto zahvale nameću Dalmaciji stari gvozdeni jaram.« (Njegoš 2011: 63).

da njihove teorijske klasifikacije nemaju uporišta u stvarnoj rasprostranjenosti etnonima *Hrvat* i *Srbin* u jednostavnom puku.

Njemački jezikoslovac i pisac Jacob Grimm (1785.—1863.) kaže 1824. godine da se pučani na širokim štokavskim područjima ne žele zvati Srbima, iako on (Grimm) i utemeljitelji slavističke znanosti žele da su to sve upravo Srbi («ni turski, ni ilirski, ni hrvatski Srbin ne želi se zvati Srbinom», Grimm 1824: XXIII, Grčević 1997a: 98—99). Slično je mislio i Josip Dobrovský:

»Nijedan Bosanac ne će se nazvati Srbinom, a isto vrijedi i za Dalmatince, no može li se zbog toga reći da oni nisu Srbi?«
(usp. Jagić 1885: 109)

Mišljenje Josipa Dobrovškoga o proširenosti srpskoga imena u Bosni podudara se sa zapažanjima hrvatskoga putopisca Ivana Franje Jukića iz 1842.:

»Već su dvije godine, od kako se ja bavim među prostim narodom u Bosni, dobro motreći na sva ona, koja se toga naroda tiču; ja sam mnogo i putovò po Bosni; al još nikad tamo ne čuh za srbski narod, niti za srbski jezik! Tamo sve ide po *bosanski* i *naški*, a Srblje i dan današnji u Srbiji stanujuće, nazivlju prosti Bošnjaci *Racima!* u Podrinju još nisam bio, zato scijenim, da je njima poznato ime Srb, buduć da su bližnji Srbiji.« (Jukić 1973: 86, usp. i 40—41)

Hrvatsko ime kao narodnosno ime jednostavnoga katoličkoga bosanskoga puka Jukić je uočio u fočanskoj ravnici kraj Dervente. Kaže da se radi o doseljenicima iz »ljubuške i vrgoračke krajine« (1973: 37). Jukić je za te »Hrvaćane« čuo da se »ne boje ni Turčina ni fratra«, a Ivan Kukuljević Sakcinski slično je zapazio 1858. za Hrvate oko rijeke Plive (možda povodeći se za Jukićem), za koje nije jasno koje su vjeroispovijedi. On kao da misli da je ondje hrvatsko ime opstalo zbog tamnoga sjećanja na granice negdašnjega hrvatskoga kraljevstva:

»U staro doba činila je Pliva granicu hèrvatskoga kraljevstva i nahija plivanska biaše županija hèrvatska. Sad je već odavna izčezlo tuda ime hèrvatsko, ali još zovu nieke stanovnike

Hèrvatjanima, što se, kako vele, neboje ni fratra ni Turčina, a to će bogme u Bosni mnogo reći.« (Kukuljević 1858: 68—69)

I iz velikosrpskoga programa Ilije Garašanina (1812.—1874.) iz 1843. (*Načertanije*) proizlazi da se pravoslavni pučani u Bosni svojevremeno nisu nazivali Srbima. Garašanin ih zove Bošnjacima istočne vjeroispovijedi:

»Na istočnog veroispovedanija Bošnjake veći upliv imati, neće biti za Srbiju težak zadatak.« (Šimunić 1992: 106)

Metode koje su se primjenjivale za pridobivanje pučanstva za srpsku misao, uključivale su i novčano darivanje djece koja bi potvrdno odgovorila na pitanje jesu li Srbi.

Slijedeći Dobrovskoga, Kopitara i Grimma, slovački filolog Pavol Jozef Šafařík (češ.: Pavel Josef Šafařík) (1795.—1861.) Dalmatince i Bosance samorazumljivo ubraja u »Srbe«, no ističe da je u njih rasprostranjeno hrvatsko ime:

»Narodno ime *Hrvati* prostire se daleko izvan granica koje smo odredili hrvatskomu narječju jer se žitelji istarskoga poluotoka, počevši od rijeke Raše (*Arsa*), zatim žitelji cijeloga Primorja i njegova otočja (>Čakavci<), sve do rijeke Cetine (*Boduli*), čak do same Neretve pa odatle prema istoku u Tursku Hrvatsku, zovu sve do danas onako kako su se zvali i u vrijeme Konstantina Porfirogeneta, *Hrvatima*. Od nas su prema glavnim obilježjima svojih narječja pribrojani u Srbe« [...]. (usp. Šafařík 1842: 64)

Sigurno je da je krajem XIX. stoljeća broj onih pravoslavaca koji su se izjašnjavali *Hrvatima* bio manji nego sredinom XIX. stoljeća. Polazeći od toga, Frano Supilo donio je 1900. godine svoj zaključak o »posrbljenim Hrvatima«:

»Posrbljeni Hrvati, to je velika većina našega naroda pravoslavne vjere koja je pomoću iste, prozvana »srpskom«, poprimila malo-pomalo i srpsko plemensko ime. Naši stariji ljudi sjećaju se da nazad trideset godina među pravoslavnom inteligencijom nije bilo ni traga srpskom imenu i srpskoj ideji, a u

prostom seljačkom narodu pravoslavne vjere ni dan današnji nije srpsko ime uhvatilo korijena, jer on i sad još, premda kaže da je srpske vjere, »hrvatski« govori. Vjerska propaganda i izvanjska agitacija učiniše da su pravoslavni počeli gubiti hrvatsku svijest i pretvoriše se u Srbe.« (Supilo 2000: 138)

Supilovo mišljenje o »posrbljenim Hrvatima« temelji se na pretpostavci da se objektivna prosudba o »hrvatskoj svijesti« u pučanstvu može donijeti samo na temelju narodnosnoga imena koje je to pučanstvo rabilo. Međutim, to nije nužno uvijek tako. Unatoč tomu točno je da je u Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini proces nacionalne integracije i diferencijacije, koji je znatno uznapredovao krajem XIX. stoljeća, bio složen proces tijekom kojega je i uz pomoć svjesnih jezično-političkih i ideoloških zahvata i uz pomoć slavistike hrvatsko ime bilo potiskivano, a time i potencijalni hrvatski nacionalni identitet.

PRAVOSLAVCI IZMEĐU SRPSTVA I HRVATSTVA

Dana 25. ožujka 1848. narodna skupština u Zagrebu aklamacijom je proglasila pukovnika Josipa Jelačića banom Hrvatske (Neustädter 1942: 182—183), a Car ga je imenovao 23. ožujka banom, tajnim savjetnikom i glavnokomandirajućim generalom varaždinske i karlovačke pukovnije (Hirtenfeld 1861: 12). Iz slikovita opisa kolone u kojoj se je prema Zagrebu kretao dotadašnji pukovnik Druge banske pukovnije sa sjedištem u Glini, novi hrvatski ban, saznajemo od Radoslava Lopašića da je u njegovoj pratnji, sukladno s opisima *Hrvata* u citiranim starijim stranim vrelima, samorazumljivo mjesto zauzimao »pravoslavni pop«:

»Osobito mi je ostao u pameti dolazak banov senjskom cestom oko četvrte ili pete ure po podne. Dan je bio vruć, a po cestama mnogo prašine. Kad su mužari naviestili dolazak banov, zagrmiše na šancevima topovi, zvonovi zazvoniše, a narod hrli na senjsku cestu. Tu sam se i ja smjestio, a imao i što vidjeti. Od

Švarče podigli se oblaci od prašine, a kroz prašinu sieva vatra od pušaka i kubura, čulo se iz daleka klikovanje naroda i pratilaca banovih u gromkom »živio«, koji je još nadglasivala karlovačka svjetina. Više stotina graničara pratilo je bana što na konjima, što na kolima. Mnogi pratioci na kolima nosili su u ruci hrvatski barjak, a konjanici palili neprestano iz kubure. Malo kada bila je na okupu takova kavalerija. Uz staroga umirovljenoga oficira sa pikačem na hero, uzkim hlačama sa gajtanima i dugim frakom, jahao je pravoslavni pop ili kaludjer gomirski u dugoj mantiji, uz šerežana u crvenoj kabanici zeleni financijski iberajter i tako dalje silna smjesa naroda od Ogulina do Karlovca. Ban, dočekan urnebesnim »živio« u Karlovcu, unidje na trg sv. Trojice, gdje su ga djevojčice cviećem posule.« (Lopašić 1895: VII)

Doček bana Jelačića u Zagrebu bio je takav da je Jelačićev pukovnik Josip Neustädter (1796.—1866.), Nijemac, napisao da bi mu trebalo

»slikarovo pero, da dočaram šarenu sliku triumfalnog Jelačićeva ulaska: sjaj oružja, gibanje tolikih ponosnih konja, živi redovi naroda i vojnika, koji su stajali na rubovima ulica, prozori, iskićeni trobojnicama i krcati žena i djece, dugi poklici, koji su zamirali i ponovno se prolamali na svakom uglu ulice kuda je skrenuo banov konj, ponosno noseći idola hrvatskog naroda, glazbe, udaranje bubnjeva, gruvanje mužara, koji kao da su odgovarali na uzbuđenje tolikih hiljada ljudi, sakupljenih u Zagrebu, koji je redovito brojio 18.000 stan. Sva ta buka, svi ti osjećaji, koji su pokazivali, koliko je tu bilo ganuća, davali su toj sjajnoj svečanosti izgled porodične slave, a svi Hrvati pozdraviše svoga bana kao oca i zaštitnika.« (1942: 272—273)

Ustoličenje Josipa Jelačića za bana trebao je provesti zagrebački nadbiskup Juraj Haulik (1788.—1869.), koji je do Jelačićeva imenovanja 1848. bio banskim namjesnikom. Potaknut zakulisnim igrama »častohlepnihsmutljivaca« u Zagrebu, no vrlo vjerojatno i nekih lobija u bečkom dvoru, Ljudevit Gaj dao je Jurja Haulika (u Beču) izložiti neosnovanim optužbama i proglasiti ga u Hrvatskoj nepoželjnom osobom (usp. Hirtenfeld 1861: 18, Kolanović 1997: 179, Neustädter 1942: 214, 216-218). To je imalo za posljedicu da se je Haulik odbio vratiti u Zagreb u vrijeme kada

je 5. i 6. lipnja 1848. bila planirana inauguracija Josipa Jelačića za bana. Jelačić se je snašao i obratio Josipu Rajačiću, »grčko-nesjedinjenom nadbiskupu i mitropolitu karlovačkomu« (Hirtenfeld 1861: 18) koji je 1. svibnja bio sazvaao Majsku skupštinu u Srijemskim Karlovcima i na njoj se dao proglasiti srpskim patrijarhom. U proglasu s Majske skupštine koji nosi naslov »Narode« piše da »danas' oživi nanovo dostoinstvo Patrijarha Srbskog'; danas' izbrasmo Vojvodu Srbskog'« i »Prvyj put' pojavismo se danas' kao narod', od' kako smo taj pre sto godina pojavl'ivati se prestali«. Stotinjak godina prije toga Turci su ukinuli Pečku patrijarhiju!

Na Majskoj skupštini vojvođanski su Srbi proglasili Srpsku Vojvodinu (Vojvodstvo Srbiju i Tamiški Banat) i artikulirali prijedlog »našem Caru i Kralju Ferdinandu« da prizna njezinu autonomiju. Kao njezin dio proglasili su i Srijem s granicom, a kao zastavu su odredili trobojnicu Kneževine Srbije, iako su proglasili politički savez s Trojednom Kraljevinom unutar zajedničke države. Vojvodom je izabran Stevan Šupljikac (1786.—1848.) iz Ogulinske pukovnije koji je dužnost prihvatio tek nakon što je za to dobio dopuštenje nadređenih u austrijskoj vojsci. Proglašavanje Srpske Vojvodine i tamošnje naoružavanje Srba puškama iz Kneževine Srbije i dolazak dragovoljaca iz Srbije u Vojvodinu imalo je prije svega protumađarski (kontrarevolucionarni) značaj i odvijalo se je pod prismo- trom velikih sila i vjerojatno većim dijelom u organizaciji tajnih služba iz Beča. Jedan je od mogućih ciljeva te akcije bio priključenje Srpske Vojvodine Kneževini Srbiji koje se nije krenulo ostvarivati jer je Austrija zadržala kontrolu i ugušila protumonarhijske ustanke (usp. Pavlović 1904: 80—128, Popović 2008: 242, i bilješka 18).

Oko Srpske Vojvodine izbila je svađa 6. lipnja na sjednici Sabora u Zagrebu održanoj odmah nakon Jelačićeva ustoličenja na kojem je Jelačić svečano izjavio da je uvijek bio »ponosan, što sam se rodio od hrvatske majke u Hrvatskoj«⁴⁵ (Neustadter 1942: 276).

⁴⁵ Njegova majka Ana podrijetlom je zapravo bila Njemica s djevojačkim prezimenom Portner von Höflein, a Jelačić je bio rođen u Petrovaradinu, današnjem dijelu Novoga Sada.

Patrijarh Rajačić govorio je 6. lipnja u Zagrebu u prilog uspostavljanju Srpske Vojvodine kojoj se treba priključiti i Srijem. Priključivanju Srijema suprotstavili su se hrvatski zastupnici, među njima biskup Mirko Ožegović, »koji je primijetio, da Srijem nikada nije bio dio srpske Vojvodine, te da se uvijek nalazio pod banskom vlašću.« »Ban Jelačić bio je prisiljen, da digne skupštinu, a da to pitanje nije bilo odlučno riješeno.« (Neustädter 1942: 278—278).

Iako se je time već 1848. na hrvatskom povijesnom prostoru u pravoslavaca počela oblikovati i artikulirati srpska državno-politička svijest koja će postati protivnikom hrvatskih nacionalnih i državnostvornih nastojanja, njezino širenje teklo je među hrvatskim pravoslavicima relativno sporo, ovisno o stupnju i vrsti njihova obrazovanja i stupnju njihove dostupnosti prosvjetiteljskomu djelovanju pravoslavnoga svećenstva i srpskih građanskih slojeva koji su se kao nacionalno srpski oblikovali pod utjecajem iz današnje Vojvodine koja je zbog zemljopisnoga položaja bila u stalnoj i izravnoj komunikaciji sa Srbijom. Osim toga, u Vojvodinu su se pretežito doseljavali Srbi, a u ostalim hrvatskim krajevima, posebice uz osmansku granicu, kao što kaže hrvatska povjesničarka Ljiljana Dobrovšak, »pravoslavni Vlasi (ijekavci) koji će s vremenom, zahvaljujući pravoslavlju svi se srbizirati.« (Dobrovšak 2014: 37). Da proces njihove srbizacije nije tekao brzo i da njegov ishod nije bio unaprijed zadan, pokazuje *Rakovička buna* koju je pokrenuo hrvatski političar pravaške orijentacije Eugen Kvaternik (1825.—1871.) u listopadu 1871. u selima zapadno od Plitvičkih jezera i koja je zamalo zahvatila velike dijelove Vojne krajine (Valentić 1991). Buna je trajala tri dana i završila je Kvaternikovom smrću.

Kvaternik je na višoj političkoj razini kao cilj odredio hrvatsko državno osamostaljenje, a na nižoj je razini ustanike na bunu poticao socijalnim motivima vezanima uz gubitak njihovih prava što se je naziralo ukidanjem Vojne krajine (usp. Šišić 1926: 27). U proglasu njegove »narodne hrvatske vlade« od 8. X. 1871. donesena su »načela, koja ravnaju narodnim vlastima, pozvavši narod prije svega na dužnu poslušnost« (Šišić 1926: 27—28). Pred kraj Proglasa piše: »Dano iz

glavnoga stana narodne hrvatske vojske, kao iz sijela narodne hrvatske vlade. U Rakovcu dne 8. listopada 1871., kanoti dana uzdignuća naroda hrvatskoga za slobodu i nezavisnost.« (Šišić 1926: 28).

Kvaternik je uspio okupiti više stotina, prema nekim procjenama oko 1400 oružnika, većim dijelom pravoslavaca. U Plaškom je 10. listopada dao blagosloviti oružje i zastave. Budući da je katolički župnik »umakao«, blagoslov je obavio pravoslavni paroh Samuilo Popović (Šišić 1926: 32).

Velika većina osuđenih na smrt zbog podrške Kvaterniku bili su pravoslavci. Ferdo Šišić dobro opisuje kako je moguće da je Kvaternik kao političar koji je nijekao postojanje Srba izvan Srbije i Vojvodine, i bio poznat po tvrdnjama da »su svi pravoslavni u našim zemljama, izuzev u kneževini Srbiji, istočni ili pravoslavni Hrvati«, uspio postići da najveći dio njegovih »ustaša« budu upravo pravoslavci:

»Pa kako da to objasnimo? Na to pitanje ima samo jedan ispravan odgovor: široke narodne mase u tadašnjoj hrvatskoj Vojnoj Krajini, a naročito one po zabitim kordunskim selima, u kojima je djelovao slabo obrazovan kler, a škola uopće nije bilo, nije se tada osjećao Srbinom u nacionalnom smislu. I ako je znao za srpsko ime, a vjerojatno se gdjegdje njime i služio, to je za nj bilo tek vjersko obilježje, to jest ekvivalent za pravoslavlje u opreci spram katolicizma. Ali obrazovani kler, kako se već tada nalazio u Plaškom, gdje je bilo sjedište episkopa karlovačkoga, a naročito onaj, koji je školovan u Karlovcima, pa onda i pismeniji ljudi, u prvom redu trgovci i obrtnici, svi su se ti svijesno osjećali kao nacionalni Srbi.« (Šišić 1926: 32—33)

U nastavku ovoga teksta pokazat će se da je to što je Šišić ustvrdio za 70-e godine XIX. stoljeća, u sličnom obliku vrijedilo još i u prvim desetljećima XX. stoljeća.

Kvaternik je znao da se među pravoslavcima srpska narodnosna misao širi upravo putem Pravoslavne crkve pa je u Saboru i u razgovoru s banom Josipom Šokčevićem 3. prosinca 1861. predlagao osnivanje

Hrvatske pravoslavne crkve (usp.: »Natuknuh mu potrebu patrijarhata hrvat. pravoslavne crkve.«) (Šegvić 1907: 10). Za ostvarivanje te ideje nije bilo potrebne potpore hrvatskih elita, no ni političke volje u Beču i Pešti. Unatoč tomu Šime Ljubić (1822.—1896.), jedan od utemeljitelja hrvatske historiografije, tvrdi 1864. godine da ima dosta (»ne malo«) pravoslavaca po Vojnoj krajini, Bosni i Dalmaciji koji se zovu *Hrvati*:

»Njeki da to bolje kvare u jugu bratimstvo i slogu, bezočno tvrde, da svi štokavci su Srbi, a čakavci Hrvati; i tako još da Katolik je Hrvat, a Grk Srbin, kad jasno je, da i Hrvati, već od najstarijeg vremena kako i danas, govore izmienice ča i što, i da ima pravoslavnika ne malo po krajini, u Bosni i Dalmaciji, koji se zovu Hrvati, i tako katolika i u istoj srbskoj kneževini, koji se zovu Srbi.« (Ljubić 1864: 71)

Svojevrsna potvrda Ljubićeve procjene o pravoslavcima koji se zovu *Hrvati* nalazi se u pjesmi *Đački rastanak* iz 1844. srpskoga pjesnika rodom iz Slavenskoga Broda Branka Radičevića (1824.—1853.) u kojoj se pjeva: *Rvačane, ne od lane — Od uvek si ti bez mane!* (Radičević 1847: 78—112; 98). Iako Radičević u velikosrpskom zanosu u toj pjesmi u »srpske vitezove« ubraja i Šubića i Juranića (1847: 95), naziv *Rvačanin* ne odnosi mu se na katolike, nego na pravoslavce koji su sami sebe zvali *Hrvačanima* ili *Hrvatima*. I srpski političar Stojan Protić (1857.—1923.) jedan dio tzv. prečanskih Srba zove *Hrvačanima*.⁴⁶

Na temelju takve uporabe etnonima *Hrvačanin* neki srpski autori pokušavaju prikazati da naziv *Hrvačanin* općenito znači *Srbin iz Hrvatske*. Međutim, nazivi *Hrvačanin* i *Hrvat* upotrebljavali su se istoznačno. Stoga su se oba naziva upotrebljavala u Srbiji kao oznaka za pravoslavne doseljenike iz Hrvatske, a oba naziva upotrebljavala su se i u hrvatskim katoličkim krugovima kao samoidentifikacijski etnički nazivi, s tim da je

⁴⁶ »Ako naši Vojvođani ili Bosanci, ili Staro-Srbijanci, ili Crnogorci ili Hrvaćani ne mogu da još podnesu onu meru slobode koju Srbija ima« (Protić 1921: 65).

naziv *Hrvat* bio uobičajeniji i prošireniji. Vjekoslav Babukić rabi npr. u 1. broju *Danice* 1835. godine oba naziva zbog metričkih razloga, istoznačno:

*Lipo ti je Danicsino lice,
Josh je lipshe njejno dobro serdce;
Koje ljubi sve stare Horvate,
Serblje, Bosnu, Hercegovce brate.*

*Ljubi ono drage josh Slavonce,
Shtajerce i Krajnce, Gorotance;
Jer su ovo bratja od starine,
Sini drage jedne domovine.*

*Svi su ovo Horvatjani bili;
Zdravi bili, rujno vince pili!*

Ljudevit Gaj u pjesmi *Horvatov szloga* koja je također 1835. godine tiskana u *Danici*, rabi samo naziv *Horvati*:

*Josh Horvatzka ni propala,
Dok mi sivimo;
Viszoko sze bude ztala,
Kad ju zbudimo;*

*Ak' je dugo tvrdo zpala,
Jachja hoche bit',
Ak' je szada vu sznu mala,
Che sze proztranit'.*

...

*V kolu jeszu vszi Horvati
Ztare Dersave:⁴⁷
Ztaroj Szlavi verni szvati*

*Z Like, Kerbave,
Krajnci, Stajer, Gorotanczi*

⁴⁷ Dvotočje se nalazi u *Danici* na tom mjestu, a ne zarez kao u nekim njezinim prijepisima!

*Y Szlavonija,
Boszna, Szerbl'ji, Iztrijanczi*

*Ter Dalmaczija.
Vszi Horvati sze rukuju,
Y zpoznavaju,
Iztinzki sze szad kushuju, ...*

Za razliku od Babukića i Gaja, Janko Drašković u *Disertaciji iliti razgovoru...* iz 1832. u Hrvate ne ubraja Srbe, nego među ostalim Hrvatima-Krajišnjike, Bosance i Crnogorce.

Ljubićeva informacija o tom da se mnogi pravoslavci po Vojnoj krajini, Bosni i Dalmaciji zovu *Hrvatima*, ima potvrdu i u procjenama Đorđa Natoševića (1821.—1887.), srpskoga pedagoga, autora školskih učbenika i širitelja srpske nacionalne svijesti među pravoslavcima po hrvatskim krajevima. Natošević je ogorčen i tvrdi 1865. glede hrvatskih pravoslavaca da »U nas ima čitavih krajeva, koji ni svoga narodnoga imena ne znaju, nego se drže i kažu Slavonci, Hrváčani, Dalmatinci i drugo, samo ne Srbi.«

Otpor prema srpstvu u nekih je pravoslavaca bio toliko jak da Natošević tvrdi da ih zna »tako sramotnih, da se uvređeni nalaze, kad im ko kaže da su Srbi, a Srbi su« (tj. pravoslavci). Natošević je razočaran pa kaže da ne zna »da ima još ljudi, koji ovako ne znaju i ne mare za svoje ime, jezik, veru, koji su tako bez svoje narodne svesti kao mi, počevši od Banata pa do kraja Hrvatske i gornje krajine.« (Natošević 1865: 116). O narodnosnoj svijesti u Hrvatima ne iznosi mnogo bolje mišljenje, no Hrvatima pripisuje da hrvatske Srbe žele pohrvatiti, što pretpostavlja da im je u Natoševićevu sagledavanju razvoj nacionalne svijesti bio napredniji od srpske (Natošević 1865: 117).

Iz Natoševićeva teksta razaznaje se da su srpski nacionalni prosvjetitelji 60-ih godina XIX. stoljeća bili vrlo aktivni. To se podudara s kazivanjem Wilhelmine Runjanin, kćeri Josipa Runjanina, koja

tumači da se njezin otac u proces narodnosne preobrazbe 60-ih godina nije dao uključiti jer je bio odveć konzervativan. U pismu Emiliju Laszowskom iznosi da se je njezin otac »Prem pravoslavne vjere priznavao« »vazda Hrvatom«, pa je i nju »dao odgajati u hrvatskom duhu«. Nakon što je 60-ih godina nastao »rascjep i u nacionalnom smjeru«, on je ostao »vjeran svome osvjedočenju, jer je bio previše konzervativne prirode a da bi mogao biti sudionikom procesa preobrazbe«, pa je tako »do svoje smrti ostao što je uistinu bio te što je i meni dao ucjepljivati, naime Hrvat.« (Tomašek 1991).

Jedan je od takvih Hrvata pravoslavnoga podrijetla bio i ostao Petar Preradović (1818.—1872.), austrijski general i hrvatski pjesnik. Iako je živio i umro izvan Hrvatske, u Hrvatskoj je bio popularan kao malo koji drugi književnik. Još je za života stekao veliku slavu u hrvatskoj javnosti. To se je odrazilo i 1879. pri dočeku njegovih posmrtnih ostataka u Zagrebu koji Franjo Bartuš u predgovoru *Izabranih pjesama Petra Preradovića* iz 1896. opisuje ovim riječima:

»Još je jednu dužnost osjećao hrvatski narod, da naime ispuni želju pjesnikovu, da mu se prenesu kosti u Zagreb... Hrvatska mladež u bečkom društvu >Velebitu< izvede ovaj posao sebi na diku, a pjesniku na slavu. Dne II. srpnja 1879. izvadili su Preradovićev lijes iz bečkoga groblja. Dne 13. srpnja t. g. dopremi vlak u Zagreb pjesnikove ostanke, koje je pratilo 14 članova >Velebita<. Vagon bijaše okićen trobojnicama. Od Zakona do Zagreba podigao se duž željezničke pruge po svim stanicama silan narod, da poda poštovanje svomu ljubimcu. Dne 14. srpnja u rano jutro oživio je vas Zagreb. Prispjelo je u Zagreb i sila deputacija od Jadranskoga mora do Dunava. Na stanici pozdravi pjesnikove ostanke zanosnim riječima pokojni Šenoa. Uz svirku glazbe krene iza toga veličanstveni sprovod. Do 80 sveučilišnih građana nosilo je prekrasne vijence, što su ih darovali gradovi, društva, Bugari, Madžari i drugi. Nakon svečanosti u prvostolnoj crkvi krene sprovod na groblje. Oko groba svrstaše se obitelji i vjenconoše uza silnu svjetinu. Pjevači zapjevaju zanosnu himnu, koju je spjevao Šenoa, a uglazbio Zajc.

Zastor pade, a narodu se ukaza divni spomenik, što ga je izradila umjetnička ruka Rendićeva. Kip prikazuje Hrvatsku, gdje tuguje kod sarkofaga svoga velikog sina kiteći mu smrtni stan vijencem domaćega cvijeća.« (Bartuš 1896: 8—12)

Petar Preradović dobio je 23. svibnja 1895. godine i spomenik na tadašnjem Akademijinu trgu (današnji Strossmayerov trg), ispred palače Hrvatske akademije.

Do konačnoga uključivanja većine hrvatskih pravoslavaca u srpske nacionalno-političke okvire došlo je 80-ih godina nakon odluke Berlinskoga kongresa iz lipnja i srpnja 1878. da će Srbija i Crna Gora postati samostalne države i da će Austro-Ugarska okupirati Bosnu i Hercegovinu, no koja će formalno i dalje ostati zemlja Osmanskoga Carstva. Okupacija Bosne i Hercegovine izvršena je 1878. godine pod vodstvom generala Josipa Filipovića (Grčević 2015a: 388—390), a Vojna je krajina 1881. ukinuta i uvrštena u ustroj Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Samostalna Kraljevina Srbija proglašena je 1882. godine. Ukidanje Vojne krajine kao društveno-političkoga ustroja koji je njezinim stanovnicima stoljećima osiguravao specifičan *hrvatski* identitet s jedne strane, i povezivanje hrvatskih pravoslavaca preko pravoslavlja sa srpskom nacionalnom ideologijom i sa Srbijom s druge strane, dalo je ključni poticaj tomu da se većina hrvatskih pravoslavaca opredijeli za suvremeni srpski narodnosni identitet. Unatoč tomu nisu bili malobrojni oni koji nisu sudjelovali, kako je to nazvala Runjaninova kći, u »procesu preobrazbe«. Nepoznati broj pravoslavaca nasljedovao je nakon ukinuća Vojne krajine 1881. nacionalnopolitičku tradiciju hrvatskih graničara i zbog svojega pravoslavnoga podrijetla ili pravoslavnoga vida svojega identiteta nije prihvatio srpsku nacionalnu svijest, nego zastupao i širio hrvatsku. Jedan od najpoznatijih Hrvata pravoslavaca krajem XIX. stoljeća bio je hrvatski političar, odvjetnik i pisac August Harambašić (1861.—1911.), sljedbenik Ante Starčevića (1823.—1896.), utemeljitelja Hrvatske stranke prava. Zanimljivo je da je

Starčevićeva majka bila hrvatska pravoslavka. U tom surjeću treba spomenuti i hrvatsku katoličku plemićku obitelj Miletić koje se dio iselio iz Senja u Otočac pa zatim u Petrinju, gdje su njezini mnogobrojni članovi ženidbenim vezama prešli na pravoslavlje, no ostali Hrvati. Iz te obitelji potječe i Stjepan Miletić (1868.—1908.), poznati hrvatski književnik i kazališni redatelj (Ljubović 2008: 296—297).

Drago Roksandić, jedan od najpoznatijih povjesničara specijaliziranih na povijest Vojne krajine, u predgovoru prijevoda knjige francuskoga konjičkoga komandanta Paula Boppea *Vojna Hrvatska (1809—1813). Hrvatske pukovnije u Napoleonovoj Velikoj armiji* koja je na francuskom objavljena 1900. godine, iznosi sljedeće opažanje:

»Pojava Boppeove knjige kao dokumentarnog svjedočanstva o takvu jednom dobu kada su svi krajišnici bili >Hrvati< (Croates), kada su izazivali divljenje moćnika svijeta s raskrižja epoha, mogla je biti prihvaćena sa simpatijama u hrvatskom javnom mnijenju. Međutim, ni tada, kao ni bilo kada kasnije, nije se pojavila nijedna ocjena njegova rada. Do Prvoga svjetskoga rata historiografski je iskorištena samo u Sloveniji! Nema smisla praviti pretpostavke zašto je Boppeovo djelo prešućeno u nas, iako to već tada nije trebao biti slučaj.« (Boppe 2004: 8—9)

Odgovor na dio postavljenoga pitanja daje sam Drago Roksandić podatkom da u doba objave Boppeove knjige (1900. godine) »vojnokrajničko sjećanje i pamćenje u prostoru Hrvatske krajine bilo je tada nacionalno oštro polarizirano, s hrvatskim i srpskim nacionalnim atribucijama, što je bilo vrlo daleko od iskustava s početka 19. stoljeća.« (Boppe 2004: 8). Roksandićevo pitanje trebalo bi stoga reformulirati i upitati se kako je došlo do toga da su pravoslavci, koji su stoljećima živjeli u Hrvatskoj, pomiješani s Hrvatima katolicima, i koji su poput katolika baštinili etnonim *Hrvat*, i pod njim bili poznati i u inozemstvu, te pod njim stajali na braniku Hrvatske i Habsburške Monarhije pred Osmanskim Carstvom, naposljetku istupili iz hrvatske etnogeneze, dobrim dijelom postali nehrvati i polarizirani nacionalni Srbi koji su se

poveli za velikosrpskom ideologijom koja je Hrvatsku, ili njezine veće dijelove, sagledavala kao nehrvatske i kao »srpske«. U radovima povjesničara Drage Roksandića to se pitanje ne istražuje, nego se polazi od teze da su hrvatski pravoslavci od svojega naseljenja u hrvatskim zemljama bili Srbi, što nije točno.

Što se Boppeove knjige tiče, vrijedi spomenuti da se u njoj Srbi ne spominju, a da se bosanskohercegovački muslimani istoznačno zovu »Bosanci«, »Turci« i »osmanski Hrvati« (Boppe 2004: 73). To odgovara prikazu muslimana u monografski pripremljenom zborniku *Oblici nacionalnih pokreta u suvremenim državama (Austro-Ugarska, Rusija, Njemačka)* koji je na ruskom jeziku izišao u Sankt-Peterburgu 1910. godine pod redakcijom ruskoga pravnika i povjesničara A. Kasteljanskoga. Poglavlja o južnim Slavenima napisali su u toj monografiji slovenski političari i pisci Etbin Kristan (1867.—1953.) (Kasteljskij 1910: 203—233) i Ivan Krek (1865.—1917.) (Janez Evangelist Krek, Kasteljskij 1910: 234—250). Kristan je poslije bio članom Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Krek je bio u dva mandata zastupnikom u Carevinskom vijeću u Beču (1897.—1900., 1907.—1917.) i profesorom filozofije i teologije u Ljubljani. Njihovi tekstovi zaslužuju iscrpan prikaz ili prijevod, no ovdje ćemo spomenuti samo neke informacije koje su oni, uglavnom Etbin Kristan, prenijeli ruskomu čitateljstvu:

Južnoslavenski narodi u habsburškoj imperiji jesu Slovenci, Hrvati i Srbi (Kasteljskij 1910: 205). Neke skupine na njihovu prostoru nemaju punu svijest o pripadnosti jednomu ili drugomu narodu i zovu se samo svojim mjesnim imenima ili kao npr. u nekim dijelovima Istre *Slavenima*. Na nekim lokacijama kao npr. u Bosni susreću se i posve kriva imenovanja. Ondje se neki zovu Turcima, što označava vjeroispovijed. Vjeroispovijed igra važnu ulogu u nacionalnim odnosima južnih Slavena. Međutim, iako su Hrvati katolici, a Srbi pravoslavci, u Dalmaciji, napose u Dubrovniku, postoje »Srbi katoličke vjeroispovijesti«, a

u Hrvatskoj se nerijetko mogu naći pravoslavni Hrvati (Kasteljanskij 1910: 205). U Bosni se pravoslavci smatraju Srbima, a katolici Hrvatima. Muslimani se većim dijelom smatraju Hrvatima, a manjim dijelom Srbima. Neki se muslimani nazivaju Bošnjacima, a neznatna manjina Turcima (Kasteljanskij 1910: 223).

SRBI O PRAVOSLAVNIM HRVATIMA

U redovima profesionalnih vojnika i časnika austro-ugarske vojske mnogi su se pravoslavci smatrali Hrvatima i nakon ukinuća Vojne krajinje 1882. godine. Temeljita istraživanja o njima nisu provedena, no da su postojali i da su bili odani hrvatskoj državotvornoj ideji, vidi se po tom što su se mnogi uključili u vojne snage Nezavisne Države Hrvatske (1941.—1945.). Opće je poznato da je ideološko usmjerenje te države nastale u vihoru Drugoga svjetskoga rata bilo protusrpsko i da je njezin maršal i Pavelićev doglavnik Slavko Kvaternik (1878.—1947.) 30. travnja 1941. jasno rekao »da se časnike i dočasnike Srbe ne može primiti u domobranstvo« (a kamoli u ustaške jedinice). Od toga se izuzelo »Hrvate pravoslavne vjere«, tj. one pravoslavce koji nisu bili Srbi, nego Hrvati (Barić 2002: 163).⁴⁸ Ne postoje verificirani podatci o broju tih pravoslavnih Hrvata, izuzev donekle podataka o pravoslavcima koji su se nalazili na najvišim vojnim položajima. Njima se je u novije vrijeme bavio novosadski odvjetnik podrijetlom iz Bjelovara Nenad D. Vukadinović. Rezultate svojih istraživanja objavio je 2014. godine u knjizi *Srbi generali NDH (1941—1945)* (Vukadinović 2014). Već iz samoga naslova knjige vidljivo je da autor pravoslavne Hrvate generale

⁴⁸ Protusrpska orijentacija Nezavisne Države Hrvatske razvidna je i u naredbi koju je u povodu terora koji su nad srpskim pučanstvom počeli provoditi »divlji ustaše« izdao Slavko Kvaternik 6. rujna 1941. On je naredio »da se oštro obračuna s takvim skupinama, budući da »to nisu ustaše, nego divljaci i pljačkaši« (Barić 2002: 162).

Nezavisne Države Hrvatske ne priznaje Hrvatima, nego ih smatra Srbima. Nasljeđujući svetosavsku i velikosrpsku praksu, on pravoslavnim Hrvatima poriče hrvatsku i pripisuje srpsku identitetsku pripadnost. Taj način na koji srpska kulturno-politička javnost doživljava narodnosni identitet osoba pravoslavnoga podrijetla koje su se integrirale u hrvatske nacionalne okvire i koje su se kao Hrvati društveno-politički izražavali i angažirali, u znanosti je marginaliziran, neistražen, pa čak i tabuiziran sociološki i kulturno-povijesni fenomen.

Vukadinović je u svojoj knjizi prikupio zanimljivu građu i u srpskoj je javnosti njome izazvao razmjerno velik odjek, ne samo na publicističkoj razini, nego i u akademskim krugovima ako pretpostavimo (a treba pretpostaviti) da je nastajanje njegove knjige potaknulo srpske povjesničare Marka P. Atlagića i Dalibora M. Elezovića da napišu i 2014. godine objave članak *Srbi u političkom i vojnom vrhu ustaške Nezavisne Države Hrvatske*. U njemu ustvrđuju: »Istorijska je činjenica da je Srba bilo i u najvišim vrhovima političke vlasti NDH, Vladi i predsjedništvu Sabora.« (Atlagić—Elezović 2014: 355). Neupitno je da su neki Srbi bili uključeni u upravljačke strukture Nezavisne Države Hrvatske, no većina onih na koje se odnose Atlagić i Elezović nisu bili Srbi, nego pravoslavni Hrvati.

Od tekstova na publicističkoj razini koji su nastali potaknuti knjigom Nenada D. Vukadinovića vrijedi spomenuti članak koji portal *patriot.rs* prenosi s portala *kurir.rs* pod naslovom Čudo u NDH: Srbin, a ustaša!⁴⁹ Članak je na portalu *kurir.rs* objavljen s podnaslovom *Predstavljamo događaje o kojima se već decenijama ne govori ili se prećutkuju*. Potpisuje ga novinar Momčilo Petrović.⁵⁰ U njem se glede generala u NDH koji su podrijetlom iz pravoslavnih obitelji kaže da u »vojsci zloglasnog poglavnika NDH Ante Pavelića, njih trinaest bili su Srbi, i to na vrlo

⁴⁹ <https://patriot.rs/cudo-u-ndh-srbin-a-ustasa/>. Pristupljeno 10.I.2018.

⁵⁰ <https://www.kurir.rs/vesti/drustvo/2643195/7-nepoznatih-prica-o-drugom-svetskom-ratu-cudo-u-ndh-srbin-a-ustasa>. Pristupljeno 10.I.2018.

odgovornim položajima«. Za generala Stimakovića kaže se da je izdržao svih 20 godina robije u jugoslavenskom zatvoru Stara Gradiška i da je »tvrdoglavo« »odbijao da se pokaje«. Momčilo Petrović svoj članak zaključuje opaskom: »Pada u oči da su posle rata skoro svi Srbi generali u NDH kod partizanskih vlasti prošli mnogo bolje od ostalih ustaša.« Tomu krugu ne pripada Đuro Gruić (1887.—1945.), koji je osuđen na smrtnu kaznu (Vukadinović 2014: 26). Vukadinović bilježi o tom »Srbinu«, kojemu je posvetio više mjesta u svojoj knjizi nego većini ostalih, da će ostati zapamćen i po izjavi koju je dao na suđenju. Za uhićene generale Nezavisne Države Hrvatske suđenje se nije organiziralo u Zagrebu, nego u Beogradu kako bi se Hrvate i ideju o hrvatskoj državnoj samostalnosti učinkovitije uzmoglo poniziti. Izjava generala Gruića prema Vukadinoviću glasi:

»Veliki broj Srba pravoslavaca je bio visoko pozicioniran u Hrvatskoj vojsci, a veliki broj civila, pravoslavaca i Srba svoju su obvezu prema državi odrađivali na druge načine...« Na pitanje Predsjednika suda kako je kao pravoslavac mogao stupiti u hrvatsku vojsku general Grujić mu je odgovorio: *>Ponosan sam što sam pripadnik te vojske, jer iako sam pravoslavne vjere, ipak sam bio i jesam Hrvat.<* (Izvor: Arhiva Vrhovnog suda FNRJ, Grujić i ostali, 1945, 2298/45). Inače bio je veoma vatreni pristaša NDH i ljuti protivnik partizana i saveznika ističući da se treba boriti do *poslednje kapi krvi* bez povlačenja iz Zagreba i daljnjeg uzmicanja i bežanja od partizana prema zapadu... « (Vukadinović 2014: 88)

U uvodu svoje knjige Vukadinović opisuje svoju teorijsku koncepciju i objašnjava zašto sve popisane generale iz Nezavisne Države Hrvatske i druge osobe pravoslavnoga podrijetla kojima se bavi smatra »Srbima«. On polazi od toga da je

»prosto neverovatno i potpuno nemoguće, barem na ovim našim prostorima, da se neko lice izjašnjava kao Hrvat i da istovremeno bude pravoslavac, pa makar to bila Hrvatska pravoslavna crkva i makar se to pravdalo nekakvim pravom na

opredeljenje po veroispovesti, jer je, naprosto, sa bićem hrvatskog naroda nespojivo bilo šta izuzev katoličanstva (uz male rezerve protestanata i sl.), a posebno je nespojivo pravoslavlje, kao što kažemo, u bilo kome obliku.« (Vukadinović 2014: 22—23)

Vukadinović u nastavku prenosi da su gotovo svi predstavljeni generali u njegovoj knjizi »isticali kako su oni Hrvati pravoslavne veroispovesti«. On im ne želi proturječiti, »jer čovek, tko god on bio, ima pravo da se opredeli, kako po nacionalnoj, tako i po verskoj pripadnosti.« (2014: 23), no zatim nastavlja ovako:

»Ali ono što je u svemu tome najvažnije i čime smo se mi rukovodili kada smo prihvatili srpski nacion ovih generala jeste nešto što oni nisu mogli, niti predvideti, niti birati, niti menjati, a to je činjenica da su svi oni rođeni u srpskim pravoslavnim porodicama od roditelja koji su se tako i izjašnjavali i svi (?) bili, dakle, kršteni u srpskim pravoslavnim crkvama.

Nama je ovo dovoljno, a šta su oni posle postali i kako su se deklarirali i opredeljivali nacionalno i po veroispovesti ostaje samo njima znano zašto su tako postupali, a i mi se time nećemo ovde baviti. Samo još da kažemo kako je njihovo ljudsko i *demokratsko* pravo bilo da biraju religiju koju će poštovati, pa i da tokom života, čak, menjaju religiju, međutim, po našem dubokom ubedenju, nacion ne mogu da menjaju, niti da ga se odriču, jer je on, po njihovim roditeljima, genetski utkan [u] njih činom samog rođenja, hteli to oni (priznati) ili ne..!« (Vukadinović 2014: 23—24)

Vukadinović »Srbinom« proglašava i Fedora Dragojlova (1881.—1961.) za kojega piše da je bio »glavni komandant Hrvatske vojske« u razdoblju 1943.—1944., iako za njega izrijeckom kaže da je ukrajinskoga podrijetla, i da se je, naravno, on sam »lično, uvek se izjašnjavao kao Hrvat pravoslavne veroispovesti« (2014: 95). "Problem" s ukrajinskim podrijetlom Fedora Dragojlova Vukadinović je riješio tako što je proglasio da se je ukrajinska obitelj Dragojlova »izjašnjavala kao srpska i pravoslavna«. Međutim,

Vukadinović za tu tvrdnju kao dokaz ima samo činjenicu da su roditelji Fedora Dragojlova u Pančevu (ondje je njegov otac dobio premještaj kao austro-ugarski časnik) svojega sina krstili u tamošnjoj pravoslavnoj crkvi. To su učinili jer su bili ukrajinski pravoslavci i jer u Pančevu druge pravoslavne crkve nije bilo. Time su prema Vukadinoviću automatizmom prihvatili da su »Srbi« (a ne Ukrajinci, što su bili) i svojem djetetu u »genetski kod« upisali da je i ono »Srbin«, iako krštenje u kršćanstvu nema veze s nacionalnošću i iako se etnički Ukrajinac Fedor Dragojlov u dodiru s drugim pravoslavnim Hrvatima kroatizirao, a ne srbizirao.

Radi rješavanja ostatka »sumnje i dileme da li se doista radi o NDH generalima koji potiču iz srpskih pravoslavnih porodica«, Vukadinović s neskrivenim zadovoljstvom upućuje na zagrebačku publikaciju *Zapovjedni vrh JNA. siječanj 1990.—svibanj 1992.* (Zagreb, 2010.) u kojoj se prema njegovu navodu u podrubnoj bilješci 321. na stranici 150. neoprežno i netočno spominju »Srbi«, no među kojima nema Dragojlova:

»O ne baš sjajnom položaju Hrvata u najvišem zapovjednom vrhu Vojske KJ govori i paradoksalni podatak da je vojskovođa Slavko Kvaternik imao više generala Srba (pravoslavnog porijekla — Grujić Đuro, Iskrić Jovan, Opačić Miroslav, Ožegović Miloš, Pribić Jovan...), ili pak židovskog porijekla (Laxa Vladimir, Salcher Rikard, Kirchbaum Oskar, Sach Julio...) u Vojski Nezavisne Države Hrvatske, nego što su Karađorđevići 1919. u Vojski Kraljevine SHS imali — Hrvata!« (usp. Vukadinović 2014: 24—25)

Vukadinovićev pristup u određivanju »Srba« može se u nešto sofisticiranijem, no metodološki istovjetnom obliku prepoznati i u drugim publikacijama. Jedna je od njih knjiga *Znameniti Srbi u Hrvatskoj I.* Filipa Škiljana koja je izišla u izdanju zagrebačkoga Srpskoga narodnoga vijeća i s predgovorom njegova predsjednika Milorada Pupovca 2009. godine. Milorad Pupovac predgovor zaključuje mišlju da ovu »Knjigu dr. Filipa Škiljana, voditelja Arhiva Srba u Hrvatskoj, treba gledati kao prvi korak u

pravcu postizanja oba ova cilja: da Srbi u Hrvatskoj znaju za svoje znamenitosti i da ih Hrvatska prihvati kao dio svojeg nacionalnog bogatstva.«

Opisujući Petra Preradovića (1818.—1872.), Škiljan ispravno navodi da je Preradović kao austro-ugarski časnik prešao na katoličku vjeru, a njegov jezik naziva »hrvatskim«. Preradović ga je sam takvim smatrao i nazivao, što Škiljan ne kaže, no navodi da se je proslavio kao »hrvatski pjesnik«. To je točno i opće poznato. Poznato je i to da je Preradović sam sebe smatrao Hrvatom, no to Škiljan ne spominje, pa čak i ciljano skriva parcijalnim prenošenjem dijela Preradovićeve autobiografije u kojoj upravo to piše. Da je u srpskim krugovima inače poznato da je Preradović sam sebe smatrao Hrvatom, može se iščitati npr. u beogradskom izdanju Preradovićevih pjesama, objavljenom oko 1918. godine:

»Krajem 1838 prispeo je u svoju jedinicu 33. puk u Milanu. Tu je našao i nekoliko drugova sunarodnika (Benka, Knežića, Pavelića), ali — >premda smo se kao Hrvati rado imali i često skupa bili, živjeli smo samo u vojničkom nemačkom duhu; malo kad nam je na um palo, da progovorimo koju riječ u svome jeziku.« (Preradović 1918: 77)⁵¹

Naravno, da su u izdanju Srpskoga narodnoga vijeća bili napisali da je Preradović — koji sa srpskom kulturnom baštinom niti s predstavnicima Srba nije korespondirao izvan hrvatskih nacionalnih okvira — po vlastitom opredjeljenju bio Hrvat, a ne Srbin, postavilo bi se pitanje zašto ga uopće uvrštavati u publikaciju koja opisuje znamenite Srbe u Hrvatskoj. Na to hipotetsko pitanje odgovor se može naći na početku Pupovčeva predgovora gdje se kaže da »Srbi u Hrvatskoj nisu imali prilike upoznati se sa svojim znamenitim pripadnicima«. Dakle, Srbe treba prvo naučiti tko su sve »znameniti Srbi« u Hrvatskoj, a potom hrvatsko društvo pridobiti da ih prihvati kao »Srbe«. Slijedeći

⁵¹ Usp. u Škiljana: »Potom je u regimenti naišao na nekoliko prijatelja koji su bili >sunarodnici«, ali >malokad nam je na um palo da progovorimo koju riječ u svome jeziku.« (Škiljan 2009: 7).

tu logiku, možda i smjernicu, priređena je 19. ožujka 2018. u radijskoj emisiji *Dogodilo se na današnji dan* vijest u povodu obilježavanja 200. obljetnice Preradovićeve rođenja, u kojoj je Preradović apostrofiran kao »Srbin«. To je izazvalo, očekivano, negativne i ogorčene reakcije slušateljstva, jer za Preradovićeve života i dugo vremena nakon njegove smrti nikomu nije padalo na pamet proglasiti ga *Srbinom*. Oduvijek je slovio samo za Hrvata, iako pravoslavnoga podrijetla.

Nenad Vukadinović dosta prostora u svojoj knjizi daje i austro-ugarскомu generalu i feldmaršalu Svetozaru Borojeviću (1856.—1920.) (2014: 116—118). Smatra potrebnim istaknuti

»kako je ovom legendarnom feldmaršalu (srpskopravoslavnog porekla), banijskom krajišniku, ađutant bio, niko drugi nego, Slavko Kvaternik koji će kasnije, tokom II sv. rata u NDH postati vojskovođa NDH (posebna vojna titula), doglavlник, ministar Hrvatskog domobranstva i ustaški krilnik« (Vukadinović 2014: 117)

Borojević i Kvaternik vjerojatno su se upoznali u razdoblju 1907.—1912. u kojem je Borojević bio zapovjednik Zagrebačkoga domobranskoga okružja i 42. hrvatske domobranske divizije (Zvonar 2011: 118). Kao što je Vukadinović točno naveo, Kvaternik je kao bojnik bio Borojevićev krilni pobočnik u njegovu Glavnom stanu od 22. listopada 1914. do 27. veljače 1916. (Zvonar 2011: 120, Tatić 2019: 74).

Vukadinović tvrdi da »na svaki mogući način, današnja hrvatska javnost, pa iiskusni historičari i drugi intelektualci pokušavaju ovog velikog vojskovođu svrstati u hrvatski nacion, no to ipak neće biti moguće« (2014: 117). Kao razlog zbog kojega to ne će biti moguće navodi da su uoči Prvog svjetskoga rata »antisrpski raspoloženi sledbenici Josipa Franka« znali tko je Borojević pa da su »razorili nadgrobni spomenik roditelja Svetozara Borojevića na pravoslavnom groblju u Petrinji« (2014: 118). Međutim, riječ je bila o običnom vandalizmu kojim dotične noći nije bilo pogođeno samo pravoslavno groblje, nego i obližnje

katoličko, a sve da je i bio pogoden samo grob Borojevićeva otca, a nije, puno je vjerojatnije da bi ga bili napali neki jugoslavenski nacionalisti kako bi ponizili austrijskoga generala i njegovu državu. Teško je zamisliti da bi proaustrijski orijentirani frankovci napali roditeljski grob bilo kojega uglednoga generala, a pogotovo ne onoga koji se svojega hrvatstva nije stidio, nego se njime ponosio. No sve da je priča o vandalizmu bila upravo onakva kakvom ju predstavlja Vukadinović, a nije, ona ne bi ništa govorila o Borojeviću nacionalnom opredjeljenju.

Hrvatski povjesničar srpskoga podrijetla Drago Roksandić također tvrdi, neargumentirano, da je Borojević bio »Srbin s Banije« (1991: 120). U zasebnoj publikaciji posvećenoj Borojeviću koju je 2007. napisao i objavio na poziv i u nakladi Vijeća srpske nacionalne manjine Grada Zagreba (Roksandić 2007) od takve kategorizacije ne odustaje. On ju u njoj izrijeckom ne ponavlja, no u Predgovoru kaže ovako: »Danas mi je osobna profesionalna zadovoljština da sam Svetozara Borojevića uvrstio u svoju knjigu *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana* (Vjesnik. Zagreb, 1991.). Vidjeti str. 118 i 119.«. U toj je knjizi Borojević uvršten samo citiranim spomenom da je bio »Srbin s Banije« (s fotografijom) (usp. str. 119.—120.). U naslovu monografije o Borojeviću iz 2007. Roksandić se pita nije li primjerenije Borojevića zvati *Lisicom sa Soče* (nejasno je da li samo zbog njegove ratne taktike ili zbog umišljaja da je Borojević svoje nacionalne osjećaje prikrivao kako bi profesionalno mogao napredovati). Nije slučajno, iako je neutemeljeno, da je Borojevića i Srpsko nacionalno vijeće na svojim mrežnim stranicama uvrstilo među »znamenite Srbe«.

Borojevićev suvremenik i časnik Glavnoga stožera Edmund Glaise von Horstenau (1882.—1946.) u svojim memoarima objavljenima 1980. godine napisao je da je Borojević bio »Hrvat« koji je »po svojoj pravoslavnoj vjeri« zapravo bio »Srbin«. Horstenau očigledno nije znao da je Borojević napustio pravoslavlje i postao grkokatolikom (Tatić 2019: 206). Da je Borojević neovisno o vjeri sam sebe i svoju obitelj smatrao Hrvatima, pa tako i druge pravoslavce, pokazuju njegovi privatni i javni nastupi i

svjedočanstva drugih o njemu. On se je dalmatinskim jedinicama u prosincu 1915., u kojima je zasigurno bilo i pravoslavaca, obratio riječima »Vi ste Hrvati, a i mene je rodila majka hrvatska.« (Tatić 2019: 88, 204).

Kipar Robert Frangeš-Mihanović (1872.—1940.) imao je priliku boraviti neko vrijeme u Borojevićevu glavnom stanu blizu bojišnice. Na temelju svojih osobnih razgovora s Borojevićevim javnosti je prenio da se je Borojević smatrao Hrvatom i da se je ponosio time, i da je imao razvijen hrvatski jezični osjećaj (Tatić 2019: 74).

U posljednjim mjesecima života Borojević je najvjernijega prijatelja u duhovnom, materijalnom i praktičnom pogledu imao u Slavku Kvaterniku (usp. Pojić—Marjanić 2011). Njemu piše da se je Narodnom vijeću SHS-a 1918. obratio »kao domoljub koji svoju domovinu voli isto tako kao i svaki drugi Hrvat« (Pojić 2006: 9)., piše mu o svojem »svjetonazoru kao Hrvata«, o sebi kao »Hrvatu«, o banu Laginji kao najvišem predstavniku svoje domovine (tj. Hrvatske) (Pojić 2006: 10), a svoj jezik zove »hrvatskim«.

Borojevićevo je slavensko narodnosno opredjeljenje bolje od Vukadinovića i Roksandića opisao Milan Pojić:

»Nedvojbeno je da je Svetozar Borojević kršten u pravoslavnoj crkvi, vjerojatno parohijskoj crkvi u selu Mečenčani, gdje je službovao njegov otac. Iz toga izvoditi zaključak o njegovu srpskom podrijetlu povijesno je netočno. Sredinom 19. stoljeća u vrijeme rođenja Svetozara Borojevića, na Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini i katolicima i pravoslavcima integracijski čimbenik je prije svega njihov poseban pravni i društveni položaj, a ne nacionalna pripadnost. U daljnjem procesu nacionalnih integracija, srpska pravoslavna crkva je svojom politikom poistovjećivanja pripadnosti pravoslavnoj crkvi i srpskom narodu uspjela u svojoj namjeri, da se najveći dio pravoslavnih vjernika opredijelio za srpstvo, ali ne svi. Svetozar Borojević je samo jedan od takvih mnogobrojnih primjera. On u svojim

istupima i pismima sve do smrti izričito navodi da je Hrvat, a domovina mu je Hrvatska.« (Pojić 2006: 4)

Svetozar Borojević preminuo je od moždanoga udara 23. svibnja 1920. u klagenfurtskoj bolnici. Pokopan je u Klagenfurtu 26. svibnja 1920., a 21. listopada 1920. njegovi su posmrtni ostatci preneseni na počasno mjesto u arkade Središnjega bečkoga groblja zahvaljujući zalaganju bivšega cara i kralja Karla Habsburškoga. Na sprovodu u Beču nazočilo je

»nekoliko tisuća Borojevićevih bivših vojnika i starih vojnih drugova, između ostalih feldmaršal Kövess, posljednji zapovjednik austrougarske vojske, general-pukovnik Stjepan Sarkotić, izaslanstvo mađarskih časnika. Bivši car i kralj Karlo i nizozemska kraljica Wilhelmina poslali su vijence. Govor na otvorenu grobu održao je potpukovnik Stevo Duić.« (Pojić 2006: 11)

Jugoslavenske vlasti popisale su spomenute Borojevićeve prijatelje i suborce generala Stjepana Sarkotića i potpukovnika Stevu Duića 1934. kao jedne od onih bivših časnika austro-ugarske vojske koji su kao ustaški »teroristi« obrazovali »rukovodeće kadrove terorističke akcije« i našli se »u situaciji emigranata čak i pre nego što se nova jugoslavenska država definitivno formirala.« (Saopštenje 1947: 10).

Stjepan Sarkotić umro je prirodnom smrću 1939. godine, a Stevo Gruić ubijen je u atentatu jugoslavenskih agenata 1934. u Karlovim Varima (Karlsbadu). U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj postumno je proglašen krilnikom.

Slavko je Kvaternik napustio sve dužnosti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1942. godine, a nakon rata Austrija ga je izručila Jugoslaviji, gdje je osuđen na smrt.

Partizani su likvidirali i Borojevićeva prijatelja Vilka Begića (1874.—1946.?), koji je u austro-ugarskoj vojsci bio intendanski pukovnik, a u vojsci Nezavisne Države Hrvatske general pješaštva (Tatić 2019: 159).

U Sloveniji su feldmaršalu Borojeviću krajem 2016. godine podigli spomenik u znak zahvalnosti zbog obrane slovensko-talijanske granice na

Soči (usp. Manin 2011: 7), zbog koje je za života proglašen *Lavom sa Soče*. U Beogradu je (u Zemunu) po Borojeviću 2008. nazvana jedna ulica. U Hrvatskoj Borojević još nije rehabilitiran. Mladi hrvatski povjesničar Danijel Tatić u svojoj monografiji o Borojeviću s punim pravom iskazuje čuđenje da »Beograd može ono što Zagreb još uvijek nije u stanju — nazvati ulicu po hrvatskome generalu Svetozaru Borojeviću!« (Tatić 2019: 214). Tatić s punim pravom upozorava i na to da trošno zdanje u Mečenčanima, urušenih zidova te oronula pročelja i krovista, roditeljska kuća Svetozara Borojevića koja je danas u vlasništvu Republike Hrvatske, »ne predstavlja ništa više doli spomenik nebrige hrvatske države o jednom od najvećih vojskovođa svoje povijesti« (Tatić 2019: 215).

HRVATSKI PRAVOSLAVCI U AMERICI

Srpski povjesničar Aleksa Ivić (1881.—1948.) smatra da se pravoslavci do XIX. stoljeća »nisu zvali ni osećali Hrvatima«, a hrvatske tvrdnje o pravoslavnim Hrvatima iz Like i Banije kaže da bi se mogle odnositi jedino na 60-e i 70-e godine kada je »najviše učinjeno na širenju srpskog i hrvatskog imena«:

»Moguće je, da su pojedini ljudi ili pojedina pravoslavna sela pod uticajem hrvatske inteligencije i naročito hrvatskog činovništva, a u oskudici srpske inteligencije, privremeno bili prihvatili hrvatsko ime, da su se ovde ili onde izjavili Hrvatima. Meni nije poznat ni jedan takav konkretan slučaj, ali bi taj slučaj u doba buđenja narodne svesti, kada su Hrvati raspolažali sa većim aparatom za to buđenje nego Srbi, bio razumljiv. Međutim čim su pojmovi raščišćeni, svi sledbenici pravoslavne vere našli su se u srpskom taboru.« (Ivić 1922: 15)

Iako se srpska nacionalna misao među pravoslavcima u Hrvatskoj u drugoj polovici XIX. stoljeća proširila i spriječila širenje one hrvatske u širim krugovima pravoslavne inteligencije, još krajem XIX. stoljeća i

početkom XX. stoljeća evidentno je da se mnogi pravoslavci i dalje, suprotno Ivićevu shvaćanju, identificiraju s hrvatskim imenom, i to ne samo u nekoliko sela, nego na vrlo širokom prostoru koji zadire i u Bosnu i Hercegovinu. Posebno bi trebalo istražiti u kojoj je mjeri riječ o nacionalnom izjašnjavanju, a u kojoj mjeri o prednacionalnom, etničkom ili etatističkom identitetskom poimanju.

Da se Hrvatima nisu izjašnjavali samo oni pravoslavci koji su bili časnici austro-ugarske vojske, svjedoči popis stanovništva iz 1890. godine i narodnosno samoodređivanje iseljenika koji su krajem XIX. stoljeća i početkom XX. stoljeća pristizali brodovima u Ameriku preko otoka Ellis kod New Yorka.

Luka na otoku Ellis kod New Yorka bila je najvažnija imigrantska točka preko koje su se u Sjedinjene Američke Države u XIX. i XX. stoljeću slijevale na stotine tisuća doseljenika. O njima je dobrim dijelom vođena evidencija. Podatke o doseljenicima bilježili su američki službenici u formularima na temelju iskaza pojedinih doseljenika, ili su ih preuzimali iz popisa koji su u tu svrhu izrađivani na brodovima. Ti su podatci u novije doba uneseni u računalnu bazu koja obuhvaća razdoblje 1892.—1924. i koja je na internetu svima dostupna i lako pretraživa. Baza se nalazi pod poveznicom <http://www.ellisland.org/>.

Uz digitalni prijepis podataka (koji nije uvijek pouzdan) na mreži su dostupne i preslike izvornika. Noviji formulari sadržavaju posebne rubrike za državljanstvo (*Nationality /Country of which citizen or subject/*), zemlju podrijetla (*Last Permanent Residence: Country, City or Town*) i rubriku za narodnost (*Race or People*), a u nekim formularima postoje posebni stupci i za jezik (od 1920.). U tim popisima zasigurno ima i zabuna i zapisivačkih ili prepisivačkih pogrešaka. Međutim, zapisâ koji svjedoče o postojanju pravoslavaca koji su se zvali Hrvatima i koji su dolazili sa zapadnih i jugozapadnih jekavskih područja, previše je da bismo ih paušalno, i bez da se nad njima zamislimo, mogli odbaciti kao nevjerodostojne ili ih sve proglasiti »pogreškama«. Oni vjerojatno ne

kazuju da bi osobe koje su upisane kao *Hrvati* to bile u suvremenom, nacionalnom smislu riječi, i ne treba ih paušalno kao takve tumačiti, nego ih treba uzeti kao građu koju vrijedi istražiti i znanstveno evaluirati. Prije nego što donesemo najavljene primjere, treba reći da u popisima nema rubrike za vjeroispovijed.

Nositelji pojedinih tipičnih pravoslavnih imena i prezimena koja će se ovdje spomenuti, vjerojatno nisu svi bili pripadnici pravoslavne vjeroispovijedi, no velika većina zasigurno jest.

Na otok Ellis pristigli su 6. listopada 1910. Srbin Petar Vranešević iz mjesta »Cemernica«, Hrvat Jovan Boroević iz mjesta Knezovljani, te Srbin Jovan Ougrija (?) iz mjesta »Boroevic«. Tim su redosljedom popisani između Poljaka i jednoga Danca. Naselja Knezovljani, Borojevići, Mečenčani i Umetić četiri su pravoslavna sela u Sisačko-moslavačkoj županiji koja graniče jedno s drugim. Zadnji na navedenoj listi od 6. X. 1910. zove se Nikola Vukosavljević (upisan je kao »Vukosarljevic«). I on je iz Ugarske, a Hrvat po narodnosti. Prije njega na popisu se nalazi jedan Židov. Među Boroevićima koji su emigrirali u Ameriku treba spomenuti i Gjuru Boroevića, koji je u New York stigao 16. XI. 1927. Ispred njega popisani su Poljaci. Za Gjuru Boroevića piše da dolazi iz mjesta »Selo Borvevic« (očigledno je riječ o selu »Boroevic«). Viza mu je izdana u Zagrebu. Ima 44 godine, zna čitati i pisati hrvatski i engleski. Jugoslavenskoga je državljanstva, a hrvatske je narodnosti. Na istom se popisu, poslije njega, pojavljuju i Srbi jugoslavenskoga državljanstva.

S prezimenom »Paspalj« u bazi je upisano četvero ljudi.⁵² Trojica su upisana kao Hrvati po narodnosti. Jedan je Paspalj, i to »Stefan

⁵² U ovom poglavlju izneseni podatci i popratni tekst većim dijelom potječu iz radova Grčević 2009 i 2015. Brojčane omjere u primjerima koje prenosim iz tih radova nisam iznova provjeravao pa treba uzeti u obzir da ovdje navedeni primjeri zrcale stanje u bazi kakvo je bilo 2009. godine.

Paspalj« iz Gline, na popisu od 10. VIII. 1913. skupa s drugim iseljenicima iz Hrvatske zabunom upisan kao Mađar po narodnosti.

Za Petra Paspalja upisano je na popisu od 31. V. 1910. da dolazi iz mjesta »Peliane« u Ugarskoj, da je državljanstva ugarskoga i hrvatske narodnosti. Na popisu se nalazi iza dvaju Židova iz Ugarske, što kazuje da podatak o njegovoj narodnosti nije unesen zabunom. Isti su podatci upisani i za sljedeću osobu s imenom »Nicola Wladose« iz mjesta »Czermanja« iza koje je upisana osoba rutenske narodnosti i austrijskoga državljanstva.

Jedan drugi Petar Paspalj stiže 3. II. 1912. u društvu osobe s imenom »Jovan Dimitrovic« (u bazi »Sovan«) iz mjesta »Brisjanska« u Ugarskoj. I oni imaju ugarsko državljanstvo i hrvatske su narodnosti. Ispred njih upisani su Slovaci iz Ugarske, a iza njih osoba mađarske narodnosti i ugarskoga državljanstva.

Mile Paspalj dolazi 7. VII. 1912. iz mjesta »Brujenska« u Ugarskoj. Ugarskoga je državljanstva, a Hrvat po narodnosti. Iza njega je upisan »Teso Babic« iz mjesta »Vrbovljane« u Ugarskoj. I on je Hrvat po narodnosti. Ispred i iza njih upisane su osobe židovske narodnosti iz Rusije i Ugarske.

U bazi je upisano 16 osoba s prezimenom »Mrkalj«. Traženjem potvrda toga prezimena s kriterijem da su mu nositelji u bazi upisani kao Hrvati ili Srbi, dobiva se podatak da Srba s tim prezimenom nema, a da je Hrvata petero. Otvore li se kartice s osobnim podacima ljudi koji se prezivaju Mrkalj, vidi se da Hrvata s tim prezimenom ima čak 11 (»Jovo«, dva puta »Lazo«, »Miladin«, »Mile«, »Gjuro«, »Ivan«, »Pavao«, »Petar«, »Pavao«, »Nikola«). Npr., »Jovo Mrkalj« i njemu slijedeći »Stevo Crevar« upisani su kao Hrvati po narodnosti između Rumunja i Mađara.

S prezimenom »Tesla« upisano je u bazi 89 osoba, od toga 29 Hrvata i 5 Srba. Oni koji su u bazi evidentirani kao Hrvati, zovu se »Vasilj«,

»Vasily«, »Stevan«, »Simo«, »Sava«, »Rade«, »Petar«, »Marko«, »Mile«, a dolaze iz mjesta kao npr. »Medak«, »Vojnic«, »Vrbovsko«, »Mitrovica«. Hrvatima se izjašnjavaju i doseljenici s prezimenom »Desnica« (pristigli 1906.—1913.) (»Vasilj«, »Stojan«, »Stefan«, »Siwo«, »Nicola«, »Mile«, »Joan«, itd.) iz mjesta »Srbovcina«, »Serb«, »Srb«, »Kimocac«, »Kozin«, itd. Prezime »Desnica« u bazi ima 20 nositelja, od čega je za 10 evidentirano da su Hrvati, a 3 Srbi; prezime »Momcilovic« ima 48 nositelja, od čega 30 Hrvata, 10 Srba. Pod etničke Hrvate upisano je svih 11 osoba koje se prezivaju »Srbljan« (1905.—1913.) (»Jovo«, »Rade«, »Slavko«, itd.), iako baza evidentira da ima samo 9 Hrvata s tim prezimenom. Za usporedbu, prezime »Horvat« ima 1248 nositelja, među kojima su u bazi 382 osobe evidentirane kao Hrvati, a 5 kao Srbi.

Pod prezimenom »Gjukic« u bazi je upisano 67 osoba, od toga 42 Hrvata i 4 Srbina; prezime »Mihajlovic« ima 75 nositelja, od toga 27 Hrvata, 8 Srba; prezime »Mihailovic« ima 41 nositelj, od toga 26 Hrvata, 1 Srbin; prezime »Dubaic« ima 12 nositelja, od toga 7 Hrvata, 2 Srbina; prezime »Raskovic« ima 41 nositelj, od toga 15 Hrvata, 4 Srbina; prezime »Lazarevic« imaju 32 nositelja, od toga 7 Hrvata, 4 Srbina; prezime »Milosevic« imaju 273 nositelja, od toga 116 Hrvata, 16 Srba (»Milosevich« 32, 9 Srba, nema Hrvata); prezime »Ciganovic« ima 45 nositelja, od toga 27 Hrvata, 7 Srba; prezime »Gutesa« ima 12 nositelja, od toga 6 Hrvata, nema Srba; prezime »Jerosimic« ima 5 nositelja, od toga 4 Hrvata, nema Srba; prezime »Trkulja« ima 98 nositelja, od toga 60 Hrvata, 4 Srbina; prezime »Rakic« ima 159 nositelja, od toga 70 Hrvata, 29 Srba, prezime »Uzelac« ima 211 nositelja, od toga 121 Hrvat, 16 Srba, prezime »Vukasavljevic« ima jednu potvrdu, Hrvat; prezime »Strbac« ima 58 nositelja, od toga 23 Hrvata, 11 Srba; prezime »Pupovac« ima 36 nositelja, od toga 9 Hrvata, 3 Srbina; prezime »Dimitrovic« ima 35 nositelja, od toga 13 Hrvata, 8 Srba, itd. Provjera bazičnih podataka u pojedinačnim brodskim popisima sigurno bi na ovaj ili onaj način

promijenila neke brojčane odnose iz baze, no nema razloga za pretpostavku da bi baza davala sliku koja dijametralno odudara od stvarnih upisa. Pojedinačna provjera u brodskim listama to potvrđuje:

»Dimitrija Dimitrovic« na svojem je popisu od 20. II. 1907. posljednji. Dolazi iz mjesta »Petrijevci« u Ugarskoj. Znakovima za ponavljanje preuzimaju se od njegova prethodnika podatci o državljanstvu i o zemlji podrijetla, no u rubrici za narodnost upisuje mu se »Croatian«, dok u prethodnika piše »Roumanian«. Na istom popisu ima i Srba (»Serbian«) ugarskoga državljanstva koji također dolaze iz zemlje Ugarske.

Hrvatu po narodnosti s imenom »Rade Lazarevic« prethodi upis jednoga Nijemca, Hrvatu s imenom »Dusan Milosevic« prethodi skupina Bugara, Hrvatu s imenom »Jovo Mihailovic« prethodi upis Poljakâ, Hrvat s imenom »Jovan Mialilovic« prvi je na svojem popisu od 31. V. 1910. Skupini Hrvata koju čine »Mile Rastovic«, »Joan Desnica«, »Dako Dubaic«, »Lazo Dubaic« iz mjesta Srb u Ugarskoj na popisu od 2. VIII. 1906. prethode i slijede Židovi iz Rusije. Iz istoga mjesta (Srb) stiže veća skupina useljenika 14. V. 1909. (Ciganovići, Desnice, Jovanići). Oni ne samo da su Hrvati po narodnosti, nego kažu da dolaze iz zemlje Hrvatske i da imaju hrvatsko državljanstvo.

»Mihael Raskovic« stiže 27. X. 1913. iz mjesta Benkovac koje je u zemlji Dalmaciji, ima ugarsko državljanstvo, a Hrvat je po narodnosti. Iza skupine Bugara upisani su 29. III. 1912. »Milan Banac, Ivo«, »D? Milovojević« (u bazi »Dsuitar«) i »Miloš Kolemđija«. Dolaze iz mjesta Karin, iz zemlje Dalmacije, austrijskoga su državljanstva, a Hrvati po narodnosti. U bazi su upisani kao Dalmatinci po narodnosti jer je neka druga ruka u rubrici za narodnost iznad upisa »Croatian« naknadno napisala »Dalm«. Iza njih slijedi skupina Crnogoraca iz Crne Gore.

»Cedomir Raskovic« posljednji je na svojem popisu od 15. X. 1912. Ima ugarsko državljanstvo i dolazi iz mjesta »Budjanovci«. Po narodnosti je Hrvat, a upis u rubrici za zemlju podrijetla nije čitljiv. Ispred

Čedomira upisan je istom rukom »Sima Kalic«. I on ima ugarsko državljanstvo, dolazi iz mjesta »M. Radinci« koje je u zemlji Hrvatskoj, no on je za razliku od Hrvata Čedomira po narodnosti Srbin. »Savo Vacicevic« prvi je na svojem popisu od 14. III. 1910. On ima austrijsko državljanstvo, dolazi iz mjesta »Ustica« (tj. Uštica, Jasenovac) u zemlji Austriji, a po narodnosti se također izjasnio Hrvatom.

Iako bi se na temelju tih vrela možda moglo pretpostaviti da se potomci spomenutih pravoslavaca u Americi Hrvatima izjašnjavaju zato što su podrijetlom iz zemlje koja se zvala Hrvatskom ili su ju oni takvom doživljavali, na taj način ne bismo mogli objasniti zašto se Hrvatima zovu i mnogobrojni nositelji tipično pravoslavnih imena i prezimena iz Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Zbog njih treba pretpostaviti da hrvatska etnička identifikacija u srednjojužnoslavenskih pravoslavnih iseljenika nije bila uvjetovana isključivo imenom zemlje njihova podrijetla.

Npr., 30. III. 1910. stiže »Nikola Ciganovic« iz (zapadnobosansko-ga) sela Mrkalji i kaže da je austrijskoga državljanstva, a hrvatske narodnosti. Nikola se na popisu nalazi iza skupine Rumunja. Hrvatima se 29. V. 1912. izjašnjava četvero daljnjih pravoslavnih useljenika iz Mrkalja: Nikola i Jovan Ciganović, Jovo i Pavle Davidović. S njima je i neki Mihajlo iz obližnjega naselja Slatina. Tu skupinu bosanskih Hrvata na popisu predvodi »Stanko Skrbic«. Ako bi se za njih pretpostavilo da se izjašnjavaju Hrvatima zato što dolaze iz područja u Bosni koje se nekoć zvalo Turskom Hrvatskom, treba uzeti u obzir i doseljenike poput onih s imenima »Vokan [Vukan] Micic«, »Vide Bubica« i »Pero Bukvic« koji stižu iz Sarajeva 1. V. 1904. Za njih je zapisano da su ugarskoga državljanstva i hrvatske narodnosti. Upisani su iza skupine Nijemaca. »Jovo Karanovic« upisan je pak 22. VI. 1913. iza jedne Židovke iz Rusije. Kaže da dolazi iz mjesta »Petrovic« u zemlji koja je u bazi zapisana kao »Boznia«, te da je Hrvat po narodnosti. Dana 26. IV. 1912. stiže iz sela »Vlahovic« u Hercegovini (tj. Vlahovići kod Ljubinja u istočnoj Hercegovini) »Mahmutovic Hadzo« i izjašnjava se Hrvatom.

Prije njega je upisan jedan Srbin iz Hercegovine. Na istom se popisu nalazi i »Lubolic Mihajlo« iz Hercegovine, koji je upisan kao Hrvat. Da je njega i druge ovdje spomenute osobe pravoslavne vjeroispovijedi tko pitao što su po vjeri, vjerojatno bi većina odgovorila »srbin!« jer je tako slušala od svojih pravoslavnih svećenika. To se je vjeroispovijedno srpstvo i u Americi izjednačivalo s nacionalnom pripadnošću. Kako je to teklo u praksi, oprimjeruje obavijest od 16. siječnja 1916. u *Srbobranu* koji je izlazio u New Yorku o slavi sv. Save u kojoj su izbrisane granice između vjeroispovijednoga, narodnosnoga i državnoga identiteta:

»Danas crkva srpska i škola srpska, a sa njima i sav narod srpski, proslavljaju dan Svetoga Save, velikog rodoljuba i državnika srpskog, prvog poglavara srpske narodne crkve, Arhijepiskopa, Prosvetitelja i Svetitelja srpskog.«

Velika većina doseljenika iz Crne Gore izjašnjava na brodskim listama Crnogorcima, a malen broj Srbima. Teško je utvrditi broj crnogorskih Hrvata u bazi, no već površno istraživanje pokazuje da ih ima. Npr., 11. IV. 1912. stiže iz mjesta »Kocane« osoba upisana kao »Gepo Djukanovic« koja se izjašnjava Hrvatom. Ispred te osobe kaže »Novak Nikcevic« (također iz Crne Gore) da je Crnogorac, a ispod se (iza Đukanovića) upisuje »Milija Toskovic«, također Crnogorac. Dakle, podatak o Đukanovićevoj hrvatskoj narodnosti nije unesen zabunom.

»Mirko M. Nikitch« stiže 13. III. 1906. iz mjesta »Ouskok« (Uskok). Po narodnosti se izjasnio Hrvatom. Za osobu iznad njega (nečitljivo ime) iz mjesta »Nikšic« zapisano je najprije da dolazi iz Srbije i da je po narodnosti Srbin, što je neka druga ruka naknadno prekrizila i ispravila u »Montenegro«. Podatak Mirka M. Nikitcha o hrvatskoj narodnosti ponavlja se (znakom ponavljanja) u sljedeće osobe. Zatim se upisuje osoba s imenom »Mino B. Karadjic« iz mjesta »Drobnjak«, koja se izjašnjava Crnogorcem po narodnosti. 31. X. 1903. stiže druga skupina crnogorskih doseljenika, a za prvoga se iz te skupine (ime nečitljivo, na sredini lista) kaže da je iz mjesta »Zupa« u Crnoj Gori i da

je crnogorske narodnosti. Zatim se upisuje osoba s imenom »Patrick Karadzic« iz Drobnjaka (»Drobnjak«). U rubrici za zemlju podrijetla stavlja se znak ponavljanja, a u rubrici za narodnost upisuje se »Croatian«, što se, čini se, naknadno križa (u bazi je vjerojatno zbog toga upisan kao Crnogorac).

Postupno posrbljivanje crnogorskih i hercegovačkih pravoslavaca razaznaje se u više američkih useljeničkih popisa. U jednom popisu iz 21. IX. 1921. tri osobe iz Crne Gore, pristigle preko Italije (»Blazo Vuscovich«, »Iovan Vuscovich«, »Milo Damianovich«; u bazi je samo potonji), po narodnosti se izjašnjavaju »Srbima« kojima je materinski jezik »hrvatski«. Prije njih je upisana osoba slovenske narodnosti koja govori slovenski. Osoba s imenom »Bogdan Milatovitch« (»Bagdan«) iz Crne Gore izjašnjava se pak 6. VIII. 1905. »Srbo-Hrvatom«. Ispred njega je na istom popisu nekoliko ljudi evidentirano kao Hrvati, npr. »Blagoje Milosevic« (»Kruisevic«) i »Simo Bunjevac« (Trebinje) iz Hercegovine, a nekolicina njih Hercegovcima, npr. Obrad Kapor. Brodom iz Dubrovnika pristiže 13. V. 1920. veća skupina razvojačenih vojnika iz Hercegovine. Za njih je skupno upisano da su jugoslavenskoga državljanstva, hrvatske narodnosti, a da govore srpski. Među njima je i neki »Stanko Karadzich«. Stanovita »Katica Karadzic« (5. IX. 1924.) iz Bele Crkve, koja je srpske narodnosti i jugoslavenskoga državljanstva, kaže pak da govori »slavenski«.

Budući da su službenici na otoku Ellis narodnost putnika mogli određivati i prema odgovoru na pitanje o materinskom jeziku (tako piše na formularima), moguće je da je spomenuti Patrick Karadzic upravo zbog toga najprije upisan kao Hrvat. Da bi se to razumjelo, treba podsjetiti na zapis V. Jagića o putovanju Vuka Karadžića, Lj. Gaja i A. Mažuranića:

»K. [=Karadžić], Gaj i Antun Mažuranić zajedno su putovali u lipnju 1841. po Dalmaciji; na povratku svratili su se kod A. Vakanovića u Karlovcu. U spisima V. Jagića (SKZ) nalazi se

zapis Jagićev o pripovijedanju Mažuranićevu o tom putu. Zapis glasi: >Putujući g. 1841. Mž. i Vuk etc Gaj po Crnoj Gori čuli su svuda da jim se odgovaralo, da govore jezikom hrvatskim — kad je Vuk budući nezadovoljan rekao, da će se niže Cetinja Srbi naći, dodju brodom na Korčulu, i opet jim se odgovorilo, da se ondje hrvatski govori.< « [...] (Horvat—Ravlić 1956:240)

Na to putovanje Karadžića podsjeća Bogoslav Šulek u *Nevenu* 1856.: da narod svoj jezik hrvatskim imenom »i u Dalmaciji zove, o tom se je g. V. K. sám uvjerio, putujući onuda prije nekoliko godinah s g. A. M.; a da ga u zapadnoj strani Bosne i Hercegovine također hrvatskim zovu, to su nam i ovih danah vjere dostojni svjedoci zasvjedočavali.« (Šulek 1856: 198). Šulek time ne niječe da »u svih ovih zemljah doselivši se u novije vrijeme Srbli srbskim zovu, a kadšto u neznanstvu svom i vlaškim ili rackim.« Ako pretpostavimo da su američki službenici Patricka Karadzica iz Drobnojaka pitali koji mu je materinski jezik i ako pretpostavimo da im je odgovorio u skladu s Jagićevim zapisom, postaje razvidno zašto je upisan kao Hrvat po narodnosti.

GLOTONIM »HRVATSKI«

Popis stanovništva iz 1890. godine prvi je popis nakon sjedinjenja Vojne krajine s Hrvatskom i Slavonijom i jedini je stariji popis stanovništva u kojem se razlikuje između »hrvatskoga« i »srpskoga« jezika — iako je to u službenim tiskovinama naknadno izbrisano objedinjavanjem pod zajedničkim nazivnikom »hrvatski ili srbski« (Rimac 2008: 226). Iako ne znamo na koji su način popisivači obavljali svoj posao i koje su sve iskaze (one regionalne npr.) uključivali pod rubriku »hrvatski«, a koje pod »srbski«, uvid u sačuvanu građu s toga popisa stanovništva pokazuje da brojni pravoslavci (»grčko-istočni«) svoj materinski jezik nisu smatrali »srbskim« i da između popisa stanovništva iz 1890. i useljeničkih popisa postoji iznenađujuća podudarnost.

Za 369.600 popisanih pravoslavaca navodi se da im je materinski jezik »srbski«, a za 192.531 pravoslavca »hrvatski« (Rimac 2008: 288—290). Gotovo polovica svih pravoslavaca srpskoga jezika u Hrvatskoj i Slavoniji potječe iz Srijema (152.108), dijela bivše Srpske Vojvodine koji je bio blizu Srbije i kao takav najviše izložen njezinu utjecaju. U Srijemu se za samo 3183 pravoslavca bilježi da govore hrvatskim kao materinskim jezikom. Za razliku od toga, kotar Srb npr. imao je prema popisu gotovo 100% pravoslavaca s hrvatskim kao materinskim jezikom (Rimac 2008: 253). M. Rimac pokazuje da izuzev Srijema pravoslavci srpskoga jezika u Hrvatskoj i Slavoniji uglavnom obitavaju u mjestima s većim eparhijskim središtima (258). Ni to se ne može objasniti kakvom krivom popisivačkom metodologijom ili nekom sustavnom popisivačkom manipulacijom, jer je upravo u takvim središtima Srpska pravoslavna crkva mogla najlakše promicati srpsko nacionalno ime i srpsku nacionalnu svijest putem vjeroispovjedne odrednice »Srbin« (o začetcima tih razvoja usp. Jagić 1867: 3—4). Potpunosti radi treba spomenuti da žene pravoslavne vjere tijekom popisivanja nisu imale ravnopravan položaj pa se za velik broj bilježi da im je materinski jezik nepoznat (291.973). Glede katolika situacija je u popisu iz 1890. sljedeća: za 1,342.379 popisanih rimokatolika bilježi se da im je materinski jezik »hrvatski«, a za 2424 rimokatolika, većinom u Srijemu, da im je materinski jezik »srbski«.

S obzirom na te podatke može se postaviti načelna hipoteza da oni pravoslavci koji su se u domovini 1890. godine na popisu stanovništva izjašnjavali govornicima hrvatskoga jezika, u Americi od 1892. nastupaju kao Hrvati po narodnosti. Međutim, da ih je tko pitao što su po vjeri, vrlo vjerojatno bi odgovorili da su »Srbi«. To je bio razlog zbog kojega se »pravoslavni Hrvati« u Americi uglavnom nisu uključivali u hrvatska društva, koja su bila katolička, nego u ona srpska.

Uz gred treba spomenuti da prema popisu stanovništva iz 2011. u Republici Hrvatskoj živi 190.143 pravoslavaca (v. *dzs.hr*). Srba je sveukupno 186.633, a Srba pravoslavaca 159.530. Srpski kao materinski jezik

govori u Republici Hrvatskoj 52.879 stanovnika, srpsko-hrvatski 7822 stanovnika, a hrvatsko-srpski 3059 stanovnika. Kada se uzmu u obzir podatci o govornicima hrvatskoga kao materinskoga jezika, jasno je da velika većina popisanih hrvatskih Srba *hrvatski jezik* smatra materinskim jezikom. Na popisu iz 2011. pravoslavnim Hrvatima izjasnilo se je 16.647 osoba, što je znatno više nego što ima Hrvata muslimana (9647).

O PRAVOSLAVNIM HRVATIMA DANAS

Uspostavljanjem jednoznačno nacionalne Srpske pravoslavne crkve u prvoj Jugoslaviji imalo je na mnoge pravoslavce nesrbe srbizirajući učinak. Srbiziranje ipak nije u svim točkama polučilo željene rezultate. Glede Makedonaca okončalo je s neuspjehom i time da je Makedonska pravoslavna crkva pri svojem osamostaljenju dobila podršku jugoslavenskih komunističkih vlasti. Budući da ju je Srpska pravoslavna crkva na putu prema autokefalnosti blokirala, Makedonska pravoslavna crkva jednostrano je autokefalnost proglasila 1967. godine. U današnje doba dobivanje tomosa carigradskoga patrijarha kojim joj se priznaje autokefalnost ne onemogućuje samo Srpska pravoslavna crkva, nego i okolnosti vezane uz spor Grčke i Makedonije oko imena *Makedonija* koji je tek nedavno riješen.

Usljed otpora političkomu djelovanju Srpske pravoslavne crkve obnovljena je 1993. godine Crnogorska pravoslavna crkva. Ni ona zbog protivljenja Srpske pravoslavne crkve danas nema autokefalnost, a osim nje u Crnoj Gori i dalje kao većinska pravoslavna crkvena organizacija djeluje Srpska pravoslavna crkva.

U XX. i XXI. stoljeću autokefalnost stekle su Poljska pravoslavna crkva, Albanska pravoslavna crkva i Ukrajinska pravoslavna crkva. Stjecanje autokefalnosti Ukrajinske pravoslavne crkve izazvalo je otpore i ogorčene reakcije u Rusiji i u Srbiji. Ilustracije radi donosimo isječak iz članka jednoga srpskoga autora iz kojega je vidljivo zašto Srbi

stjecanje autokefalnosti Ukrajinske pravoslavne crkve smatraju činom koji izravno može štetiti interesima Srpske pravoslavne crkve. Članak je bez imena autora objavljen 12. rujna 2018. godine na portalu srpskih dnevnih novina *Večernje novosti* (www.novosti.rs) pod naslovom *Srpska patrijaršija na udaru: Vartolomej uzdiže i pravoslavnu Pavelićevu crkvu*:

»Poslednji čin priznavanja samostalnosti tzv. Ukrajinske crkve od strane drevne Vaseljenske patrijaršije direktno će ugroziti položaj Srpske pravoslavne crkve. Ona će se naći na meti brojnih protivnika koji imaju zajednički cilj — smanjenje njenog uticaja, pa i njeno potpuno rasturanje. Pored nekanonske crkve u Skoplju, grupe Miraša Dedeića u Crnoj Gori, slabu i podeljenu SPC želi i tzv. Hrvatska pravoslavna crkva — organizacija koja nastavlja tradiciju verske zajednice osnovane pod okriljem režima NDH i Ante Pavelića. Tomos o autokefalnosti Ukrajinske crkve koji pripremaju dvojica carigradskih vladika daće snažan vetar u leđa ovoj kvazicrkvi, koja želi hramove, imovinu i status jedine pravoslavne verske zajednice u zemlji.«⁵³

Dakle, stjecanje autokefalnosti Ukrajinske pravoslavne crkve tumači se kao čin koji ide u prilog stjecanju autokefalnosti Makedonske i Crnogorske pravoslavne crkve, pa čak i obnovi Hrvatske pravoslavne crkve koja je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj osnovana 1942. godine (vjerojatno na poticaj njemačke tajne službe). Monografiju o toj Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi napisao je Petar Požar (1996).

O suvremenoj Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi koja se spominje u citiranom srpskom izvoru treba reći sljedeće: na čelu joj je arhiepiskop Aleksandar koji je kao Radoev Ivanov rođen 1957. u Bugarskoj u Plevenu. On je ishodovao da obnovljena Hrvatska pravoslavna crkva 2013. postane autokefalnom podružnicom Europske pravoslavne crkve kojoj je sjedište u Parizu. Godine 2015. odlukom patrijarha EPC-a Nikolasa

⁵³ <http://www.novosti.rs/vecnu/naslovna/društvo.395.html:748942-SRPSKA-PATRIJARSIJA-NA-UDARU-Vartolomej-uzdize-i-pravoslavnu-Pavelicevu-crkvu>. Pristupljeno 7. V. 2019.

arhiepiskopom HPC-a imenovan je Aleksandar. Arhiepiskop Aleksandar smatra da su »Hrvati pravoslavci oduvijek dio hrvatskog naroda«, a da je »danas Republika Hrvatska jedina država u Europi, koja na svom teritoriju nema vlastitu pravoslavnu crkvu nego stranu Srpsku pravoslavnu crkvu«. Naime, hrvatske državne vlasti za sada nisu priznale Hrvatsku pravoslavnu crkvu, niti su išta učinile da se uspostavi kakva druga crkvena organizacija koja bi u duhu pravoslavlja bila državna pravoslavna crkva Republike Hrvatske. Arhiepiskop Aleksandar kaže o tom:

»Vlasti Republike Hrvatske već 5 godina uspješno odbijaju registrirati Hrvatsku pravoslavnu crkvu (HPC) izmišljajući nezakonite zahtjeve, poput zahtjeva o popisu vjernika. Taj zahtjev proturječi Zakonu o pravnom položaju vjerskih zajednica, Zakonu o zaštiti osobnih podataka i Europskoj konvenciji o ljudskim pravima (čl. 9). Moramo napomenuti da se još prije obnavljanja sadašnje HPC, u Popisu stanovništva iz 2011. godine kao Hrvati pravoslavci izjasnilo 16.647 osoba. Taj je broj veći od sveukupnog broja vjernika svih vjerskih zajednica upisanih u Evidenciji vjerskih zajednica pri Ministarstva uprave RH.« (Hrvatski arhiepiskop Aleksandar 2018: 7)

Hrvatska pravoslavna crkva pod vodstvom arhiepiskopa Aleksandra teško će se proširiti i ukorijeniti bez državne inicijative i institucionalne potpore. Za sada takve potpore nema na vidiku. Stoga su neutemeljene bojazni iz redova Srpske pravoslavne crkve u svezi s Hrvatskom pravoslavnom crkvom. Međutim, te su bojazni razumljive i opravdane jer se temelje na poznavanju kanonskoga i običajnoga prava u razvoju autokefalnih pravoslavnih crkava. One se temelje i na pretpostavci da hrvatska država kao nacionalna država hrvatskoga naroda za svoje vjerske zajednice skrbi onoliko koliko i druge države za svoje.

Činjenica je da se je na popisu stanovništva Republike Hrvatske iz 2011. godine više od 16.000 vjernika izjasnilo Hrvatima pravoslavicima i da oni u Republici Hrvatskoj nemaju svoje crkve.

VI. »HRVACKI« ISTUMAČENO I »SRPSKI« NAPISANO

GLOTONIM »SRPSKI«

Prema istaknutomu povjesničaru srpskoga jezika Aleksandru Mladenoviću (1930.—2010.) naziv »srpski jezik, koji bi se terminološki odnosio bilo na narodni bilo na književni jezik Srba«, pojavljuje se u srpskoj baštini »sudeći po našoj sadašnjoj rečničkoj građi, dosta kasno: tek od kraja XVII veka.« Pronađena je samo jedna starija izolirana potvrda toga naziva iz 1374. godine koja ima značenje »srpski crkveni i književni jezik«, tj. koja se odnosi na crkvenoslavenski jezik u uporabi u Srba (Mladenović 1993: 340). U mjeri u kojoj je predcima današnjih Srba bilo potrebno imenovati svoj (književni) jezik, rabili su u duhu crkvenoslavenske tradicije naziv *slavenski*.

Naziv *srpski jezik* pojavljuje se u vrelima sa Zapada znatno češće nego u srpskima i vrlo se često odnosi na crkvenoslavenski jezik, katkada čak i onda kada nije bilo riječi o Srbima i njihovu književnojezičnom izražavanju. Primjerice, talijanski diplomat i pisac Giovanni Botero piše da se Rumunji u bogoslužju služe »srpskim jezikom« koji je u Slavena poput toskanskoga (»Nel culto diuino vsano la lingua Seruiana, ch'è quasi Toscana tra gli Schiavoni.«) (Botero 1640: 79). Tu je riječ o crkvenoslavenskom jeziku u Rumunja koji Botero zove *srpskim* što zbog

ćirilice (koja je slovila kao *srpsko pismo*), što zbog predočbe da je riječ o jeziku koji su Rumunji preuzeli od Srba.

Kao istoznačnica naziva *srpski jezik* rabio se je na Zapadu i naziv *raški jezik*, koji u samih Srba nikada nije bio u uporabi. Neki Dubrovčanin izjavljuje 1514. godine da bi želio ustrojiti tiskaru u kojoj bi se knjige tiskale na latinskom i po potrebi grčkom jeziku, a osim toga i raškim pismom na način kako to čine monasi raške religije («in lettere rassiane al modo, che usano li callogeri dela religione rassiana in loro chiesie»). U nastavku hvali tiskarstvo Zete i crkvenu književnost na *raškom jeziku* (Jireček: 1899: 433, 508—509). Tu se naziv *raški jezik* također odnosi na crkvenoslavenski jezik, naziv *raško pismo* označuje ćirilicu, a naziv *raška religija* označuje pravoslavlje.

Navedeni i drugi primjeri pokazuju da bi u našem današnjem meta-jezičnom izražavanju bilo nemoguće slijediti povijesnu uporabu naziva *srpski jezik*. Iako sami Srbi *de facto* nisu ostavili pisana traga koji bi svjedočio da im je taj naziv bio uobičajen prije kraja XVII. stoljeća, bilo bi krivo, kada danas govorimo npr. o narodnom jeziku Srba u XVI. stoljeću, osporavati ili izbjegavati njegovu uporabu. Služeći se njime, ne tvrdimo da su govornici imenovanoga jezika ili pisci koji su se njime služili bili pripadnici istovjetnoga srpskoga naroda kakav postoji u suvremenosti, ili da su tadašnji srpski pisci svoj jezik zvali upravo nazivom *srpski*. Danas ga zovemo tim nazivom zato što narodni jezik Srba u XVI. stoljeću pripada jezičnoj odnosno narodno-kulturnoj, povijesnoj i stoga dinamično-razvojnoj cjelini koje je najviša opća i zajednička etnička kategorija *srpski*. Kao što bi danas bilo krivo osporavati uporabu naziva *srpski jezik* u tom surječju, bilo bi isto tako krivo slijediti pojedine povijesne nazive i *srpskim jezikom* nazivati npr. crkvenoslavenski jezik u Rumunja ili crkvenoslavenski jezik općenito samo zato što se primjeri za takvu uporabu mogu naći u povijesnim vrelima.

Neki povjesničari i slavisti misle da rabeći nazive *srpski* i *hrvatski* na opisani način povijesne danosti retrogradno i ahistorijski proglašavamo

srpskima ili *hrvatskima* u današnjem smislu riječi i da time suvremene nacionalne okvire na neprikladan način projiciramo u prošlost. Kao navodno objektivnu alternativu nude ili dosljednu primjenu povijesnih naziva i pojmova koji su se rabili u danom trenutku — što je, rekli smo već, nemoguće — ili traže da se povijesni sadržaji ne određuju današnjim nacionalnim imenima ako se njima nisu određivali u svoje vrijeme. Promicatelji toga pozitivističkoga pristupa smatraju da im u prilog idu zapisi u kojima se glotonimi *srpski* i *hrvatski* u povijesnim vrelima kao identifikatori rabe na »pogrješnoj strani«, u nesuglasju s navodno »naknadno« postavljenim nacionalnim identitetskim razgraničenjima. Pri tom se pozivaju uglavnom na uporabu glotonima *srpski* na hrvatskoj strani. Smatraju ga pokazateljem da naša suvremena narodno-nacionalna i narodno-književnojezična uporaba najviših etničkih kategorija *hrvatski* i *srpski* u svojem bitnom dijelu nema uporište u prošlosti i da je iskonstruirana i ni iz čega izmišljena u novije vrijeme.⁵⁴ Kada bi se njihov pozitivistički pristup u cijelosti prihvatio, uopće ne bi bilo moguće govoriti o hrvatskoj, srpskoj, a ni o mnogim drugim književnojezičnim

⁵⁴ Usp. npr. argumentaciju Snježane Kordić: »Auburger zaboravlja da je do 16. st. hrvatsko ime bilo isključivo vezano za područje koje se protezalo >od rijeke Raše u istočnoj Istri do Cetine jugoistočno od Splita, a u istočnom smjeru do gornjih tokova rijeke Une i Vrbasa< (Zett 1978, 286, 288), nije se dakle odnosilo npr. na Slavoniju, na kasniju civilnu Hrvatsku ili na Dubrovnik, o kojem Zett (1978, 292) piše >da samosvijest [Dubrovačke] Republike i njenih građana nije bila ni srpska ni hrvatska<. Pomoću ovih primjedbi se, naravno, ni u kojem slučaju ne želi osporiti da današnji stanovnici Slavonije, bivše civilne Hrvatske, Dubrovnika itd. svakako svojom velikom većinom spadaju u hrvatski narod, hrvatsku naciju. Međutim, o jednom potpuno nehistorijskom načinu razmišljanja svjedoči ako se prikazuje kao da je od samog početka i zatim stoljećima bilo uvijek ovako« (219). Lehfeldt nastavlja: »Ne smije se prešutjeti, a to se čini u ovoj monografiji, da su u bezbrojnim dubrovačkim dokumentima s kraja 15. st. [...] pa do kraja 18. st. Dubrovčani koristili izraz 'lingua seruiana' kao oznaku za svoj vlastiti jezik« (220). Slična situacija je i sa Slavonijom. Tako npr. M. A. Reljković, koji se u svim radovima o povijesti hrvatske književnosti navodi kao nezaobilazni pisac i filolog, ne samo da jezik ne naziva hrvatskim, nego u svom najpoznatijem djelu *Satir iliti divji čovik iz 1762. godine* kaže (str. 9) da kad god prigovori Slavoncu zašto ne dopušta svojoj djeci da idu u školu, Slavonac mu odgovara da ni »naši stari nisu pisat znali, al su bolje neg mi sad stajali«, na što on njemu odgovara: »O Slavonče ti se vrlo varaš koji god mi tako odgovaraš. Vaši stari jesu knjigu znali, srpski čitali i srpski pisali.«. Kordić, Snježana. 2002. Komentar diskusije o nazivu jezika (odgovor L. Auburgeru i V. Grubišiću). *Republika* 58:3—4, 237—253, str. 248.

nacionalnim povijestima i tradicijama, iako su se one kroz stoljeća stvaralački, ali u znatnoj mjeri i koherentno i djelomično u uzročno-posljedičnoj vezi izgrađivale kao zasebni nizovi.

HRVATSKI KAO »OGLEDNI« JEZIK

Jednu od rijetkih starijih potvrda naziva *srpski jezik* koja je nedvojbeno bliska njegovu današnjemu značenju donosi 1530. godine slovensko-austrijski putopisac Benedikt Kuripešić. On ga određuje prostorno i u odnosu na govoreni jezik u Srbiji: »Zemlja Srbija (Seruia), koju mi Nijemci zovemo Surffen, ima svoj posebni jezik koji se naziva srpski (surffisch). To je također slovenski (windisch) jezik.« (Kuripešić 1530: 43, izvornik je na njemačkom). Kuripešić primjećuje za Bugare da oni također govore slavenskim jezikom, no njega su »nešto teže razumijevali nego srpski« (1530: 45). U sarajevskoj oblasti spominje grobove vojvode Radoslava Pavlovića i njegova sluga, viteza, o kojega »junačkim djelima još mnogo pjevaju Bošnjaci i Hrvati«⁵⁵, a na kojima se nalaze stećci s natpisima »na srpskom jeziku i pismu« (1530: 29—30). U nastavku ovoga teksta vidjet ćemo da je moguće da Kuripešić jezik na stećcima zove *srpskim* samo zbog pisma kojim je napisan.

Kuripešićev suvremenik i sunarodnjak, slovenski reformator i prevoditelj *Biblije* Primož Trubar (1508.—1586.) u predgovoru prvoga dijela svojega prijevoda *Novoga zavjeta* iz 1557. tvrdi da se hrvatskim jezikom (»die Crobatische Sprach«) ne govori samo u cijeloj Hrvatskoj i Dalmaciji, nego da njime govori i puno »Turaka« (»vil Türcken«),

⁵⁵ O djelima srpskoga viteza Miloša Kobilovića (Obilića), koji je nožem rasporio cara Murata, i danas se po Kuripešiću »mного pjeva kod Hrvata i po onim krajevima« (1530: 39). I u drugim povijesnim vrelima nalaze se spomeni da »Hrvati« pjevaju narodne pjesme o sadržajima koji se tiču prvenstveno srpske povijesti. Jedan je takav primjer bugarštica *Orao se vijaše nad gradom Smederevom* koja je zapisana 1497. u južnoj Italiji, a pjevali su ju predci Moliških Hrvata, koji su bili katolici, štokavci ikavci i sami sebe zvali *Slovincima*. Stoga nije izgledno da bi bila riječ o potomcima raških Hrvata.

što se odnosi na slavensko muslimansko pučanstvo, prije svega ono u Bosni i Hercegovini. Od mnogih je čuo da se *hrvatski* govori i piše i na dvoru turskoga cara u Carigradu (Sakrausky 1989: 92). Da se je govorni slavenski jezik ondje zvao *hrvatskim*, vidjeli smo na primjeru velikoga vezira Rustem-paše koji je Mađara Zaja pitao govori li hrvatski (usp. str. 89). Što se *pisanja* tiče, stvari su složenije jer su slavenski pisari na Visokoj porti pisali ćirilicom i pri tom većim dijelom slijedili pravila dominantna na istoku južnoslavenskoga prostora (Nakaš 2016).

Primož Trubar bio je jedan od onih koji je vjerovao da je upravo *hrvatski jezik* spona Istoka i Zapada i da je on na Istoku najrasprostranjeniji i najvažniji među južnoslavenskim jezicima. To je bio razlog zbog kojega je tražio da reformatorsko djelovanje među južnim Slavenima koji nisu Slovenci bude utemeljeno upravo na *hrvatskom*. U predgovoru hrvatskoga glagoljičnoga *Novoga zavjeta* Trubar spominje u skladu s tim da se pravoslavna liturgija kršćana u Srbiji (»Seruia oder Sirffey«) i u Bosni, koji sami za sebe kažu da su »grčke vjere«, održava »na njihovom običnom srpskom i hrvatskom jeziku« (»in jrer gemeinen Syrfischen vnd Crobatischen Sprach« (Sakrausky 1989: 205—206; usp. »in gemeiner Syruischen Sprach«, 206—207)). Prikazujući da je liturgijski jezik pravoslavaca u Srbiji i Bosni (i) *hrvatski*, a ne samo *srpski*, Trubar potkrjepljuje sliku o važnosti i proširenosti *hrvatskoga*. Uzme li se u obzir raširenost hrvatskoga narodnosnoga imena u XVI. stoljeću koju smo do sada opisali, Trubarova očekivanja vezana uz *hrvatski* nisu bila neopravdana.

Trubarova predočba o lingvističkoj raslojenosti jezika koji je smatrao *hrvatskim* može se iščitati iz najave da bi mu trebala dva Hrvata (»zween Crobaten«) koji dobro govore »dalmatinski« i »bosanski« (»Dalmatinisch vnd Bosnarisches«). Iz tih se riječi vidi da su »dalmatinski« i »bosanski« za Trubara idiomi hrvatskoga jezika. Za dotičnu dvojicu Hrvata očekuje da dobro znaju pisati hrvatski i ćirilski (»Crobatisch vnd Cylurisch«) (Sakrausky 1989: 97). »Pisati hrvatski« znači mu (na

tom mjestu) hrvatski pisati glagoljicom, a »pisati ćirilski« znači mu hrvatski pisati ćirilicom. Na drugom mjestu spominje da svatko zna da se hrvatski jezik piše dvama različitim hrvatskim slovima (»mit zweierley Chrobotischen Buchstaben«), što znači glagoljicom i ćirilicom (Sakrausky 1989: 92). Iako su Trubaru i glagoljica i ćirilica hrvatska pisma, riječima »pisati hrvatski« odnosi se prije svega na glagoljicu. Spominjući npr. jednoga hrvatskoga svećenika iz Dalmacije (»einem Crobatischen /Priester/ auß Dalmatia«) koji je navodno donio cijelu »hrvatski« napisanu *Bibliju* (»ein gantze Crobatische geschribne Bibel«), nadodaje da je *Biblija* pisana »hrvatskim slovima«, što znači glagoljicom, a ne ćirilicom.

Autor prve slovenske gramatike Adam Bohorič (1520.?—1598.)⁵⁶, koji *hrvatskomu jeziku* također pripisuje posebnu važnost, na sličan način vezuje uz glagoljicu hrvatsko ime. On hrvatski jezik zove »Dalmatica et Croatica« i određuje ga u naslovu svoje latinskim jezikom napisane gramatike iz 1584. oglednim slavenskim jezikom: *Arcticae horulae succisivae, de Latino Carniolana literatura, ad Latinae linguae analogiam accommodata, unde Moshoviticae, Rutenicae, Polonicae, Boëmicae & Lusaticae lingvae, cum Dalmatica & Croatica cognatio, facileprehenditur*. Sukladno s Trubarovom najavom da mu trebaju dva Hrvata koji govore i pišu *bosanski* i *dalmatinski*, Bohorič oprimjeruje *hrvatski jezik* s jedne strane epitafom »Katarini kraljici bosanskoj, Stipana ćer« iz 1478. (1584: 13—15), a s druge strane *Očenašem* s arhaičnim jezičnim značajkama i s crkvenoslavenskim elementima, koji je preuzeo od hrvatskih protestanata (1584: 22—25).

Predočba o posebnoj važnosti hrvatskoga jezika zbog koje ga Bohorič proglašava *oglednim* slavenskim jezikom imala je korijene u legendi o sv. Jeronimu kao izumitelju hrvatske glagoljice. Legenda je nastala u redovima hrvatskih glagoljaša radi obrane glagoljaške tradicije. Osim

⁵⁶ Bohorič svoj jezik zove »kranjski«, »Carniolana lingua«, »dialecto Carniolana«.

što su hrvatski glagoljaši sv. Jeronimu pripisali da je izumio glagoljicu, pripisali su mu i da je tim pismom zapisao svoj prijevod *Svetoga pisma* na jeziku dalmatinskih Slavena odnosno Hrvata. Legenda se je vjerojatno isplela oko Jeronimova iskaza o mjestu njegova rođenja (Stridon na granici Dalmacije i Panonije, usp. Katičić 1998: 101, Badurina-Stipčević 2013: 17), a predaja kaže da se je on sam izjašnjavao Dalmatincem (*Parce mihi, Domine, quia Dalmata sum — Oprosti mi Gospodine, jer sam Dalmat/inac/*, usp. Horvat 2011: 104). U vrijeme kada je legenda nastala, nije bilo svijesti o tom da su se Slaveni na područje Dalmacije naselili tek nakon Jeronimove smrti, a nazivi *Dalmatin(ac)* — *Hrvat* bili su u visokoj mjeri sinonimizirani, ne samo samoidentifikacijom Hrvata u Dalmaciji kao *Dalmatina(ca)*, nego i latinskim nazivom *Dalmatia et Croatia* odnosno *Croatia et Dalmatia* kao oznake Hrvatskoga Kraljevstva. Zbog te sinonimiziranosti sv. Jeronim naziva se u *Petrisovu zborniku* (1468.) »Jeronim Hrvatini«, a u hrvatskoj srednjovjekovnoj hagiografiji o njemu bilježi se da je on »naš Dalmatin, on je dika, poštenje i slava i svitla kruna hrvackoga jezika« (Jagić 1913: 130).

Na temelju tradicije u kojoj su se istoznačno rabila imena *Croatia* i *Sclavonia*, papa Inocencije IV., dajući senjskomu biskupu 1248. godine povlasticu za služenje mise na crkvenoslavenskom jeziku, spominje da je u biskupovoj molbi rečeno »da u Slavoniji ima posebno pismo o kojem klerici one zemlje tvrde da ga imaju od svetoga Jeronima i njega se drže kad vrše božanske službe« (Katičić 1998: 102—103).

Mišljenje da je crkvenoslavenski jezik podrijetlom iz Dalmacije i da mu je upravo sv. Jeronim bio promicatelj i autorom njegova glavnoga (»hrvatskoga«) pisma, utjecala je na odluku cara Karla IV. 1347. godine da naseli hrvatske glagoljaše u praškom samostanu Emausu. Karlo IV. polazio je od toga da je Jeronim s hebrejskoga istumačio *Svetoga pismo* na latinski i na slavenski jezik, i da je govor češkoga kraljevstva potekao od toga slavenskoga jezika kojim se služe dolazeći glagoljaši (Katičić 1998: 102—103). Pod utjecajem te legende češki redovnik Jan

iz Holešova izvodi 1397. godine zaključak — u raspravi o češkoj crkvenoj pjesmi *Hospodine, pomiluj ny* (*Gospodine, smiluj nam se*), koju neki slavisti smatraju prvim djelom slavenske filologije (Baecklund 1942: 127) — da su Česi rodom i jezikom podrijetlom Hrvati (*»nos Bohemi et genere et lingua originaliter processimus a Charvatis, ut nostre chronice dicunt seu testantur, et ideo nostrum boemicalae ydioma de genere suo est charvaticum ydioma«*). (Baecklund 1942: 127—128, Hercigonja 1975: 63). Jan smatra češki jezik mlađim razvojnim stadijem hrvatskoga jezika, a pod hrvatskim razumijeva hrvatsku redakciju crkvenoslavenskoga. U Jana i Karla IV. uočljiva je kontaminacija legende o sv. Jeronimu sa zapadnoslavenskom legendom prema kojoj zapadni Slaveni potječu s južnoslavenskoga, hrvatskoga prostora. O njoj svjedoči i zapis poljskoga ljetopisca Boguhvala iz 1250. o tom da je Panonija pradomovina Slavena.

Obje su legende utjecale i na poljskoga kardinala Hozija (Hosiusa) koji je bio jedna od najutjecajnijih osoba Tridentinskoga koncila (1545.—1563.). On se je izjašnjavao protiv narodnih jezika u liturgiji, a poljskoga biskupa Uchánskoga prekorio je zato što mu je napisao pismo na poljskom jeziku, a ne na »katoličkom jeziku, koji je latinski« (Graciotti 1979: 205). Međutim, ako bi bilo potrebno liturgiju izvoditi na narodnom jeziku — kaže Hozije u spisu *De sacro vernaculo legendo* (1573.) obraćajući se Poljacima — trebalo bi usvojiti slavenski ili dalmatinski (*»Sclavorum aut Dalmatarum«*). To obrazlaže starinom i elegancijom toga jezika, a na kraju spominje da je sv. Jeronim na nj preveo *Sveto pismo* (Graciotti 1979: 209—210).

U raspravama o narodnom jeziku u liturgiji Katoličke crkve više je sudionika Koncila spominjalo »jezik sv. Jeronima«. Nastupajući u prilog narodnim jezicima u liturgiji, zagrebački biskup Drašković tvrdio je 1552. godine da »se u mnogim mjestima, kao što je slučaj u njegovoj biskupiji, misa služi na jeziku odnosnog kraja. Taj jezik da zovu jezikom sv. Jeronima.« (Fućak 1975: 64). Pojam »jezik sv. Jeronima« u

Draškovića se odnosi na narodni jezik u Hrvata, a ne na crkvenoslavenski jezik ćirilometodske baštine na koji se izvorno odnosio. Etiketiranje narodnoga jezika nazivom »jezik sv. Jeronima« bilo je moguće samo zato što se je smatralo da je hrvatski govorni jezik mlađi oblik crkvenoslavenskoga jezika.

Utjecaj kršćanstva, Katoličke crkve i legende o sv. Jeronimu bio je od ključne važnosti pri nastanku temeljnih djela hrvatske filologije. Prva hrvatska gramatika, *Institutionum linguae illyricae libri duo* isusovca Bartola Kašića, nastala je kao misionarska gramatika na izravan zahtjev generala isusovačkoga reda Klaudija Aquavive.

Ravnatelj slovačkoga isusovačkoga kolegija Teofil Kristek izjasnio se je 1599. u anketi provedenoj među rektorima isusovačkih kolegija o najprikladnijem slavenskom jeziku za uvođenje u isusovačke škole za *hrvatski* (»Croatica«) (Krašić 2009: 501—505). Kao prvi argument navodi da se za taj jezik smatra da je najrašireniji u turskim krajevima, osobito na dvorovima (Krašić 2009: 504). Potom obrazlaže:

»On je zatim, kako se čini, majka i korijen drugih jezika. Treće, on je najsladi u izgovoru, bez hijata, sudara tvrdih suglasnika itd. Četvrto, jer se čini da je najbliži onomu prastarom jeziku koji nazivaju glagoljskim i za koji kažu da je njegovo pismo dao sv. Jeronim.« (Krašić 2009: 504)

Kristek u nastavku hrvatski jezik zove i »ilirskim« (»Illyrica seu Croatica lingua«) (Krašić 2009: 505), no i »glagoljskim jezikom«, iako predlaže u njegovu pisanju uvesti latinicu.

Španjolac Alfonso Carrillo odgovorio je u anketi da hrvatski jezik smatra prikladnijim od drugih narječja da se pomogne narodima Istoka, očigledno također polazeći od pretpostavke da je on na Istoku najrašireniji slavenski jezik. I on istoznačno rabi nazive *hrvatski* i *ilirski* (Krašić 2009: 203—204). Carrillo je potaknuo Fausta Vrančića da objavi 1595. godine svoj rječnik *Dictionarium quinque nobilissimarum*

Europae linguarum Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmati[c]ae et Ungaricae.

Vrančićev je pojam *dalmat(in)ski* u naslovu njegova rječnika povijesno-kulturološki glotonim koji se sadržajno podudara s Carrillovim pojmovima *ilirski* i *hrvatski*. Međutim, Vrančić na jednoj drugoj razini sve slavenske jezike sagledava i kao jedan jezik kojemu je njegov *dalmatinski* idiom u njegovu rječniku eminentni predstavnik. U predgovoru tumači stoga da *dalmatinskomu* daje prednost pred drugim slavenskim idiomima jer je »najčišći«, a čistoća jezika u Poljaka i Čeha misli da potječe iz Dalmacije iz koje su Poljaci i Česi došli sa svojim vođama Lehom i Čehom. Iz toga kraja podrijetlom je i sv. Jeronim koji je Latinima i ljudima svojega naroda (*suae nationis hominibus*) istumačio svete knjige i zapisao ih novim pismom. Vrančić se »novim pismom« odnosi na glagoljicu, a »ljudima svojega naroda« na slavensko pučanstvo u Dalmaciji. Za Dalmaciju ne prihvaća uske granice koje su joj u njegovo vrijeme određene nepovoljnim prilikama i zbog kojih se dijeli na Dalmaciju, Hrvatsku, Bosnu, Slavoniju, Srbiju i Bugarsku. Takav mu pristup omogućuje da u dalmatinsko surječje uključi i sv. Ćirila za kojega tvrdi da je drugim pismom, kojim se služe Dalmatinci grčke vjere, pa i Ukrajinci, Rusi i Vlasi, učinio ono što je prije njega učinio sv. Jeronim. Vrančić vjerojatno ne spominje da se ćirilicom služe i katolici zato što polazi od toga da je ćirilica stvorena samo za pravoslavce, s kojih se je proširila i na katolike.

Vrančić je svoj rječnik iz 1595. posvetio Alfonsu Carrillu i darovao primjerak poglavaru isusovačkoga reda Acquavivi (Krašić 2009: 203—204). Acquaviva je na temelju odgovora anketiranih donio odluku o osnivanju Akademije ilirskoga jezika (*Academia linguae Illyricae*) i naložio Kašiću da napiše gramatiku toga jezika.

U novom izdanju Vrančićeva rječnika koje je pripremio češki benediktinac Petr Lodereker 1605. godine donosi se podatak da se latinski etnonim *Dalmata* i toponim *Dalmatia* na »dalmatinskom jeziku«

(*Dalmatice*) kaže *Harvat* i *Harvatska zemlja* (»zemle«), a *Dalmatice* da je *harvatski*. Ti se pojmovi na češkom prevode kao *Slowak*, *Slowaky*, *Slowansky*. Faust Vrančić u svojem predgovoru tomu rječniku sagledava »slovinski jazik« kao najveći na svijetu (»koliko se može znati«). Više ne spominje da bi Poljaci i Česi bili podrijetlom iz Dalmacije, a za Slavene »od Istrije do Macedonije i od mora do Drave rike« navodi da su onamo stigli iz Poljske preko Karpata »u vrime svetoga Grgura pape« (Lodereker 1605: 590—604) i da su »stari jazik dalmaticki sasvima« »zatarli«. Budući da je sv. Jeronim umro 420. godine, iz Vrančićevih riječi može se zaključiti da legenda o sv. Jeronimu kao Hrvatcu Dalmatincu ne odgovara stvarnosti. To je vjerojatno razlog zbog kojega Vrančić sv. Jeronima 1605. ne spominje. Ipak, on i dalje smatra da je jezik u Dalmaciji »vele čistiji nego jest sada poljaski ali moskovski«, i to zato što »jazik dalmaticki, harvacki, sarbski, ili bosanski (jere ovo sve jedan jazik jest) jima riči ili slova dluga [sic], koja se lahko izgovaraju i svakoj[a]ko prigrbljuju«. Na tom mjestu Vrančić pokazuje da dobro poznaje dijalektalno stanje na južnoslavenskom prostoru i da je pojam *jezik* u nj višeslojan: on u njega u tekstu iz 1605. označuje gramatičke sustave različite bliskosti; s jedne strane sve slavenske jezike, a s druge strane govorne idiome na srednjojužnoslavenskom području s pomoću kojih predstavlja da granice njegove *Dalmacije* nisu onakve kakve su nekoć bile i kakve bi trebale biti.

Iako su hrvatski autori bili svjesni lingvističke bliskosti govornih idioma na srednjojužnoslavenskom prostoru, bili su svjesni i njegove književnojezične raslojenosti. Autor prvoga hrvatskoga pravopisa Dubrovčanin Rajmund Džamanjić (1587.—1647.) izražava to već u naslovu svojega pravopisa objavljena 1639. godine: *Nauk sa pisati dobro latinskiema slovima riedi yesika slovinskoga koyiemse Dubrovcani, i sva Dalmatia kakko vlasctitiem svojiem yesikom slusci*. Džamanjić je svoj pravopis napisao na poticaj subrata dominikanca Josipa Marije Bonaldija iz čakavskoga Zadra, koji je poslije postao barskim nadbiskupom,

i kojemu je Džamanjić posvetio svoje djelo. Prema Džamanjiću pismâ slovinskoga jezika jesu ona sv. Jeronima (glagoljica) i sv. Ćirila (ćirilica) (Džamanjić 1639: 7—8). Međutim, Džamanjić svoj nauk namjenjuje Dubrovčanima i ostalim »Dalmatinima« koji se »u pisan'ju od našega jezika« služe latinskim slovima.

Legendu o sv. Jeronimu među prvima je kao netočnu, nakon Fausta Vrančića, prepoznao i iscrpno raščlanio 30-ih godina XVII. stoljeća Bartol Kašić u svojoj *Apologiji*, za koju Vladimir Horvat s pravom kaže da je jedan »od prvih poznatih slavističkih spisa« (Horvat 2011: 82, 74—75, 83). Bartol Kašić u njoj u uvodnom dijelu legendu opisuje ovako (u prijevodu V. Horvata):

»Naime, oni koji su tražili naklonost puka proširili su među Istranima, Liburnima i Dalmatincima da je sveti Jeronim Dalmat, muž vrlo naobražen i učen, smislio slova koja se u njih nazivaju glagoljaškima, te da je tim slovima na istom slavenskom ili dalmatinskom jeziku napisao cijelo Sveto pismo i predao ga svojim Dalmatincima: da se tim prijevodom ili tumačenjem koriste Hrvati i Dalmatinci u svetim knjigama, posebno u glagoljaškom Misalu i Brevijaru. To dvoje proširilo se u narodu u namjeri da se ugledom sv. Jeronima Naučitelja potvrdi vjerodostojnost (glagoljaške) Biblije. Ovaj moj spis mora pokazati i razjasniti koliko je ova prijevara suprotna istini i vjerodostojnim latinskim prijevodima koje je napisao sv. Jeronim prema hebrejskim ili grčkim izvorima.« (Horvat 2011: 104)

Iako je Vrančić već 1605. odbacio legendu o Dalmaciji kao pradomovini zapadnih Slavena i stvorio pretpostavke i za napuštanje legende o sv. Jeronimu kao »Hrvatu«, teško je zamislivo da bi, da tih legenda nije bilo, on 1595. svoj »dalmatinski« proglasio jednim od pet najuglednijih europskih jezika. Zapravo, da nije bilo legende o sv. Jeronimu i legende o Dalmaciji kao pradomovini zapadnih Slavena, Vrančićeva rječnika vjerojatno ne bi bilo u danom obliku (Grčević 2009: 251—252), a budući da je to prvi hrvatski rječnik koji je tiskan kao posebna knjiga

i koji je potaknuo nastanak mnogih drugih rječnika, objavljenih i neobjavljenih, upitno je kako bi se bez njega kao temeljnoga djela hrvatske leksikografije ona razvijala.

HRVATSKI KAO »ĆIRILSKI« JEZIK

Prema Adamu Bohoriču glavno je pismo hrvatskoga jezika glagoljica. Nju je, smatra, stvorio sv. Jeronim za »svoje sunarodnjake Dalmatince i Hrvate« (1584: 15). Glagoljicu zove »glagoljskim ili hrvatskim pismom«, ili samo »hrvatskim pismom« (1584: 19, 22). U zaglavlju stranica na kojima tekstem *Očenaša* oprimjeruje glagoljicu, piše »Orthographia Croatica«, a u kazalu istoznačno »de Orthographia Glagolitica«. Miješanje i vezivanje naziva *croatica* i *glagolitica* Bohorič prenosi na jezičnu razinu pa u svojoj petoj tablici — u kojoj latiničnom transkripcijom *Očenaša* oprimjeruje jezike iz naslova svoje gramatike (1584: 35), hrvatski jezik pisan glagoljicom zove »hrvatski jezik«, a hrvatski jezik pisan ćirilicom zove »ćirilski jezik«. Utemeljitelj slavistike Josef Dobrovský (1753.—1829.) popratio je u svojim komentarima to Bohoričevo miješanje pojmova *pismo* i *jezik* tumačenjem da je Bohoričev naziv *ćirilski jezik* neprikladan jer da je ćirilica samo pismo, a jezik koji Bohorič tu donosi da je *hrvatski* (»Croatisch«), isti kao i onaj u stupcu s hrvatskim imenom koji je napisan glagoljicom (usp. Dobrovský 1806: 37, isti 1834: 21).

Miješanje pojmova *jezik* i *pismo* u Bohoričevo doba nije bilo neuobičajeno. Ono je uočljivo i u nazivu uraške tiskare u kojoj su se tiskala slovenska i hrvatska protestantska izdanja. Tiskara je bila ispočetka poznata kao »Windische, Chrobotische und Cirulische Trukheray« (Jembrih 2006: 35). Prvi atribut (*Windisch*) u tom nazivu izveden je od njemačkoga etnonima za Slovence (*die Winden*) i u funkciji je glotonima, drugi atribut (*Chrobotisch*) izveden je od hrvatskoga etnonima, no odnosi se na glagoljicom pisani hrvatski jezik, a treći atribut (*Cirulisch*)

također se odnosi na pismo (ćirilicu), no nema etnonimsku osnovu. Da bi i treći atribut zapravo mogao biti svojevrсни glotonim, može se zaključiti kada se uzme u obzir Bohorič ili npr. Bartol Kašić koji kaže da se po nekom Ćirilu »jedno narječje dalmatinskoga jezika naziva ćirilskim« (Horvat 2011: 109).

U uraškoj tiskari otisnut je 1561. na ćirilici i na glagoljici (na glagoljici u malom i velikom izdanju) knjiga *Katehismus — Jedna malahna knjiga...* U slavenskom dijelu njezina naslova kaže se da ju je preveo Stipan Konzul Istranin »s pomoću dobrih Hrvatov« (Jembrih 2007: 121). U oba glagoljična izdanja piše u njemačkom podnaslovu da tekst izlazi na »hrvatskom jeziku« (»in der Crob(o)atischen Sprach«). Međutim, u ćiriličnoj inačici te iste knjige bilježi se u njemačkom podnaslovu da je ona »in der Syruischen Sprach«, što bi doslovno značilo *na srpskom jeziku* (Sakrausky 1989: 192). U slavenskom dijelu naslova te knjige kaže se da je »harvac-ki istumačena« od Antuna Dalmatina i Stipana Istranina.

I knjižica *Tabla za dicu...* otisnuta je 1561. na glagoljici i na ćirilici. U njemačkom podnaslovu glagoljičnoga izdanja piše da je na hrvatskom jeziku (»in der Crobatischen Sprach«), a u ćiriličnom izdanju — koje se jezično ne razlikuje od onoga glagoljičnoga — piše opet da je »in der Syruischen Sprach« (usp. Damjanović 2007).

Glotonim »die syrvische Sprach« (*srpski jezik*) potvrđen je u djelima hrvatskih protestanata samo u njemačkim podnaslovima spomenutih dviju ćiriličnih knjiga. Značenski je podudaran s Bohoričevim nazivom »ćirilski jezik«. U Bohoriča atribut *ćirilski* kazuje o kakvu je pismu riječ, a u knjigama iz 1561. tu funkciju ispunjava atribut *sirvski*, tj. *srpski*. Budući da se u knjigama iz 1561. izrijekom kaže da su »harvac-ki istumačene«, pojmovno točan prijevod njihova iskaza da su »in der Syruischen Sprach«, jest da su pisane »ćirilicom na hrvatskom jeziku«.

Trubar je djelovanjem hrvatskih protestanata kanio obuhvatiti i pravoslavce sve do Bugarske i zbog toga je u rad hrvatskih protestanata

pokušao uključiti dva svećenika »grčke crkve« (Sakrausky 1989: 206). Iako nije zabilježeno da oni u planiranoj suradnji ne bi prihvaćali hrvatski glotonim koji je rabio Trubar, postavlja se pitanje je li možda zbog njih došlo do uvođenja naziva »sirvski jezik«, tj. je li ono (uvođenje toga naziva) bilo motivirano očekivanjem da će se izdanjima u kojima se ti nazivi pojavljuju, služiti pučanstvo »grčke« odnosno »srpske« vjere. Međutim, ako bismo to pretpostavili, ostalo bi nejasno zašto se dotični glotonim rabi samo na njemačkom i zašto se upravo u ćirilicnom *Novom testamentu* iz 1563. godine, u najvažnijem izdanju hrvatskih protestanata na ćirilici, srpsko ime ne spominje. Ondje Stipan Konzul i Antun Dalmatin u naslovu kažu da je *Novi testament* preveden u razumljiv »hrvatski jazik« i da je »štampan« »ciruličskimi slovi«. U njemačkom podnaslovu ponavlja se isto: »in die Crobatische Sprach verdolmetscht und mit Cyrulischen Buchstaben getruckt« (Sakrausky 1989: 221). U glagoljičnom izdanju *Novoga testamenta* (1562./1563.) također se povlači jasna razlika između pojmova *jezik* i *pismo*: »in die Crobatische Sprach verdolmetscht / und mit glagolischen Buchstaben getruckt« (Sakrausky 1989: 203). Unatoč tomu, u predgovoru glagoljicom tiskanoga *Novoga testamenta* A. Dalmatin spominje sukladno s Trubarom i Bohoričem »Ciruliske i Hrvacke tablice ili bukovnjak«, pri čemu su mu »hrvacka« slova glagoljična, a »ciruliska« ćirilicna. I to pokazuje da Bohorič nije postupio iz neznanja (kao što je mislio Dobrovský), nego slijedeći određenu tradiciju, o kojoj svjedoči i gore citirana Kašićeva primjedba o *ćirilskom narječju*.

Kao naziv za ćilicicu rabio se je i hrvatski etnonim, npr. 1582. godine u izvješću koje je u Bihaću napisao časnik Juraj Paner namjesniku generala A. Auersperga. U njem se spominje da je jedna izjava istumačena iz njemačkoga u hrvatski jezik (»aus Teutscher in die Crabatische sprach«), no i da je inventar stvari nekoga zatvorenika sastavljen »ćirilicom ili hrvatskim jezikom« (»der Cierulickha oder Crabattischen sprache«) (Lopašić 1884: 115). Tu se riječ *jezik* odnosi na *pismo*, iako

se u istom tekstu na drugom mjestu ista riječ odnosi na pojam *jezik*. U dokumentu pisanom u Splitu 5. X. 1711. kaže se da ga je napisao don M. Kovačić po naredbi kanonika Žure koji ne umije »pisati harvaski« (Kovačić 2010: 482). Time se želi reći da Splitsanin Žuro hrvatski jezik ne zna pisati »hrvatskim pismom«, što se odnosi na ćirilicu (bosančicu). Prema Radoslavu Lopašiću bilo je uobičajeno da Hrvati ćirilicu zovu *hrvatskim pismom*, no Lopašić se ne osvrće na potvrde u kojima se pismo zove *jezikom* (Lopašić 1894: 7).

Iako se je bosančica zvala i *hrvatskim pismom*, pa čak i *hrvatskim jezikom*, pri njezinu imenovanju u hrvatskoj povijesti ipak je (uz nazive *slavensko pismo* i *bosansko pismo*) dominirao naziv *srpsko pismo*. Kada su se u XIX. stoljeću formirali narodi i etnije u državotvorne nacije, inozemni slavisti i srpski nacionalni radnici sve su takve spomene srpskoga imena u starijim spisima pokušali tumačiti kao da označuju srpsku etničko-jezičnu pripadnost. U tom je smislu najviše zlorabljeno nazivanje ćirilice srpskim imenom u Matije Divkovića (1563.—1631.) i u *Satiru* (1762.) Matije Antuna Relkovića (1732.—1798.).

PISATI »SRPSKI«

Matija Divković kaže u svojem *Nauku krstjanskom* iz 1616. godine da je svoj tekst prenio »iz jezika diačkoga« (latinskoga) i složio »u jezik slovinski kako se u Bosni govori«. Na drugom mjestu svoj jezik zove »pravi i istiniti jezik bosanski« koji je »jezik slovinski kako se u Bosni govori« (Đorđević 1898: 51). Glede pisma bilježi da piše »sarp-skijem slovi«: »jezikom slovinskiem, slovi sarpskijem« (Đorđević 1898: 47). U *Nauku krstjanskom* iz 1616. (malom) kaže dva puta da je svoj tekst ispisao »sarpski« (»izpisavši sarpski«), a zatim da je svoje djelo iz dijačkoga jezika (latinskoga) istumačio u bosanski jezik srpskim slovima (usp. Karadžić 1896: 391).

Kod Divkovića je razvidno da razlikuje pojmove *jezik* («slovinski«, »bosanski«) i *pismo* («s(a)rpski«). Njegovo je nazivanje bosančice »s(a)rpskim« iznimka među bosanskim franjevačkim autorima XVII. i XVIII. stoljeća. Npr., Stipan Margitić bosančicu i svoj jezik imenuje *bosanskim* imenom, a Ivan Ančić ih zove *ilirskima* (*slova ilirička*). Nitko od bosansko-franjevačkih pisaca osim Divkovića bosančicu ne zove srpskim imenom.

Vrlo je vjerojatno da je Divković svoju formulu o »srpskim slovima« i »slovinskom jeziku« preuzeo od Zadranina Šime Budinića koji ju je od hrvatskih autora prvi upotrijebio u tiskanom obliku. Na hrvatskom je Budinić svoj književni jezik zvao *slovinskim*, a u Mletcima je 1597. objavio knjigu *Breve instruzione per imparare il carattere serviano, et la lingua illyrica* (Horány 1792: 625, Kosić 2018: 219).

Anton Depope s Krka prepisao je Divkovićev *Nauk krstjanski* (1616.) u razdoblju 1625.—1630. s bosančice na glagoljicu. Prijepis je znamenit za hrvatsku književnojezičnu povijest jer pokazuje da se je Divković, kojega je štokavski književnojezični tip utemeljen i na dubrovačkoj baštini, čitao i rabio nadregionalno na cijelom hrvatskom kulturnom prostoru, čak i kod krčkih glagoljaša (usp. Nazor 1982). Koliko je Srbi-ma Divkovićev tip ćirilice još u XIX. stoljeću bio stran, kazuje V. S. Karadžić govoreći o slovoписu u Divkovićevu *Nauku krstjanskom...*: »Rukopis Bosanske bukvice tako je različan od našega današnjijega, da ga niko ne bi mogao pročitati dok ne bi najprije učio i mučio se« (Karadžić 1896: 392). Sasvim se drugačije Karadžić izražava kada je riječ o katolicima u BiH. Oni su, kaže, »ovom bukvicom i od prilike ovijem pravopisom pisali« »do našega vremena«. ⁵⁷

⁵⁷ Tipično za njegov način normiranja srpskoga jezika Karadžić završava podrubnicu posvećenu Divkovićevu *Nauku krstjanskom* ovim riječima: »Vrijedno bi bilo kad bi g. Đ. Daničić mogao pročitati ovu svu knjižicu redom i povaditi iz nje sve riječi kojih nema u mome Srpskom Rječniku, pa bismo poslije lasno odbili ono što nije za nas.« (Karadžić 1896: 392).

Anton Depope bilježi na jednom mjestu da je Divković svoj tekst pisao »srski«⁵⁸, a on da ga je prenio u »hrvatski jazik«. Riječju »jazik« na tom se mjestu Depope ne odnosi na pojam *jezik*, nego na pojam *pismo*. Da je tako, vidi se po tom što on na drugom mjestu kaže da je Divković svoje retke ispisao »srski«, a on (Depope) da ih je prepisao »ovimi slovi« (glagoljicom), te da je Divković svoju knjigu skupio i istumačio »iz dijačkoga jezika u bosanski« »srskimi slovi«, a on da je Divkovića prepisao »hrvacki« (Štefanić 1970: 62—63). Dakle, Depope s jedne strane miješa poput Bohoriča i drugih spomenutih autora pojmove *jezik* i *pismo*, a s druge strane tekstove pisane glagoljicom veže uz hrvatsko ime, a one pisane bosančicom uz atribut *srski*, neovisno o činjenici da se tim tipom ćirilice ni njome pisanim knjigama nisu služili oni koji su se tada zvali *Srbima*. Nema razloga za pretpostavku da bi Depope atributom *srski* Divkoviću pripisivao srpsku narodnosnu svijest, ili da bi bosančicu i njome pisane tekstove htio proglasiti sastavnicama srpske etničke ili kulturološke zajednice, koja je u njegovo vrijeme bila introvertirana i koncentrirana na prepisivanje proizvoda svoje srednjovjekovne kulturne baštine. U Depopea je riječ o uporabi naziva i o kognitivnim slikama koje su tijekom vremena nestale i kojih izražajna strana ne označuje one pojmove koji su se izgradili naknadno i kojima se služimo danas. Atribut *srski* Depope rabi kao leksikalizirani i deetnificirani naziv.

U *Satiru* M. A. Relkovića (1732.—1798.) Slavonac se suprotstavlja zamisli da bi djeca trebala ići u školu i ondje učiti čitati i pisati latinicu (usp. *Jer Slavonac ne da svoje dice da se idu učiti A. B. C.*). Satir mu uzvraća da čitanje i pisanje nije nepotrebna novotarija jer da Slavončevi stari »iesu knygu znali / serbsky shtili a serbski pisali« (Relkovich: 1762: 9). Relković time kroz Satira kazuje ono što su istraživanja poslije potvrdila: da je ćirilica nekoć bila proširena i u Slavoniji. Međutim, neki pojedinci još i danas (usp. ovdje podrubnicu br. 54 na str. 165.)

⁵⁸ Inačica pridjeva *srpski* bez /p/ nije česta, no postojala je, pa u Depopea vjerojatno nije riječ o pogrešnom zapisivanju.

prikazuju da je tim riječima Relković svoj jezik nazvao *srpskim*. Koliko je ta konstrukcija kriva, razvidno je i kad se uzme u obzir da Relković u svojoj slovnici (¹1767.) upozorava na postojanje raznovrsnih naziva za ćirilicu kazujući kako su to

»Ilirička stara slova, koja jedni bukvicom zovu poradi slova *bukve*, drugi glagoljicom poradi *glagolje*, treći jerolimitanskima zašto su od njega izišla, a neki srbskima slovi nazivaju, kako su gdi od naroda iliričkih prozvana« [...]. (Vončina 1988: 97—98, 893).

»ČISTO I RAZBORITO IZ SARPSKOGA U SLOVINSKI«

Divković i Relković živjeli su na područjima koja su etnički i vjersko-povijesno nedvojbeno hrvatska i katolička, no na kojima su predci suvremenih Hrvata bili u vrlo bliskom dodiru sa Srbima i njihovom kulturom. Sljedeći primjer imenovanja bosančice srpskim imenom potječe iz Dalmacije, a vezan je uz katoličku evangelizaciju u Bugarskoj. Krsto Pejkić (1665.—1731.) iz Čiprovca u Bugarskoj napisao je kao član zajednice franjevac Bosne Srebrene knjigu *Zarcalo istine med carkve istočne i zapadne...* (1716.) na bosančici i »ilirskim jezikom«. Tako njezin jezik zove 1725. u drugom, na latinski prevedenom i doradenom izdanju (Štefanić 1969: 207). Pejkićevu knjigu glagoljicom je prepisao 1730. Marko Kuzmičević (Kuzmić) iz Zadra. Kaže da ju je prepisao »čisto i razborito iz sarpskoga u slovinski« i da se je trudio iz Pejkićevih »sarpskih knjiga u ove harvatske slovmi svetoga Jerolima postaviti« (Štefanić 1969: 206—207). U jednom svojem drugom rukopisu Kuzmičević glagoljična slova zove »slovmi slovinskimi«, svoj jezik »harvatski« i »harvatski ali slovinski«, a svoj narod »Harvati« (»mi

Harvati«). U sinonimnom nizu nazivâ za glagoljicu rabi i naziv »iliriki« (Štefanić 1969: 263, Grčević—Frančić 2011: 313).

Pejkić je poticao grkoistočne »šizmatike«, luteranske »heretike« i muslimane da se priključe Katoličkoj crkvi, zalažući se za oslobođenje kršćanskih naroda koji su pod Osmanlijama. U »ilirskom« jeziku vidio je sredstvo za književnojezično ujedinjenje južnoslavenskoga prostora na katoličkim temeljima, koje je smatrao nužnim predkorakom za njegovo političko ujedinjenje (Manova 2012: 146). Ostvarenje Pejkićevih nakana dovelo bi do toga da i Srbi kao pravoslavci prekinu svoju književnojezičnu tradiciju i da se priključe onoj tradiciji kojoj se kao bugarski katolik pod utjecajem franjevacâ Bosne Srebrene priključio on sam (Štefanić 1969: 207). Bugarska istraživačica K. Pejkića I. Manova smatra da je iza Pejkićevih planova stajala Habsburška Monarhija koja je katoličanstvo ustoličavala kao »državnu religiju« (2012: 4) i njome se koristila za širenje svojih interesa.

Iako je Pejkić bio Bugarin i sam nazivno razlikovao »ilirski« (štokavski) od »hrvatskoga« (kajkavski), A. Horány za nj kaže da je »Croata« (1777: 61), vjerojatno zato što se dobar dio pripadnika Pejkićeva »ilirskoga« književnojezičnoga kruga identificirao i s hrvatskim imenom.

Kuzmičevićev naziv *srpski* (»iz sarpskoga u slovinski« i »iz sarpskih knjiga u ove harvatske«) nije oznaka kojom bi Kuzmičević Pejkićevo djelo svrstavao u etnički, jezični ili književnojezični krug Srba, nego je i kod njega riječ o posebnom nazivu za ćirilicu i njome pisane spise koji se rabio na cijelom hrvatskom kulturnom prostoru u odnosu na ćirilicu općenito, a prije svega na ćirilicu u vlastitoj uporabi.

Krajem XVII. stoljeća ili početkom XVIII. stoljeća nastao je u Dubrovniku rukopis *Ljekaroslovje iliti nauzi sa ljeciti raslike nemochi pripisani is saerbskieh kgnigha*. Iako je riječ o prijepisu jednoga ćiriličnoga rukopisa, prepisivač ga zove u množini »srpskim knjigama«, točno onako kako to čini Kuzmičević iz Zadra. Dotični rukopis dio je veće

cjeline u kojoj se nalaze i drugi dubrovački rukopisi (prijepisi): *Hvale svete Ane iz srpskog pisma*, *Deset Besjeda fra Matije Divkovića saerpskiem slovima pritištenieh*« (*Prepisa Latinskiem pismeni D. Ghjuro Mattei Dubrovčanin*) i *Ulomci isbrani iz pjesni duhovnieh oca Bartolomea Kašića*« (Velnić 1962: 502—503, Kolendić 1964: 73).

U skladu s do sada rečenim Vinko Velnić komentira da se u naslovima tih dubrovačkih rukopisa pridjev *srpski* ne odnosi »na auktora, već na pismo, kojim je pisan rukopis«. To je tako jer se u Dubrovniku, kaže, »ćirilica, srpska i bosanska, zvala srpsko pismo.« (Velnić 1962: 503, usp. i ondje navedenu literaturu). Najstarije potvrde za to potječu upravo iz Dubrovnika.

DUBROVAČKI »SRPSKI« MOLITVENIK IZ 1512.

Prva knjiga tiskana na ćirilici u hrvatskoj kulturnoj baštini dubrovački je molitvenik iz 1512. godine (usp. pretisak i popratnu studiju Anice Nazor 2013). Tiskao ga je u Mletcima Giorgio Rusconi, a izdavač mu je bio Franjo Ratković Micalović iz Dubrovnika. Milan Rešetar objavio je kritičko izdanje toga molitvenika 1938. godine pod naslovom *Srpski molitvenik* i popratio ga uvodnom raspravom. Ugovor između Franje Ratkovića Micalovića iz 1510. godine, koji je u središnjoj Italiji u Pesaru sklopio s poznatim židovskim tiskarom Jeronimom Soncinom i s Perom Šušićem, pokazuje da je Ratković već 1510. kanio izdati niz vjerskih knjiga, među njima i molitvenik iz 1512. (Rešetar 1938: XIX). Suradnja sa Šušićem i Soncinom nije se ostvarila, no iz ugovora s njima saznaje se da je Ratković svoje knjige naumio izdavati »in littera et idiomate serviano« i prodavati ih u Dubrovniku i u Srbiji (»in partibus Serviae«). Rešetar komentira da je Franjo (Frančesko) Ratković »dakle već g. 1510 namjeravao da izdaje ćirilske knjige« (1938: XX).

Ratkovićeve molitvenike tiskane je, kaže, ćirilskim skoropisom. Tu su inačicu ćiriličnoga pisma »redovno upotrebljavali naši katolici i muslimani«, a njome se nisu pisale stvari »namijenjene ni pravoslavnoj crkvi ni vjeri« (Rešetar 1938: XIV). Rešetar tu istu misao naglašava ističući da Ratković svoj molitvenik nije namijenio pravoslavcima, »koji bi sigurno zazirali i od te knjige i zbog slova«, »i zbog jezika«, »i naročito zbog sadržaja (kakva nema u pravoslavnoj crkvi)« (Rešetar 1938: XX).

Zapis koji kaže da će se molitvenik iz 1512. prodavati »in partibus Serviae« pokazuje da su ciljani kupci molitvenika bili i katolički vjernici u dubrovačkim trgovačkim kolonijama u Srbiji poput onih u Novom Brdu i Janjevu, koji su se branili — kako su sami pisali — od posrbljivanja, tj. od srpskih odnosno raških popova i njihova pravoslavlja.

Opisujući neuspješne pokušaje da se u Dubrovniku u svrhu tiskanja knjiga na ćirilici osnuje tiskara, Rešetar citira dubrovački dokument iz 1568. kojim se dvojici Talijana dopušta da u Dubrovnik dovedu majstore za izdavanje knjiga »in lingua serviana« (1938: XXI). Rešetar ističe da se »radi samo o ćirilskim knjigama, a ne misli se na to da bi se izdavali proizvodi već dobro razvijene dubrovačke latiničke literature« (1938: XXI). Iz takvih Rešetarovih komentara može se razaznati da je on izraze »in littera et idiomate serviano« i »in lingua serviana« smatrao jednoznačnima. Dakle, za Rešetara je formula »in littera et idiomate serviano« tautološka, tj. ne odnosi se na *pismo* i *jezik*, nego samo na *pismo*. Ta formula na prvi pogled, prividno, objašnjava zašto je Rešetar svoje kritičko izdanje toga katoličkoga dubrovačkoga molitvenika iz 1512., koji je nastao na temelju čakavskih matica, i koji, kako Rešetar pokazuje, sa srpskom kulturom i književnom baštinom nema dodirnih točaka, objavio u Beogradu upravo pod naslovom *Srpski molitvenik od g. 1512* (Rešetar 1938). Za pravo razumijevanje Rešetara treba uzeti u obzir da je na njegove pojedine radove utjecala činjenica da se je on u pojedinim životnim fazama smatrao katoličkim Srbinom i da je u tim fazama

podupirao predočbe rane slavistike iz XIX. stoljeća na temelju kojih je nastala velikosrpska jezična koncepcija u kojoj je štokavsko narječje kao cjelina, a time i dubrovačka štokavština, dio »srpskoga jezika«. Imenovanje molitvenika iz 1512. *srpskim molitvenikom* Rešetarov je izravni ili neizravni prilog tim nastojanjima. Na drugom mjestu trebalo bi opisati na koji su način u Beogradu takve priloge poticali i nagrađivali.

NAZIV »LINGUA SERVIANA«

Sve do pada Dubrovačke Republike dubrovački kancelari i notari pišu primarno latinski, a instrukcije i diplomatsku prijepisku pišu na talijanskom (Jireček 1903: 501—502). Od XIII. stoljeća radna mjesta dubrovačkih pisara popunjuju uglavnom Talijani koji svoje obrazovanje stječu u Italiji (Jireček 1903: 508, 511, 515). Iznimku predstavljaju slavenski pisari koji pišu ćirilicom. Njihovi su spisi u odnosu na latinske i talijanske malobrojni. Pisali su se radi lakše komunikacije sa susjedima i s vlastitim slabije obrazovanim pučanstvom. Prvi dubrovački slavenski pisari potjecali su prema Jirečkovim procjenama iz redova domaćega romanskoga stanovništva (1904: 172). Dok su u XV.—XVI. stoljeću obrazovani ljudi u Dubrovniku, plemići i pučani, koji su znali latinski, rabili pri zapisivanju slavenskih tekstova latinično pismo, ćirilicom su se služili uglavnom trgovci, obrtnici i seljaci pod utjecajem susjedstva u kojem je ćirilčno pismo bilo rasprostranjeno u Bokokotorskom zaljevu, Hercegovini, Bosni i u dalmatinskom primorju, posebice u Makarskoj i u općinama Poljica između Omiša i Splita (Jireček 1899: 499).

Prvi slavenski tekst (testament) na latinici iz Dubrovačke kancelarije potječe iz 1524. godine. Prije toga u Dubrovniku su se na latinici pisali samo duhovni spisi i svjetovne pjesme (Jireček 1904: 161, Laznibat 1996: 64). Za razliku od Dubrovačke kancelarije, u kojoj je još u XVI. stoljeću (u njezinu slavenskom dijelu) ćirilica bila dominantno

pismo, svi dubrovački književnici u XVI. stoljeću svoja djela pišu i objavljuju isključivo na latinici. Nitko od njih, ni tada poslije, svoj jezik nije nazvao »srpskim«.

Vjerojatno najstariji dubrovački zapis u kojem se uz ćirilicom pisani jezik veže srpsko ime, nalazi se na kraju dubrovačkoga prijepisa iz XV. stoljeća povelje bosanskoga bana Stjepana iz 1333. godine (Miklosich 1858: 105—107). U prijepisu se bilježi da je povelja izrađena u četiri kopije, »dvie latinski a dvi srpscie«. Izvornik nije sačuvan. Godine 1384. dubrovački pisar Niko Bijelić zapisuje da je on »dijak srpski«, a isto piše i Nikša Zvijezdić 1447. godine. U Kotoru je 1454. godine ta-mošnji slavenski pisar zabilježio da je on »dragoman srpski« (Jireček 1904: 213). Tim se nazivima ne kazuje da bi dotični pisari u nekom smislu bili Srbi, nego da su *srpski korespondenti*, što znači korespondenti kojima se posao sastojao većim dijelom od dopisivanja »srpskim pismom«, i većinom s adresatima na prostoru Srbije. U Dubrovačkoj kancelariji takvi su se pisari na latinskom zvali (najčešće) *notarius, cancellarius, scribanus, scriba sclauonicus, sclauonescus, sclauicus, notarius slavonescus, cancellarius slavonescus, scribanus slavicus, cancellarius in lingua sclava, cancellarius linguae slavae, ili illyricae*, a u XVI. stoljeću zabilježen je i naziv *cancellarius linguae serviane* (Jireček 1899: 503, 1904: 174), koji ima dvostruku motivaciju, u starijem nazivu *dijak srpski* i u nazivu *cancellarius linguae slavae*.

Jezik slavenskih spisa imenuje se u Dubrovačkoj kancelariji različitim imenima: *našim, materinskim, dalmatinskim, slavenskim*, itd. (>idioma nostrum« (1501.), »idioma dalmaticum«, »maternum« (1502.) »lingua seu idiomate sclauo«) (Jireček 1899: 432). Jedna od najstarijih potvrda latinskoga naziva »lingua serviana« potječe iz 1491. godine. Nalazi se u ispravi u kojoj se bilježi da je dubrovačkomu kaligrafu i diplomatu Feliksu Petančiću (1455.?—1517.?) isplaćeno pet perpera zato što je, kako je pisar zapisao, »in lingua serviana« izradio kopije jedne bule (Ivić 1969: 80). Kao istovrijednica toga naziva u Dubrovačkoj

kancelariji rabio se je, iako znatno rjeđe, i naziv »lingua rasciana«. Sudeći prema građi koju je skupio srpski povjesničar Branislav Nedeljković, najstarije potvrde toga naziva potječu iz 1508. (»lingua rasciana«) i 1521. (»in lingua et forma rassiana«) (Nedeljković 1983: 112).

Sve do sredine XVI. stoljeća ti su se nazivi rabili samo iznimno, pa ih Konstantin Jireček u dokumentima iz prve polovice XVI. stoljeća nije uočio. Najstariju potvrdu pronalazi uz jedan potpis na ćirilici u dokumentu iz dubrovačke trgovačke kolonije u Beogradu uz koji kancelar 13. IV. 1550. bilježi da je napisan »in lingua serviana«, a svoju kompetenciju za procjenu potpisa na ćirilici potkrjepljuje navodom da je on kancelar toga »jezika« (»Nic. Pasq. de Primo, cancellarium dicte lingue«). Tu se riječ *jezik* (*lingua serviana*) nedvojbeno odnosi na *pismo*. Jireček nadodaje u podrubnici da je (kronološki gledano) takvo imenovanje u kancelarijskim zapisima uočio prvi put, a prije toga na takvim mjestima samo »lingua sclaua« (Jireček 1899: 500). Budući da se je u isto vrijeme u Dubrovačkoj kancelariji u slavenskim spisima počela širiti latinica, treba pretpostaviti da se učestalost naziva *lingua serviana* u kancelarijskim zapisima od sredine XVI. stoljeća kao oznake ćirilčnih zapisa povećavala automatizmom i uvjetovano širenjem latinice, tj. zbog potrebe za distinkcijom latinice i ćirilice. To posebno označivanje ćirilice i ćirilčnih zapisa nije se provodilo sustavno, pa na prvi pogled nije jasno o čem je riječ.

Tumačeći da »Srpska diplomatska minuskula nije ostala ograničena na Srbiju nego se raširila preko cijelog Balkana te u posljednjoj fazi prešla i u Ugarsku«, slovenski povjesničar Gregor Čremošnik ukazuje kako se na hrvatskom kulturnom prostoru za ćirilicu moglo vezati srpsko ime (Čremošnik: 1963: 128—129). Riječ je bila o pismu za koje se je znalo da je jedino pismo u susjeda Srba i koje se širilo i iz Srbije. Međusobni utjecaj pisara koji su se služili ćirilicom bio je svojedobno takav da ruski i jugoslavenski paleoslavist i bizantolog Vladimir Mošin postavlja pitanje »gdje se rodio novi sistem ćirilskog kancelarijskog brzopisa [XIII.—XIV. vijeka]; da li u Srbiji ili, možda u dubrovačkoj

kancelariji?» (Mošin 1949: 321, usp. i Vrana 1957: 330—332, Hercigonja 2006: 119—123).

Iako se krajem XVI. stoljeća i početkom XVII. stoljeća ćirilica i dalje rabi u selima Dubrovačke Republike i u njezinim trgovačkim kolonijama, u samoj Kancelariji počinje u slavenskim tekstovima prevladavati latinica. U XVII. stoljeću stariji dokumenti pisani na ćirilici prepisuju se latinicom, ili se prevode na talijanski ili latinski. Tijekom toga posla nastaju zapisi u kojima se kaže da se iz ćirilicom pisana jezika (»ex lingua serviana«) neki dokument prenosi »u naš ilirski jezik« (»hanc nostram illyricam«), čime se označava latinica (usp. Ivić 1969: 79). Kad se takvi primjeri uzmu u obzir, nije se teško dosjetiti kako treba tumačiti zapis iz sudskoga predmeta koji se vodio u Dubrovniku 1563. godine, u kojem tuženi priznaje da su mu dani na čuvanje misali pisani »in lingua serviana« (Nedeljković 1983: 104). Razvidno je da se u tim zapisima srpsko ime ne rabi kao oznaka za jezik ili spise onih koji su se u to doba smatrali Srbima, nego da je riječ o nazivu koji je okamenjeni *terminus technicus* i koji se odnosi na ćirilicom pisane južnoslavenske idiome. Do takva je zaključka došla i Anita Peti-Stantić iscrpno analizirajući primjere s nazivom *lingua serviana* koje je objavio srpski filolog Pavle Ivić 1969. godine (Peti-Stantić 2008: 288—294).

Razvoj sličan onomu iz Dubrovačke kancelarije glede naziva *lingua serviana* može se pratiti i u kancelariji u Zadru. Ondje je mletačka država 1410. osnovala službu tumača, koja je 1455. prerasla u ured koji se zvao *Officium scribanatus litterarum sclavarum*. Ured je tijekom vremena mijenjao ime pa se zvao *Cancelleria illirica*, *Cancelleria delle lettere schiave*, a u XVII. stoljeću djelovao je pod imenom *Cancelleria delle lettere illiriche e serviane* (Pederin 2013: 164). Njegov kancelar naslovio je talijanski prijevod izvornika pisanoga ikavicom i bosančicom iz 1655. »Traduzione dal Serviano«. Srpski povjesničar i nacionalni radnik Boško Desnica (1886.—1945.) koji je istraživao zadarsku pismohranu smatra

»da svi mletački dokumenti kad je u njima riječ o pismu i jeziku upotrebljavaju stalno naziv *serviano* ili *Ilirico* ili *ilirico* e *serviano*. Lingua, idioma, carattere, lettere pračene su uvijek pridjevom *serviano* ili *illirico*. Kad je riječ o vojsci, naziv je beziznimno *croato*, *milizia croata*, *cavalleria croata*, *croati cappelletti* itd. Za narodnost pak naziv je uvijek *schiaivona*. Nesumnjivo je međutim da Mlečići nisu diferencirali plemena i da se sva tri naziva odnose podjednako i na jedno i na drugo pleme.« (Desnica 1991: 239)

JEZIČNOTEORIJSKI PRIJEPORI I G. POSTEL

Širenju srpskoga imena kao oznake za ćirilično pismo i ćirilicom pisane spise znatno je pridonijela knjiga *Linguarum duodecim characteribus differentium alphabetum* koju je 1538. godine objavio francuski polihistor Guillaume Postel (1510.—1581.). Postel u njoj donosi pregled dvanaest (zapravo jedanaest) pisama među kojima je ćirilica (bosančica) i uglata glagoljica. Za glagoljicu piše da ju je izumio sv. Jeronim, koji je svojim zemljacima u Dalmaciji na njihov jezik preveo *Stari i Novi zavjet*.⁵⁹ Glagoljična slova ispisuje pod naslovom »Alphabetum Hieronymianum seu Dalmaticum, aut Illiricum«, a ćirilična pod naslovom »Alphabetum Tzeruianorum«. Ime jezika koji se piše glagoljicom Postel izvodi iz imena pretpostavljenoga izumitelja glagoljice pa ga u kazalu zove »Hieronymiana« i dopunjuje sa »vel Illyrica«. Ćirilicu u kazalu zove »Tzeruiana«, a jezik koji se njime piše također imenuje prema pismu. U naslovu poglavlja zove ga »De Tzeruiana Poznania«,

⁵⁹ Vrlo sličan iskaz o sv. Jeronimu nalazi se u predgovoru rječnika Fausta Vrančića iz 1595. Tek kad uzmemo u obzir legendu o sv. Jeronimu i činjenicu da su ju u XVI. stoljeću prihvaćali autori poput Postela, postaje jasno zašto je F. Vrančić svoj »dalmatinski« mogao proglasiti jednim od najuglednijih europskih jezika. Da nije bilo legende o sv. Jeronimu i legende o Dalmaciji kao prado-movini zapadnih Slavena, Vrančićev rječnik kao prvi hrvatski tiskani rječnik zasigurno ne bi nastao u danom obliku niti bi bio objavljen pod svojim naslovom.

pri čemu je dopuna »Poznania« izvedena od Bosna = Pozna (Hercigovnja 2004: 21). »Jeronimov« jezik u naslovu poglavlja zove se »De lingua Hieronymiana, seu Dalmatorum aut Illiriorum«.

Na kraju poglavlja posvećenih »cervijanskomu« i »Jeronimovu« jeziku Postel donosi popis njihovih slova s nazivima: 30 ćirilčnih i 32 uglata glagoljična slova. U poglavlju o »Jeronimovu jeziku« kaže da ne poznaje taj »jezik«, a ne poznaje ni »cervijanski«, pa se otvara pitanje od koga je dobio informacije o njihovim pismima. Više indicija upućuje na to da ih je dobio od jednoga (a ne dvaju) informatora i da to nije bio netko iz srpskoga kulturnoga kruga jer mu taj kao pismo srpske pismenosti zasigurno ne bi predočio onu inačicu ćirilice (bosančicu) koju je Postel objavio pod srpskim (i bosanskim) imenom, a slabo je vjerojatno i to da bi netko iz srpskoga kulturnoga kruga odlično poznao i hrvatsku (uglatu) glagoljicu. Postelov informator zasigurno je bio neki hrvatski glagoljaš koji se je osim glagoljicom služio i bosančicom. U glagoljaša je uporaba bosančice u svjetovne svrhe bila vrlo proširena, a glagoljaši su se kao pripadnici Katoličke crkve, za razliku od predstavnika Pravoslavne crkve, na Zapadu slobodno kretali i zadržavali u većem broju pa je mladi Postel s njima ondje lako mogao uspostaviti kontakt.

Postel tvrdi da se u Mlečcima tiskaju knjige na glagoljici i ćirilici, a za ćirilčne pravoslavne knjige pogriješno pretpostavlja da im je pismo istovjetno s ćirilčnim pismom koje on donosi u svojoj knjizi. On o tim knjigama očigledno govori samo iz druge ruke, pa kao prvih pet slova ćirilčne azbuke navodi slova koja su tipična za bosančicu, no koja se nisu rabila u tiskanim pravoslavnim knjigama:

А а	As a
б б	buchi b
в в	vide v consonans.
г г	glagoia g
д д	dobro d

U ćirilničnim pravoslavnim knjigama koje su se tiskale početkom XVI. stoljeća umjesto tih slova odnosno alografa rabe se klasična ćirilnična slova, usp. npr. slova iz knjige *Zbornik za putnike*, koja je u Mletcima tiskana 1536. godine:⁶⁰

(a), **А** (b), **Б** (v), **В** (g), **Г** (d) **Д**

Vidimo da Postel nije znao da se inačicom ćirilice koju on donosi, Srbi u svojim knjigama ne služe. Ni Adam Bohorič, koji je 1584. godine bio bolje obaviješten i koji je znao da se ćirilicom služe janjičari u Carigradu, svi Bosanci, Ruteni i Rusi (»Moskovljani«), nije znao da se (barem) potonji ne služe bosančicom kojom i on oprimjeruje ćirilicu. Početkom XVI. stoljeća malo je tko na Zapadu imao točne predočbe o ćirilici u Srba, a ćirilica u Bugara, Rusa i drugih naroda bila je više-manje nepoznata. Nakon što se je u zapadnoeuropskim krugovima spoznalo da postoje različiti tipovi ćirilice, poznati francuski tipograf Pierre Simon Fournier oprimjerio je tri različite inačice ćirilničnoga pisma od kojih mu je jedna »ruska« (br. 65), a dvije »srpske« (br. 66 i 67 »Seruien«). Ćirilicu pod br. 67 (bosančicu), kojom su se služili katolici i muslimani, a ne pravoslavci, pogriješno označava kao »stariju« »srpsku« ćirilicu, očigledno zato što ju je kao najstariju zapisanu našao u Postela pod srpskim imenom (usp. Fournier 1766: 275, usp. o tom i o trima glagoljičnim pismima u Fourniera Ilieva 2013).

Kada su se u XIX. stoljeću počele pisati povijesti jezikoslovlja, Postel je u njima dobio mjesto kao jedan od prvih koji su se počeli baviti »srpskim« i »dalmatinskim« jezikom i njihovim pismima (usp. Benfey 1869: 226). Međutim, da Hrvati svoju ćirilicu nisu bili zvali »srpskim pismom«, u Postela u danom obliku ne bi bilo ni »srpskoga jezika« ni »srpskoga pisma«. U Postela je »srpski« zastupljen tek zahvaljujući prepričavanju onoga što je Postel izravno ili neizravno čuo od nekoga

⁶⁰ Knjiga je dostupna na stranicama *Digitalne biblioteke Matice srpske*.

hrvatskoga glagoljaša koji mu je zapisao bosančičnu i glagoljičnu azbuku. Taj mu je glagoljaš za bosančicu rekao da je ona »srpsko pismo« i da se njome piše »srpski«. Vjerojatno mu je ispričao i legendu o sv. Jeronimu i Dalmaciji (koja je na Zapadu bila i prije poznata), a vjerojatno mu je ispričao priču, no koje se i Postel sam mogao domisliti, kako je jezik u Srba, koje su pokorili Turci, nastao od *dalmatinskoga* ili *ilirskoga* jezika koji je ustoličio osobno sv. Jeronim. Naime, u poglavlju o »cervijanskom« jeziku Postel fantazira da su oko 300-te godine »Panonci, Iliri, Dalmati i Mizijci govorili gotovo istovjetnim jezikom, miješanim dijelom s grčkim, dijelom italskim i nekadašnjim germanskim govorom«, »kojima je svima učeni teolog Dalmatin Jeronim pronašao slova (i njima ih odmah podredio) da bi se na taj način razlikovali od drugih naroda, kako jezikom [lingua], tako i slovima [characteres].« No oni koji bijahu »susjedi s Grcima, pronalazili su sve više grčka slova«. Iz Postelova izlaganja može se zaključiti da je »cervijanski jezik« nastao iz »Jeronimova jezika« slijedom crkvene shizme u kojoj su se pripadnici Grčke crkve počeli orijentirati prema grčkomu pismu svojih susjeda Grka. Ideja da je »cervijanski jezik« nastao derivacijom iz »Jeronimova« odnosno »ilirskoga« jezika, u skladu je s Postelovom temeljnom tezom o hebrejskom jeziku kao prajeziku iz kojega su se razgranali ostali jezici (usp. Schmidt-Riese 2003: 62—64), a i u skladu je s legendom o Dalmaciji i Hrvatskoj kao pradomovini zapadnih Slavena.

Dio Postelova teksta iz poglavlja o *Jeronimovu jeziku* u kojem se spominje tiskanje knjiga na ćirilici i glagoljici u prijevodu Alojzija Jembriha glasi ovako:

»Veoma mnoge knjige tiskaju se sada na ovim dvama jezicima [duarum linguarum: »jeronimskom« i »cervijanskom«] u Veneciji da se ondje prodaju. Svi su Srbi [Tzeruiani] pod Turcima, a također i dobar dio Bosanaca [Boznaniorum]. Taj jezik [sic! illam linguam] htio sam ovdje predočiti ne toliko zbog naroda [gentis] kod kojega postoji, koliko zbog autora [= sv. Jeronima]. Naime, čini se da ga je pronašao nakon što je upoznao

hebrejska i grčka slova [literas], jer postoje mnoga slova [multi characteres] koja su s njima zajednička. Osim toga, svi nazivi slova [literarum] imaju značenje, kao što kažu, kao i u hebrejskome, što se ne zbiva ni u jednom drugom jeziku [lingua]. Kako ne poznajem jezik [linguae], ne mogu protumačiti ni te nazive.« (Jembrih 2007: 91, dopune u uglatim zagradama donosim prema izvorniku)

Eduard Hercigonja upozorava uz svoj prijevod citiranoga poglavlja Postelove knjige da »u slučaju uporabe naziva *lingua*, *littera*, *character*, *alphabetum* i kod Postela ponekad dolazi do značenjskoga preklapanja« (Hercigonja 2004: 23). Ta preklapanja u Postela nisu samo rezultat nesvjesnoga nerazlikovanja i miješanja pojmova, nego i rezultat njegovih ezoteričnih kabalističkih korespodencija od kojih jednu uspostavlja između *pisma* i *jezika* smatrajući da *pismo* predstavlja *jezik*, a *jezik* *pismo*. Kada se uzme u obzir da se Postel razvio u jednoga od vrhunskih intelektualaca XVI. stoljeća, postaje jasno da pojmovno razlučivanje kategorija *jezik* i *pismo* i osviještenost da se one ne mogu derivirati jedna iz druge, ne predstavlja malen ili nevažan intelektualni domet. On nam se danas čini samorazumljivim i neupitnim, no u XVI. stoljeću on to nije bio.

Postel je utjecao na to da se bosančica bez sagledavanja stvarnih odnosa naziva »srpskim pismom« barem u desetak knjiga izišlih na Zapadu. Preko talijanskih obrazovnih ustanova Postelova je nominacija ćirilice — posredno ili neposredno — utjecala na širok krug čitatelja, pa i na one koji su djelovali na hrvatskom kulturnom prostoru. Time je nastala kognitivna slika da je ćirilična baština na srednjojužnoslavenskom prostoru nominalno »srpska«, što je tada uglavnom značilo *ćirilična*, bez sagledavanja srpske književnojezične baštine i njezinih granica.

Pod Postelovim izravnim ili neizravnim utjecajem vjerojatno se nalazio glagoljaš Ivan Paštrić (1636.—1708.), podrijetlom iz Poljica, koji je cijeli život proveo u Rimu. On je 1699. godine na prednjoj stranici *Leipziškoga lekcionara* zapisao sljedeće: »Character est Cyrillianus,

lingua Serviana vel Croatica vel Dalmatica vulgaris«. *Leipziški lekcionar* nastao je sredinom XVI. stoljeća na dubrovačkom području na bosančici kao prijepis drugoga izdanja *Bernardinova lekcionara* iz 1543. godine (Schütz 1963, Barbarić 2011). U prvom izdanju *Bernardinova lekcionara* iz 1495. godine njegov se jezik na latinskom zove »vulgarizacio dalmatica«, što poslije Faust Vrančić, Bartol Kašić i drugi preuzimaju kao »dalmatinski jezik«. U drugom izdanju *Bernardinova lekcionara*, koje je priredio Benedat Zborovčić 1543. godine, jezik se zove »slovinjski« (*Stumačenje slovinjsko...*), a u trećem izdanju Marka Andriolića iz 1586. zove se hrvatskim imenom. Sva ta izdanja tiskana su latiničnim pismom (Bratulić 1995: 507—508). Ivan Paštrić u svojem je zapisu *hrvatsko* i *dalmatinsko* ime vjerojatno preuzeo iz tiskanih izdanja *Bernardinova lekcionara* na latinici, i priključio im, slično Depopeu s Krka, naziv »lingua serviana« kao *terminus technicus*, koji je tautološka dopuna uvodnim riječima »Character est Cyrillianus«. ⁶¹

STAJALIŠTA SRPSKE JUŽNOSLAVISTIKE

Na prvi se pogled čini da se nazivi tipa *lingua serviana* u Dubrovačkoj kancelariji rabe znatno češće nego drugdje. To je tako zato što je u Dubrovniku na jednom mjestu arhivirana golema građa iz više stoljeća, u čije su istraživanje i ispisivanje srpskoga imena srpski povjesničari i filolozi uložili nevjerojatno velik trud. Uz prešućivanje činjenice da predci današnjih Hrvata nazive toga tipa rabe i izvan Dubrovnika i izbjegavajući te nazive objektivno semantički analizirati, pojedini srpski

⁶¹ Tomu u prilog ide i činjenica da u nastavku svojega zapisa Paštrić opisuje uporabu narodnojezičnih lekcionara i kaže da se često rabe u Dalmaciji, na latinici i dalmatinskom jeziku: »Volumen hoc manuscriptum epistolas et evangelia complectitur Illyrica quae in Missali Romano leguntur. Character est Cyrillianus, lingua Serviana vel Croatica vel Dalmatica vulgaris. Postquam enim sacerdos Latinus epistolam Latinam legit, solent alicubi explicare lingua vulgari, praecipue id faciunt de evangelio, ut plebs intelligat ea quae recitata sunt. Passim adhibentur in Dalmatia hujusmodi volumina typis edita sed caractere Latino lingua vero Dalmatica.« Leskien 1881: 199, Schütz 1963: 1.

povjesničari i jezikoslovci sami sebe i svoje čitateljstvo uvjeravaju da je riječ o nazivima koji su uvjetovani jezično-etničkom samoidentifikacijom starih Dubrovčana. Oni pri tom nasljeđuju srpsku nacionalno-integrativnu ideologiju koja je u XIX. stoljeću pod utjecajem rane slavistike (Grčević 1997) promicala tezu da je sva štokavska pismenost »zapravo« dio srpske književnosti i dio srpske nacionalne baštine. Njihova ćemo nastojanja pobliže prikazati na primjeru radova srpskoga povjesničara Branislava Nedeljkovića i vodećega srpskoga jezikoslovca u drugoj polovici XX. stoljeća Pavla Ivića.

Nedeljković je živio od 1951. godine u Dubrovniku i ondje punih 38 godina istraživao arhivsku građu, skupljajući potvrde srpskoga imena. Tim se poslom bavio i filolog i povjesničar srbokatoličke provenijencije Petar Kolendić, za kojega Miroslav Pantić bilježi 1964. da posljednjih desetak godina »u dubrovačkom arhivu bez prestanka i pasionirano« traži potvrde srpskomu imenu (Ivić 1969: 80). Kolendić je 1957. u *Glasniku Srpske akademije* (VIII:2, 242—243) u izvješću o svojem radu u Zadru i Dubrovniku za proteklu godinu ustvrdio da skuplja dokumente kojima namjerava »dokazati da su Dubrovčani i u danima Renesanse, i u danima baroka još uvek, iako sve ređe, upotrebljavali srpsko ime za naš jezik, i to ne samo kad je bila reč o ćirilskim dokumentima, nego i kad su oni sami pisali latinicom.« Međutim, Kolendić je ostao pri paušalnim tvrdnjama, a Vinko Foretić prokomentirao ih je 1969. riječima da bi bilo »u interesu povijesne znanosti da Kolendić nađene podatke objelodani.« (Foretić 2001: 313).

Nedeljković je rezultate svojega rada, u koje je uvrstio i one iz Kolendićevih publikacija, objavio 1982./1983. u tekstu »Nekoliko podataka o našem jeziku iz arhiva Dubrovačke Republike« (Nedeljković 1983). Skupio je oko šestdeset zapisa u kojima pisari u Dubrovniku, Beogradu, Ruščuku, Vidinu, Temišvaru, Pešti i Prokuplju (usp. Macan 1992: 55) na latinskom ili talijanskom jeziku za ćirilične zapise, dokumente (npr. oporuke) i potpise kažu da su napisani *in lingua serviana*, *in lingua rasciana*, *in littera et idiomate serviano*, *in lingua serviana et caractere*, itd.

Nedeljković je uočio da dubrovački pisari riječi *jezik* (*lingua*) i *slovo/pismo* (*caractere, littera*) često ne razlikuju i da ih rabe kao istoznačnice. Stoga tvrdi da »Dubrovačka kancelarija često upotrebljava reč ‘caractere’ (slovo, pismo) i za jezik« (1983: 106), ili da »Ima potom slučajeva u kojima reči kao pismo, slovo (caractere, littera) znače isključivo i prvenstveno jezik.«. Primjere u kojima se riječ *jezik* odnosi na *pismo* Nedeljković ne navodi ili iskrivljeno prikazuje jer ne idu u prilog onomu što pokušava dokazati. On smatra da i pred kraj Dubrovačke Republike njezina kancelarija u uputama na talijanskom »upotrebljava naizmenično [nazive] srpski, slovenski i ilirski«, a kao sinonime za »srpski« tvrdi da je pronašao i »ilirski, raški, rašanski, (možda i koji put bosanski?), pa čak dva ili tri puta nalazimo i dubrovački jezik (sermo maternus raguseus)«. Na tom je mjestu propustio spomenuti glavni i najučestaliji naziv »slavenski«. Zatim nastavlja: »razume se, reč je uvek o istom jeziku — srpskom — a ostali termini su samo uobičajeni sinonimi« (1983: 103).

Umjesto da skupljenu građu primjereno predstavi i omogući drugim istraživačima da se služe rezultatima njegova arhivskoga rada, Nedeljković neskriveno najavljuje kako od »znatnog broja dokumenata u kojima je reč o imenu i nazivu jezika, ovde će biti navedeni mali broj koji dovoljno očituje tačnost Miklošićeve i Rešetarove teze, izrečene još 1890. i ranije« (1983: 104). Pokušavajući postići taj svoj cilj, Nedeljković selektivno citira, jednostrano tumači i tendenciozno predstavlja arhivske zapise. Na taj prozirni način pokušava dokazati promašenu tezu da je štokavština u etničkom smislu isključivo »srpska« (usp. Grčević 2001). Iako je Rešetar tu tezu rane slavistike usvajao u svojim srbokatoličkim identifikacijskim fazama, nikada ju nije pokušao argumentirati s pomoću naziva *lingua serviana*. Štoviše, zauzeo je stajalište da on nema etničko značenje.

Nedeljković nije previdio ili prešutio samo to, nego i činjenicu da je Petar Kolendić (1882.—1969.) ustvrdio da se u srpskoj filologiji Divkovićevo »izpisavši sarpski« nekoć uzimalo kao dokaz da Divković

»svoj jezik krsti srpskim imenom«, no da »po modernim rezultatima nauke u srpskoj književnosti, sad smo načisto s tim da to znači koliko i >prepisavši srpskim pismenima, biva ćirilovicom s latinice (a valjada i s glagoljice)« (Kolendić 1964: 70). Sukladno s Kolendićevim opažanjem Vojislav Maksimović zaključio je da je »osnovna greška« Đ. S. Đorđevićeva kao autora monografije o Divkovićevoj jeziku »evidentna već u naslovu ove Đorđevićeve studije«, a to je »svrstavanje Divkovića u krug srpskih pisaca« zbog Divkovićevo imenovanja ćirilice *srpskim* pismom (Maksimović 1982: 247).

Na višoj razini nego što je Nedeljkovićeva argumentacija o srpskoj nacionalnoj atribuciji dubrovačke štokavštine i književnosti nalazi se argumentacija vodećega srpskoga jezikoslovca druge polovice XX. stoljeća Pavla Ivića. On kaže da izraz *lingua serviana* u dubrovačkoj kancelariji »ne treba precenjivati« — s čime se načelno treba složiti —, no ujedno netočno tvrdi da taj naziv označava »narodni jezik Dubrovnika«:

»Ne treba precenjivati ni prisustvo priličnog broja slučajeva u kojima su Dubrovčani počev od kraja petnaestog veka do početka osamnaestog nazivali svoj jezik srpskim (*lingua serviana*), i to najčešće u službenim aktima, onda kad je trebalo označiti srpskohrvatski narodni jezik Dubrovnika za razliku od italijanskoga ili latinskog jezika dokumenta koji sadrže ove pomenne. Budućim istraživačima ostaće da razjasne genezu ovakve prakse.« (Ivić 1986: 142)

U svojoj polemici s Dragutinom Ragužem i Radoslavom Katičićem Ivić tvrdi slično: »Pridev >srpski< (mnogo ređe >raški<) odnosi se uvek na jezik, a ne sam etnikum, i ne javlja se u književnosti, već uglavnom u službenim spisima.« (Ivić 1986b: 85). Ivić je u pravu da se pridjev *srpski* u spornim nazivima ne odnosi na etnikum, no nije u pravu da se odnosi na *jezik*, barem ne na onaj način na koji on to predstavlja. Da nije riječ o *jeziku*, nego o posebnoj kognitivnoj slici koja je, u mjeri u kojoj se odnosi na *jezik*, uvijek vezana uz *ćirilicu*, prepoznali su prije Ivića istraživači poput Rešetara i Kolendića. Iviću su njihove spoznaje bile

poznate, no prešutno preko njih prelazi oslanjajući se na jednu-jedinu poznatu iznimku iz Dubrovačkoga arhiva u kojoj se naziv *lingua serviana* odnosi na latinicom pisani tekst, a na koju ćemo se osvrnuti poslije.

Iako Ivić točno uočava da naziv *lingua serviana* (isto i *lingua rasciana*) nema etničko značenje, on ga prevodi sa *srpski jezik* i na temelju svojega prijevoda tvrdi da je dubrovačka književnost sama sebe obilježila »kao zajedničko dobro celokupnog podneblja srpskohrvatskog jezika«. Time je nazivu *lingua serviana* sam pripisao značenje za koje tvrdi da ga nema i udario temelje jednomu od glavnih uporišta srpskih jezikoslovaca i povjesničara koji u novije vrijeme dubrovačku baštinu pokušavaju proglasiti »(i) srpskom«. Nekima od njih Ivić nije bio dovoljno radikalna pa npr. Radmilo Marojević, polazeći od Ivićevih postulata, no bez poznavanja činjenica, tvrdi sukladno s Nedeljkovićem da »upotreba izraza *srpski jezik* u latinski pisanim dokumentima, i to upravo u službenim spisima kojim se imenuje govor Dubrovčana, stvarni je pokazatelj objektivne etničke pripadnosti slovenskog stanovništva Dubrovačke Republike« (Marojević 2011: 16).

Ivić je 1969. postavio hipotezu da je izraz *lingua serviana* prodro u Dubrovnik »paralelno s prodiranjem samog jezika, još u doba dok je zaleđe Dubrovnika pripadalo srpskoj državi i dok se dubrovačka teritorija postepeno širila na račun te države, uz stalno priseljavanje bivših srpskih podanika i njihovih potomaka u sam grad.« (1969: 80). Spominjanjem »srpskih podanika« Ivić otvara pitanje je li uporaba izraza *lingua serviana* mogla imati dvostruku motivaciju, s jedne strane u srpskom etnonimu (Srbija se u latinskim vrelima redovito zove *Servia*), a s druge strane u glagolu *serve* (‘služiti’, ‘robovati’) i imenici *servus*, bliskoznačnici riječi *s(c)lavus* u klasnom značenju (‘podanici’, ‘robovi’, usp. i *servitus* ‘ropstvo’, usp. Deanović 1962: 118—119). Iako je vrlo vjerojatno da su se ti nazivi u srednjovjekovnim spisima rabili i s klasnim značenjem (pod njihovim utjecajem i naziv *Srb/l/in*) i da je i to poticalo deetnifikaciju naziva (*lingua*) *serviana* i njegovu sinonimnu uporabu s nazivom *lingua*

s(c)lava — ključno je za Ivićevu hipotezu to da bivši »srpski podanici« nisu govorili ni latinski ni talijanski. Naime, kad bi naziv *lingua serviana/rasciana* bio odraz utjecaja »srpskih podanika«, onda bismo se u dubrovačkoj književnosti i u kancelarijskim zapisima susretali s adekvatnim potvrdama srpskoga glotonima na dubrovačkom slavenskom idiomu, no upravo njih prema istraživanjima B. Nedeljkovića, P. Kolendića, P. Ivića, a ni drugih zainteresiranih istraživača — nema.

Naziv *lingua serviana/rasciana* u Dubrovačkoj kancelariji nije mogao nastati ni pod utjecajem pisarske tradicije iz Srbije (pod pretpostavkom da je ondje uopće bio proširen, a vidjeli smo da nije). Osmanska vojska uništila je pod vodstvom Mahmud-paše ostatke srpske državnosti 1459. godine, a naziv *lingua serviana* javlja se u Dubrovačkoj kancelariji tek krajem XV. stoljeća. Riječ je o obliku srpskoga imena (s osnovom *serv*) koji se u Srbiji nije rabio, a jest u zapadnim vrelima na latinskom i talijanskom (*Servia*). U srpskom jeziku ni pridjev *raški* (*lingua rasciana*) nije bio u funkciji glotonima, niti su Srbijanci sami sebe ikada etnički identificirali kao *Rašane*. Od srpskih vladara nazivom »raška zemlja« služili su se samo sinovi Stefana Prvovjenčanoga u XIII. stoljeću (usp. Kalić 1979 i Dinić 1966), a poslije Stefana Uroša I. (1220.—1276.) taj naziv u Srbiji nestaje. Međutim, duže se rabio u susjednim slavenskim zemljama, a kao naziv za Srbiju (*Rascia*) u uporabi se zadržava u zapadnim vrelima. Poslije je od *Rascia* u mađarskim, talijanskim i njemačkim vrelima izvedena imenica *Raci* koja se kao sinonim imenice *Slaveni* rabila i u širim značenjima, ne samo u odnosu na Srbe, nego i u odnosu na druge južne Slavene. Iako su od XVIII. stoljeća i pojedini Srbi na prostoru Habsburške Monarhije kao vlastito ime prihvaćali to od stranaca uvedeno ime (*Raci*, a slično tomu neki su Srbi počeli prihvaćati i ime *Iliri* — *ilirski*), pridjev *raški* ili posvojni genitiv od *Raška* u XVI. stoljeću u Dubrovniku nije mogao biti uveden s prostora bivše Srbije jer se ondje nije rabio. Očigledno je da se taj naziv i drugi slični u Dubrovniku rabio pod utjecajem vlastite tradicije kao dijela zapadne tradicije.

Njezinim utjecajem treba objasniti i činjenicu da se do propasti srpske države u dubrovačkim spisima »Srbija« i »Srbin« zovu »Sclavonia« i »Sclavus« (Nedeljković 1983: 102). I to pokazuje da pisari u dubrovačkoj pisarnici svoje nazive za Srbiju i Srbe nisu nasljedovali iz srpske države, niti od »srpskih podanika«, nego da su ih rabili slijedeći vlastite tradicije i navike.

Nakon što se u Dubrovačkoj kancelariji latinica počela prihvaćati kao primarno pismo pri pisanju slavenskih tekstova, ondje je 1638. godine nastao jedan zapis u kojem se naziv *lingua serviana* odnosi na dubrovački slavenski idiom koji je pisan latinicom (Nedeljković 1983: 113). U odnosu na nj Vinko je Foretić 1969. primijetio:

»Ćirilicu nazivaju u Dubrovniku *slavenskim* ili *srpskim* pismom, a tekstove pisane ćirilicom zovu i *srpskim jezikom*. Samo u jednom slučaju iz godine 1638. moglo bi se zaključiti da izričaj *srpski jezik* znači jezik, bez obzira na pismo. Nije isključeno da bi se mogao naći još koji takav slučaj, jer su u Dubrovniku postojali i srpski utjecaji.« (Foretić 2001: 313)

Dotični tekst trebalo je glasno pročitati kako bi ga stanovnici Dubrovnika čuli i razumjeli. U prijevodu Pavla Ivića pisarov talijanski komentar ispred toga teksta glasi:

»Po naredjenju gospode činovnika pramatike izvikuje se i proglašava dole napisani sadržaj na srpskom jeziku da bi ga svak bolje razumeo sa opštinske luže (lođe) od strane Ivana zdura (telala) uz prethodno čitanje moje, Florija Stai, i sledi.« (Ivić 1969: 73—74)

Budući da je riječ o jedinom poznatom dubrovačkom zapisu u kojem se naziv *lingua serviana* odnosi na latinicom pisani tekst, lako je moguće da je Florio Stai dobio tekst napisan »in lingua serviana« (na ćirilici) koji je trebalo usmeno proglasiti, ili da je dobio nalog da ga prevede »in lingua serviana«, a on ga je naposljetku zapisao latinicom jer mu je to bilo lakše, a zadržao u uvodnoj riječi izvornu referencu koja se

odnosi na ćirilicu. Sve ako i nije bilo tako, riječ je o iznimci koja ne dovodi u pitanje činjenicu da se naziv *lingua serviana* u Dubrovačkoj kancelariji širi kao naziv za ćirilicu uslijed širenja latinice i da nestaje bez ikakva utjecaja i traga u etnogenezi Dubrovnika nakon što se ćirilica u Dubrovačkoj Republici prestala rabiti.

SUODNOS HRVATSKIH POVIJESNIH GLOTONIMA

Glotonim *srpski* u starijoj hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji defektan je i rabi se uglavnom kao deetnificirani i leksikalizirani naziv koji se odnosi na ćirilicu i njome pisani jezik. Najvjerojatnije je nastao u hrvatskom kulturnom okružju u analogiji prema nazivu *hrvatsko pismo* za glagoljicu (Hercigonja 2006: 3, 12). Njegove najstarije potvrde potječu s dubrovačkoga područja s kraja XV. stoljeća, no može se rekonstruirati da su mu temelji bili postavljeni već u XIV. stoljeću, vjerojatno u komunikaciji s adresatima u Srbiji. S hrvatskoga kulturnoga prostora taj su naziv na Zapad prenijeli po svemu sudeći katolički svećenici i pisari iz dalmatinskih gradova. Širenju glotonima *srpski* išlo je u prilog to da je u Srba ćirilica bila jedino pismo i da ona u Hrvata nije imala svoje posebno, jedinstveno ime, pa su npr. stanovnici Poljica ćirilicu zvali i *glagoljicom*, dok su u Dubrovniku glagoljicu zvali *ćirilicom* (Damjanović 2008: 8, Hercigonja 2006: 103, 271). Zbog nerazlikovanja i miješanja pojmova *jezik* i *pismo* srpska atribucija ćirilice nije se zadržala samo u svezama *pisati srpskim pismom*, *pisati srpski*, nego je prešla u nizu potvrda, prije svega na latinskom i talijanskom, u sveze tipa *in lingua serviana*, pa čak i tautološki *in littera et idiomate serviano*. Te se sveze nisu rabile u današnjem značenju u odnosu na *zasebni jezik* ili u odnosu na *jezik* i *pismo*, nego su označivale ili ćirilicu kao pismo, ili jezik koji se piše ćirilicom, pa tako npr. i crkvenoslavenski jezik u

Rumunja ili jezik koji su autori neovisno o pismu inače sustavno zvali »hrvatski«.

Budući da je »srpska« atribucija ćirilice i ćirilicom pisana jezika u hrvatskoj baštini bila defektnim glotonimom koji je bio vezan uz pismo, etnonim *Srbin* ni glotonim *srpski* u Dubrovniku ni drugdje na hrvatskom kulturnom prostoru nisu zabilježeni u općem jezičnom ni etničkom samoidentifikacijskom nazivlju. To vrijedi i za prostor današnje Vojvodine gdje su etnički Srbi iz Srbije u XVIII. i XIX. stoljeću vršili snažan kulturološki utjecaj. Kao što su vojvođanski Srbi u svojim prijevodima i preradbama hrvatskih književnih djela s kraja XVIII. stoljeća i s početka XIX. stoljeća odbacivali glotonime hrvatskih autora, tako ni hrvatski prevoditelji ili prerađivači srpskih knjiga nisu usvajali glotonim *srpski*. Ivan Ambrozović iz Sombora 1808. godine izdao je knjigu *Proricsja i narecsenja...* u kojoj je na ikavici »sa serbskoga jezika na illyricski privedena, nadopunjena i sloxena« knjiga Jovana Muškatirovića *Pričte iliti po prostom poslovice, temze sentencije iliti rečenija*. Recipročno tomu Georgije Mihaljević »prečistio« je 1803. godine *Aždaju sedmoglavu* Vida Došena s »dalmatinskago jazyka na slaveno-serbskij«. Mihaljević se sam dosjetio Došenov jezik (štokavsku ikavicu) nazvati »dalmatinskim«. Došen ga u svojoj knjizi zove »naš jezik«, a sebe »Dalmatinom od mora velebitskoga«. Godine 1818. izdao je Gavrilo Kovačić srpsko izdanje Kačićeve knjige *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* pod naslovom *Pěšnoslovka iliti Pověst o narodu slavenskom iz knjige Andree Kačića izvedena i po obrazu, vkusu i glagolu serbskom ... ustroena*. Kačić je svoj jezik u knjizi *Razgovor ugodni...* zvao »jezik slovinski«, a umjesto prevladavajućega naziva »narod slovinski« rabio je i naziv »narod ilirički«. U *Korabgliczi...* (¹1760) svoj jezik zove »bosanski«.

Uporaba srpskoga glotonima kao općega glotonima, koji bi bio sinonimom najproširenijemu glotonimu *slovinski*, bila je u Dubrovniku od samih početaka dubrovačke državnosti onemogućena jer je srpsko ime značenjski bilo vezano uz pravoslavlje, a Dubrovačka je Republika

provodila strogu protupravoroslavnu politiku u skladu s legendom o proročanstvu sv. Franje Asiškoga (1181.—1226.) iz 1220. da će opstojati sve dok bude zatvorena za »šizmatike«, tj. za pravoslavce. Utjecajna je bila i legenda o tom da je sv. Jakov Markijski (1393.—1476.) najavio da će Republika propasti kada se u Gradu sazida prva pravoslavna crkva. Te su legende produbljivale jaz prema susjedima pravoslavcima i osigurale su da se u hrvatskoj književnojezičnoj povijesti naziv *srpski* kao glotonim rabi samo defektno, isključivo kao jedna od intelektualnih nadregionalnih poveznica hrvatskoga kulturnoga prostora, koja je bila vezana uz ćirilicu. Tek poslije taj je glotonim, tijekom i nakon formiranja suvremenih nacionalnih entiteta, postao u svezi sa serbokroatističkom ideologijom i u svezi s nastankom dubrovačkih *Srba katolika* u drugoj polovici XIX. stoljeća sredstvom političkih ekspanzionističkih ambicija i predmetom prijepora i zabluda.

Za razliku od hrvatskoga povijesnoga glotonima *srpski*, koji je bio vezan uz ćirilicu, svi drugi hrvatski povijesni glotonimi rabili su se u međusobnoj interakciji neovisno o pismu, s tim da se u nizu primjera glagoljica označava *hrvatskim* pismom.

Poseban status glotonima *srpski* očigledan je u usporedbi s drugim hrvatskim povijesnim glotonimima. Iako se npr. i glotonim *bosanski* mogao odnositi na ćirilicu, on se je rabio i u drugim značenjima kojih glotonim *srpski* nije imao: kao oznaka govorenoga jezika i kao oznaka idioma koji se je smatrao uzoritim idiomom hrvatskim piscima u Dalmaciji. U Dubrovčanina Mavra Orbinija to se očituje u primjedbi glede »Bosanaca« da »od svih naroda slavenskog jezika, oni se mogu podičiti najčišćim i najotmjenijim govorom i hvale se da oni još i dandanas čuvaju čistoću slavenskog jezika« (Orbini 1999 [1601]: 438).

Proglašavanje jezika Bosanaca/Bošnjaka »čistim« i »uzoritim« u dalmatinskim krugovima predstavlja začetak hrvatskoga purizma. Oznaka *bosanski jezik* nije se u to doba odnosila na jezik bosanskih muslimana (»Turaka«) ili pravoslavaca (»Srba«, »Grka«, »šizmatika«),

nego na jezik bosanskih katolika, koji su sudjelovali u hrvatskoj etnogenezi i u pisanoj i usmenoj komunikaciji s dalmatinskim katolicima umjesto brojnih dalmatizama i inih dalmatinskih romanizama rabili riječi slavenskoga podrijetla. Zato se njihov jezik u Dalmaciji smatrao čistim i uzoritim. S purističkom intencijom i u okviru panslavenskoga sagledavanja vlastita identiteta Dubrovčanin Stjepan Gradić (1613.—1683.) stoga ocjenjuje jezik svojega sugrađanina Junija Palmotića (1607.—1657.) ovako:

»Veoma se brinuo, osobito u tom epu, da mu jezik bude pravilan i čist od ostalih mana, a osobito od stranih riječi. Kako je pak zapažao da je slavenski jezik zbog prostranstva zemalja i raznolikosti naroda koje obuhvaća nekako razdjeljen na više narječja, nije se povodio za načinom govora kojim se služe njegovi sugrađani — oni, kako sam već rekao, ni po podrijetlu nisu Slaveni, a zbog neprekidnih veza s Talijanima i s ostalim stranim narodima uživaju u govoru puno stranih riječi i fraza — nego onim kojim se služe Bosanci. Ti se naime ljudi koliko tjelesnim izgledom i dostojanstvom, toliko i načinom govora čine od prirode stvorenima za ozbiljnost i ljepotu. Njihov se govor mnogo više približava uobičajenom jeziku daleke Podolije i Rusije negoli onome kojim se služe Česi i Poljaci što leže među njima.«

Stjepan Gradić u nastavku svojega teksta naznačuje da je Palmotić, koji se je — ponavljamo — navodno ugledao u jezik »Bosanaca«, pisao prvenstveno za »Dalmatince i Hrvate«:

»Ako ostali Dalmatinci i Hrvati ili drugi koji naši ljudi naidu u tom djelu na govor koji se ponešto razlikuje od onoga kojim se sami služe, treba da smatraju da taj veoma vrstan pjesnik zaslužuje onaj isti oprost kojim su Atenjani počastili Pindara, Kalimaha, Teokrita i dorske pjesnike, odnosno nauzvrat Sicilci Beočani i Lakonci Atičane Sofokla, Euripida i Aristofana.« (Hrvatski latinisti 1970: 120—121)

Govoreći o »Dalmatincima i Hrvatima«, Gradić nema na umu dvije različite čitateljske publike, nego jednu čitateljsku i identitetsku zajednicu, koju poput Bohoriča imenuje dvočlanim imenom. Dubrovčani su bili njezin dio, a u nju su na opisani način uvrštavali i »Bosance« (katolike). Njezino dvočlano ime bilo je motivirano toponimom *Dalmatia et Croatia* odnosno *Croatia et Dalmatia* kojim se svojedobno označivalo jedno kraljevstvo.⁶²

Sastavnice toga dvočlanoga imena rabile su se (istoznačno) često i zasebno, a toponim *Dalmacija* kao stariji bio je učestaliji. Njegova učestalost bila je uvjetovana i njegovom uporabom kao zemljopisnoga pojma, sa ili bez državno-pravnih implikacija (kao zemljopisna oznaka tadašnje i antičke Dalmacije). Dubrovački autori često su isticali svoju pripadnost upravo Dalmaciji. Braneći se od uključivanja u tzv. talijansku carinu, dubrovačke vlasti uputile su 1446. godine vlastima grada Barcelone poznato pismo u kojem kažu: »vjerujemo, da je ne samo vama već i narodima cijelog svijeta poznato i bjelodano, kako Dubrovčani nijesu Talijani niti su Italiji podložni, nego su koliko po svome jeziku, toliko i po razlogu položaja Dalmatinci i podložni pokrajini Dalmaciji.« (Foretić 1960: 260). Filip de Diversis u *Govoru u slavu kralja Alberta*, koji je 1438. kao Habsburgovac okrunjen za ugarsko-hrvatskoga kralja, zapisuje kako je Sigismund, Albertov prethodnik, »običavao pred svim narodima svijeta govoriti: *Svi su se Dalmatinci od nas odmetnuli, a jedino su Dubrovčani uz nas i čuvaju neokrnujenu vjeru.*« (Janeković-Römer 2001: 121). Vinko Foretić primjećuje da »sve do

⁶² Sastavnice toga dvočlanoga toponima često su se rabile i zasebno. Zbog poistovjećivanja i miješanja naziva *Dalmacija* i *Hrvatska* trojica njemačkih putopisaca zapisuju u XV. stoljeću (1483., 1488., 1497.) da se Dubrovnik nalazi u *Hrvatskom Kraljevstvu* (Kužić 2013: 342, 346, 410; Matković 1878: 177), a četvrti (1496.) da se nalazi u *Hrvatima* (Crabaten) (Kužić 2013: 405), sve uz različito hijerarhiziranje pojmova *Slavonija*, *Dalmacija* i *Hrvatska*. Englez Richard Guylforde bilježi 1506. da se Dubrovnik nalazi u zemlji *Slavoniji* ili *Dalmaciji*, pokrajini *kraljevine Hrvatske* (»Arragonsse, in the couître of Slauanye or Dalmacie, and in the prouynce of the royalme of Croatie«) (Ellis 1851: 10, usp. Raukar 1997: 361).

pada Republike više se puta i u službenim i u neslužbenim dokumentima ubraja Dubrovnik u Dalmaciju, što nema značenje politički-teritorijalno, jer je ostala Dalmacija pod Mlecima, ali ima geografsko-kulturno, a i nacionalno, jer se Dubrovčani smatraju pripadnicima istog naroda, koji živi u ostaloj Dalmaciji.« (Foretić 1960: 260).

Dubrovački pjesnik Mavro Vetranović (1482.—1576.) hrvatsko i dalmatinsko ime rabi nešto drugačije pa Dubrovčanima poručuje da *po svijetu svak pravi — da ste sve Dalmate natekli u slavi — ne samo Dalmate, gospodo predraga — neg još sve Hrvate skupivši jednaga* (Pavić 1871: 57). Vetranoviću je pojam *Hrvat* nadređen pojmu *Dalmat*, no nije jasno jesu li mu *Hrvati* svi Slaveni ili samo jedan njihov dio (koji?). U poslanici svojemu prijatelju i književniku Petru Hektoroviću (1487.—1572.) s Hvara 30-ih godina XVI. stoljeća Vetranović svoj jezik zove »naš jezik«, »slovenski jezik«, »jezik hrvatski« (Rešetar 1901, Grčević 2013). Vetranoviću je glotonim »hrvatski« istovrijednica raširenijemu glotonimu »slovenski«.

Prema Radoslavu Katičiću (Katičić 1989) na posljednjem je listu latiničnoga izdanja Budinićeva *Ispravnika za jereje* (Mletci, 1709.) mletački knjižar Bartolo Occhi otisnuo katalog pod naslovom *Broj knjig hervatskih jimenovanih odzdola nahodi se u butiqi Bartula Occhi knjigara na Rivi od Hrvatov*. Kraljićeve *Pribogoljubne molitve* izišle su pak 1734. u *Bnecih ... na Rivi slovenskoj*. Time se pokazuje da se *Riva dei Schiavoni* mogla prevoditi na dva načina: kao *Riva slovenska* i kao *Riva od Hrvatov*. U nastavku svojega teksta Katičić spominje jednu od Occhijevih knjiga koje naslov također potvrđuje da su se nazivi *slovenski* i *hrvatski* rabili kao sinonimi: *Način za moći naučiti jedan putnik Latinin slovenski jezik, a Hervat italijanski*. O uklopljenosti naziva *ilirski* u taj sinonimni niz zorno svjedoči Lovro Šitović iz Ljubuškoga kao autor *Latinsko-ilirske gramatike* (1713.) i autor epskoga djela *Pisna od pakla* (1727.) (usp. Grčević 2009a: 218). Njemu su nazivi *hrvatski* i *ilirski* istoznačni, s posebnosti da na latinskom rabi nazive *Iliri* i *ilirski*, a na materinskom jeziku *Hrvati* i *hrvatski*.

Uporaba dotičnih glotonima nije bila vezana uz neko određeno pismo, nego uz pitanje identiteta i nadregionalne pripadnosti. Rafo Bogišić uvjerljivo je pokazao da je u dubrovačkih renesansnih pisaca narodnosni identitet sadržajno bio *hrvatski* (Bogišić 1986). Zahvaljujući izgradnji zajedničkoga identiteta s hrvatskim sjeverom, dubrovački pjesnik Vladislav Menčetić (1617.—1666.) mogao je proglasiti Petra Zrinskoga 1663. »trubljom slovinskom« i najglasovitijim pjesnikom ne samo u »dubrovačkih krajeva« odnosno »dubrovačkih država«, nego takvim pjesnikom »kojim se diči sadašnji narod svega puka slovinskoga«. »Narod puka slovinskoga« u Menčetića je nadregionalna etnička cjelina kojoj pripadaju Dubrovčani. Menčetić u nju ne ubraja Srbe, nego »narod puka hrvatskoga«, s kojim ujedno izjednačuje »narod puka slovinskoga«: *Tva svies znana tebe izvisi — Varh svieh častih svieta ovoga, — O tvom svietu diha i visi — Narod puka h(a)rvatskoga*. Menčetić u hrvatstvu sagledava snagu koja je od ropstva spasila čak i Italiju: *Od robstva bi davno u valih — Potonula Italija — O harvackieh da se žalih — More otmansko ne razbija* (Koščak 1954: 207). Povezujući i izjednačujući »narod puka hrvatskoga« i »narod puka slovinskoga«, Menčetić na svoj način nastavlja tradiciju kojom se Dubrovčani uvrštavaju u kulturno-jezični krug koji je za sebe rabio sinonimne nazive *slovinski — hrvatski — ilirski — dalmatinski*.

I dubrovački književnik Dinko Zlatarić (1558.—1613.) svoj je jezik zvao *hrvatskim*, a njegov sugrađanin Ignjat Đurđević (1675.—1737.), opisujući njegov (Zlatarićev) književni rad, kaže da je on ulagao mnogo truda u njegovanje *dalmatinskoga* (»Dalmatico idiomate«). Odmah u sljedećoj rečenici Đurđević tvrdi da je Zlatarić na *ilirski* preveo Tasovu pastirsku igru *Aminta*, a s grčkoga Sofoklovu tragediju *Elektra* (Hrvatski latinisti II: 238—239). Nedvojbeno je da se i tu glotonimi *hrvatski — dalmatinski — ilirski* rabe kao istovrijednice i da ne označuju jezik možebitno različitih zamišljenih zajednica.

Jakov Mikalja, prvi dubrovački leksikograf, u svojem rječniku *Blago jezika slovinskoga* (1649.) na hrvatskom svoj jezik zove *jezik slovinski*, a na latinskom *lingua illyrica*. Da ta imena značenjski korespondiraju s hrvatskim imenom, pokazuje Mikaljin prijevod natuknica *Hervat* i *Hervatska zemglja*. One mu znače ne samo *Croata* i *Croatia*, nego i *Illyricus* i *Illyricum*. Za razliku od toga za pojmove *Serbljin* i *serbska zemglja* Mikalja kaže da znače *Servianus* i *Seruia/Rasia*.

Dubrovčanin Joakim Stulić, autor najvećega hrvatskoga dopreporodnoga leksikografskoga djela, u rječniku u kojem je hrvatski polazišni jezik u naslovu taj jezik također zove *slovinskim*, a *ilirskim* ga zove u naslovima rječnika u kojima su polazišni talijanski i latinski: *Rjecsosloxje slovinsko-italiansko-latinsko* 1806., *Lexicon Latino-Italico-Illyricum* 1801., *Vocabolario italiano-illirico-latino*, 1810. Međutim, u suglasju s Mikaljom Stulić pridjev *Illirico* prevodi ne samo sa *slovinski*, nego i kao »hrovatski, horvatski, hârvatski« (1810: 731), a imenicu *Illyricus* prevodi sa *Slovinac* i *Hrvat* (i inačicama tih imena s fonološkim varijacijama). Za tal. »fatto di costumi illirici« navodi da se na »ilirskom« odnosno »slovinskom« kaže »pohârvâtjen« (1810: 732). U *Lexicon Latino-Italico-Illyricum* piše: »*Illyrice*, in *illirico*, *slovinski*, *hârvâtski*, *hrovâtski*, *horvâtski*« (1801: 674).

Stulićev suvremenik iz Dubrovnika Marko Bruerović (Marc Bruère Desrivaux, oko 1770.—25. XI. 1823.) u svezi s dubrovačkim pomodstvom u XVIII. i početkom XIX. stoljeća da od »čupe« (služavke) »do najponosne vladike«, i od »pivnice« do dubrovačkih senatora (»glasovita Pregata«) »stidi se svak jezik slovinski čisto govorit«, kritizira da svatko »Slavne bi se slatko hârvatske odrekô starine« (Počić 1852: 55—58).⁶³ Takvi primjeri pokazuju da je hrvatsko ime u Dubrovniku

⁶³ Bruerović je kao sin francuskoga konzula odrastao u Dubrovniku i poslije i sam postao francuskim diplomatom. On se je u Dubrovniku razvio u pjesnika koji je pisao na više jezika, među ostalim i na hrvatskom jeziku dubrovačke književnojezične stilizacije.

bilo prihvaćeno, iako nije bilo primarno ime, kao jedno od imena etničke zajednice za koju su Dubrovčani smatrali da joj pripadaju. Dubrovnik se time nije razlikovao od drugih hrvatskih priobalnih gradova. Npr., splitski vlastelin Petar Marki (Markić) izdao je 1704. u prijevodu u »slovinški yezik« knjigu *Misli karstianske za suaki dan od miseza isusovca Dominiquea Bouhousa* i namijenio ju »stariscinam, kanonikom i popovom suima Splitske Crikve Metropolitane i Parvostolne od Dalmatie i suee zemglie Harvatske«. Tom je formulacijom preuzeo titulaciju splitskoga nadbiskupa kao primasa Dalmacije i cijele Hrvatske (*primas Dalmatiae et totiusque Croatia*) koja je utemeljena u XIII. stoljeću, a koja je na svoj način mogla utjecati i na to da pojedinci poput dubrovačkoga pjesnika Vetranovića pojam *Hrvati* rabe u širem značenju nego pojam *Dalmat(in/c/)i*.

Dakle, iako Marki, Bruerović ni Stulić glotonim *hrvatski* ne rabe kao primarni naziv, Bruerović uporabu *slovinškoga jezika* smatra pitanjem *hrvatske starine*, Marki ju vezuje uz *svu zemlju Hrvatsku*, a Stulić *hrvatsko* ime određuje kao istovrijednicu *slovinškoga* imena, unatoč tomu što je u njegovo doba *hrvatsko* ime primarno bilo vezano uz ozemlje političke Hrvatske koje se središte više nije nalazilo u Dalmaciji, nego na sjeveru, na kajkavskom području. Filip Grabovac iz Vrlike ide korak dalje te objedinjuje sva tri ključna hrvatska samoidentifikacijska naziva iz latinske i slavenske tradicije tako što svoju knjigu iz 1747. naslovljuje *Cvit razgovora, naroda i jezika iliričkoga aliti arvackoga* i u njoj utvrđuje da je »narod ilirički, slovinjski i arvacki« »jedan sve jezik premda su tri imena« (338).

Navedeni hrvatski povijesni glotonimi nisu uvijek sinonimi i nije lako utvrditi koje idiome i kada pojedini autori njima točno obuhvaćaju (pod pretpostavkom da su o tom uopće imali točne predočbe). Glotonimi *slovinški* i *ilirski*, pa tako i *hrvatski*, mogli su se u zamišljaju hrvatskih humanista deklarativno odnositi i na jezik svih Slavena, iako je u stvarnim komunikacijskim odnosima riječ bila samo o književnom

jeziku predaka današnjih Hrvata jer drugi nisu bili obuhvaćeni njegovom književnojezičnom izgradnjom.

U panslavenskom sagledavanju svojega jezičnoga identiteta Šibenčanin Faust Vrančić za »jezik slovinski«¹ tvrdi 1605. (na hrvatskom) da je najrasprostranjeniji jezik na svijetu, a najčistiji da je onaj njegov dio kojim *Slovinci* govore u Dalmaciji (antičkoj!) od Istre do Makedonije i od mora do rijeke Drave (Lodereker 1605). Prikazom da se najčistiji dio *slovinskoga jezika* proteže u granicama antičke Dalmacije, Vrančić predočava da su u prošlosti granice njegove Dalmacije i njezina jezika bile mnogo šire i važnije nego u njegovo vrijeme. On time kao predstavnik Zapada i njegove univerzalne Katoličke crkve u skladu s pojmovljem njihova vrijednosnoga sustava pruža intelektualni otpor turskim osvajanjima, a svoje zemljake u Dalmaciji, stiješnjene osmanskim osvajanjima na više-manje jadransko priobalje, situira u jednu širu, njima povoljniju i čak međunarodno relevantnu cjelinu.

Vrančić je rabeći glotonim *dalmatinski* izabrao naziv koji je u zapadnom kulturološkom diskursu bio poznatiji i prepoznatljiviji, pa i vrijednosno na višem stupnju nego naziv *hrvatski*, kojemu značenje u njegovo doba na Zapadu nije bilo samo povijesno i etničko, nego u jednom vidu određeno i suženo tadašnjim hrvatskim državno-političkim granicama i osmanskim prodorima. Zbog takvih razloga glotonimi *slovinski*, *ilirski* i *dalmatinski* bili su u hrvatskih pisaca u Dalmaciji u vrijeme humanizma i renesanse u cjelini gledano popularniji i učestaliji nego njihov sinonimni naziv *hrvatski* (usp. o njima Katičić 1989). To je uočljivo i u Antuna Vrančića, strica Fausta Vrančića, koji (na latinskom) kao »narode«² koji govore *ilirskim* jezikom popisuje *de facto* sve Slavene, protežući time značenje "regionalnoga" glotonima *ilirski*, također s podlogom iz antike, na najšire značenje glotonima *slavenski*. Narodi koji prema Antunu Vrančiću govore *ilirskim* jezikom jesu »Dalmatinci,

Hrvati, Slavonci, Bosanci, Srbi, Bugari, Štajerci, Karantanci, Rusi, pa i Poljaci i Česi, koji su potekli od Dalmatinaca« (Vrančić 2014: 168).⁶⁴

Ne treba posebno isticati da u suvremenom jezikoslovnom diskursu nitko ne drži da su svi slavenski jezici jedan jezik, niti da su u XVI. stoljeću bili jedan jezik, niti da su govoreni slavenski idiomi od Istre do Makedonije i od mora do rijeke Drave bili *najčistiji*, niti da je na tom prostoru ikada postojao jedan slavenski zasebni jezik, a niti bi danas bilo zamislivo slavenske idiome na tom prostoru objedinjeno zvati *iliričkim, slovinskim, dalmatinskim*, pa ni *hrvatskim* imenom.

⁶⁴ Pod utjecajem legende o dalmatinskom podrijetlu zapadnih Slavena zbog koje Vrančić piše da su Česi potekli od Dalmatinaca, češki poslanici na Baselskom saboru 1433. kardinala Ivana Stojkovića Dubrovčanina zvali su »svojim zemljakom iz Dubrovnika«, za koji kažu da je »grad u Hrvatskoj«, miješajući pojmove Dalmacija i Hrvatska. Sukladno s tim zovu ga i »Ivanom Slavenom iz Hrvatske«, usp. Monumenta 1857: 306—307, Šanjek 1990: 273.

VII. O DUBROVAČKOJ REPUBLICI I BOKI KOTORSKOJ

O HRVATIMA U DUBROVAČKOJ REPUBLICI

Ruski grof i diplomat Petar Andrejevič Tolstoj (1645.—1729. (?)) putovao je 1697.—1699. godine Europom za diplomatske i obavještajne potrebe ruske diplomacije Petra Velikoga.⁶⁵ Hrvate spominje prvi put kada nabraja pripadnike različitih naroda koji žive u Mletcima. Oni su jedini Slaveni koje je ondje uočio (odnosno koje spominje) (Tolstoj 1992: 54). Na putu brodom prema Malti uzduž Jadranske obale opisuje grad Korčulu (»Korsul«) kao posljednji u mletačkoj provinciji Dalmaciji prema dubrovačkoj kneževini (1992: 112—13). Nasuprot grada Korčule, koji je smješten na otoku, kaže da se na gori nalazi samostan i bogomolja Rimske crkve na ozemlju dubrovačke provincije. Riječ je o crkvi Gospe od Anđela s franjevačkim samostanom u Podgorju kod Orebića (usp. Kužić 2013: 140). Oko toga samostana, od kojega se prema Tolstoju prostire vladavina dubrovačke kneževine, po gorju žive *Dubrovčani* (*Raguzjane*), koji su pomorski kapetani, astronomi i mornari. Svi govore slavenskim jezikom, svi znaju i talijanski, a zovu se *Hrvatima* (*Gervati*) i drže se rimske vjere (1992: 113).

⁶⁵ Njegov dnevnik objavljen je prvi put kao cjelina 1888. godine, a najnovije kritičko izdanje izišlo je 1992. godine. Opširne izvadke iz Tolstojevih zapisa objavio je 1859. Alexandr Nikolaevič Popov. U hrvatskoj starijoj povjesničarskoj literaturi više se autora osvrće na informacije koje u svojem putopisu Tolstoj donosi o Hrvatima, no njihovi navodi često su nepotpuni ili odveć interpretativni.

Tolstoj razlikuje državnu (*Dubrovčanin*) i etničku pripadnost (*Hrvat*) stanovništva Dubrovačke Republike. Dodatno ju opisuje podatkom da se dubrovački Hrvati drže rimske vjere. Jedan Pelješčanin koji na sličan način razlikuje kategorije državnosti i etničnosti bio je franjevac Bernardin Pavlović rodom iz Stona (1685.—1763., usp. HFB: 436—437). U knjizi *Pripravljenje za dostojno reći Svetu misu...* (1747.) koju je namijenio misnicima »naroda našega, koji se latinskim jezikom ne služe«, kaže da je on »iz Dubrovnika«, misleći time na Dubrovačku Republiku, a ne na sam Dubrovnik u kojem nikada nije živio. U knjizi *Pokripljenje umirući...* (1747., 1797., 1800.) kaže točnije da je — »iz dubrovačke države«. Potonju je knjigu priredio (citiram prema 3. izdanju iz 1800.) »za korist naroda harvasckoga«, a prvu spomenutu u »korist nas misnika harvaske ruke, i svega naroda nascega«. U objema knjigama piše da ih je ispisao u »harvaski jezik«. Da za hrvatstvo Pelješčana nije bilo presudno biti katolikom, možda pokazuje primjer zapovjednika osmanske mornarice Pijale-paše (1515.—1578.) koji je u historiografiji Osmanskoga Carstva zapamćen kao »Hrvat«, a što je u XIX. stoljeću preneseno i u suvremene opise povijesti Osmanskoga Carstva nastale na Zapadu (usp. Hammer 1828: 182). Za Pijale-pašu smatra se da je rodom bio s Pelješca, no to nije verificirano.

O SRBIMA U DUBROVAČKOJ REPUBLICI

Doputovavši u Dubrovnik, P. A. Tolstoja primio je knez Dubrovačke Republike i s njim razgovarao na slavenskom jeziku (Tolstoj 1992: 115). Tolstoja su u Dubrovniku kao ruskoga grofa i diplomata ugostili na najbolji mogući način. Noćio je u palači u Gradu (1992: 115). To je bio izraz osobita poštovanja i dubrovačkoga gostoprimstva. Srpski arhimandrit Gerasim Zelić (1752.—1828.) imao je o Dubrovniku i odnosu Dubrovčana prema pravoslavicima drugačije spoznaje pa u dodatku svojega Žitija iz 1823. tvrdi da »Raguzani, sirječ Dubrovčani, dok su imali svoju republiku«, »nijesu mogli trpljeti hristijanina vostočne crkve niti jednu noć u gradu koji da prenoći.« (Zelić 1900: 166). Sukladno sa Zelićem srpski političar i episkop Nikodim Milaš (1845.—1915.) iznosi u svojoj knjizi *Pravoslavna Dalmacija* glede Dubrovačke Republike da je »poznato, kakvom je strašnom mržnjom ona bila proniknuta naspram pravoslavne crkve.« (Milaš 1901: 213). Milaš smatra da su Dubrovčani drugim Dalmatincima služili kao uzor sa svojim proganjanjem i osudom pravoslavlja i pravoslavaca i da su Dubrovčani u takvim stvarima pomagali bosanskim franjevcima. Prepričava kako je zadarski nadbiskup Karaman 1750. godine istaknuo Dubrovačku Republiku kao uzoritu jer njezina »uzvišena i mudra vlada« »nikad nije htjela dopustiti« »u svojoj zemlji ni živim Srbima crkve, ni mrtvima groba« (Milaš 1901: 210—212).

Na području Dubrovačke Republike jedino su židovi osim katolika imali pravo ispovijedati svoju vjeru (Janeković Römer 1993: 37). Srbi kao tzv. šizmatici mogli su u Dubrovniku boraviti samo privremeno pa se stoga, bez posebnih dozvola, u Gradu nisu smjeli zadržavati noću. Kad bi se pravoslavci iz dubrovačkoga zaleđa angažirali »za poljogjelsku i domaću službu« kod dubrovačke vlastele, piše Kosto Vojnović, napuštali bi pravoslavlje i priklanjali se katoličanstvu. Nakon isteka petogodišnjega ili sedmogodišnjega ugovora oni bi se, napuštajući Dubrovačku Republiku, vraćali pravoslavlju (Vojnović 1895: 22). Senat

Dubrovačke Republike obnovio je stare zabrane i donio 1745. odluku kojom se zabranjuje boravak pravoslavnih svećenika u Gradu dulje od osam dana (Sivrić 2003: 400—401, 405—410). Za vrijeme boravka u Gradu, pa čak i prilikom šetnje u predgrađu (Pile), pravoslavni svećenici i kaluđeri morali su biti u pratnji stražara. Za njihovo čuvanje bili su zaduženi dubrovački oružnici, tzv. barabanti, koji su pored bombardijera (topnika) činili okosnicu dubrovačke plaćeničke vojske. Ta je vojska ustrojena nakon 1358., kada je Dubrovnik došao pod vrhovništvo hrvatsko-ugarskoga kralja, a postojala je i nakon 1458. kada je Dubrovnik počeo plaćati danak Osmanskom Carstvu, sve do ukinuća Dubrovačke Republike početkom XIX. stoljeća. U više dubrovačkih isprava ističe se da barabante treba dovoditi iz Hrvatske, ne samo zbog iste vjere, nego i zbog istoga jezika (Macan 1962: 304, Janeković Römer 1993: 31). Dubrovačka Republika u XVII. stoljeću barabante je »s osobitom upornošću« nastojala uzimati iz sjeverne Hrvatske (Koščak 1954: 189, 190, 215). Na temelju nadimaka barabanata Tomislav Macan ustanovio je već za XVI. stoljeće da su »golemom većinom« bili »Hrvati« (»Cheruat, Choruatt i slični«), a pristizali su i iz Zagreba (Macan 1962: 304, 316). Istraživanja T. Macana pokazuju da su se mnogi barabanti trajno naseljavali u Dubrovniku i ondje osnivali obitelji. Bili su zaduženi i za noćni nadzor šizmatika i heretika pa je jedan barabant 1503. godine otpušten jer je dopustio nekomu muslimanu prenoćiti kod njega (Macan 1962: 308, 313). Dakle, za nadzor Srba u Dubrovniku stoljećima su bili zaduženi prvenstveno hrvatski oružnici, koji za razliku od oružnika drugih narodnosti s njima nisu imali komunikacijskih problema.

Iako su predstavnici Dubrovačke Republike pokazivali virtuosno diplomatsko umijeće, pa su štiteći njezine interese i glede »grko-shizmatika« — kako su uglavnom nazivali Srbe u službenim spisima — znali kada treba napraviti koji ustupak, ipak su izazvali veliki diplomatski incident s Rusijom odbijajući molbu Petra Velikoga da se vlastelinu i ruskomu diplomatu Savi Vladislaviću dopusti izgraditi pravoslavna kapela u

vrtu kuće koju je kupio u Dubrovniku (Vojnović 1895: 73). Toga se incidenta dotiče i Lujo Vojnović (1864.—1951.) u XIX. stoljeću tvrdeći da je »Vlahe« »mrzio« ne samo dubrovački senat, nego i »dubrovački puk«, zbog čega »pravoslavni Srbi ne mogahu imati u gradu crkve, i da je ta nesretna politika mnogo doprinijela padu republike uvrijedivši često koncem prošloga vijeka rusku vladu« (Srpsko-hrvacko pitanje 1888: 11).

Ruski konzul u Dubrovniku u razdoblju 1857.—1869. Konstantin Dmitrijevič Petkovič (1827.—1897.) objavio je u časopisu *Russkaja beseda* 1859. tekst o povijesti srpske pravoslavne zajednice u Dubrovniku.⁶⁶ Nikodim Milaš prenio je za svoju publiku jedan dio toga opisa, smatrajući da dobro prikazuje dubrovačku identitetsku koncepciju i odnos Dubrovčana prema Srbima i pravoslavlju. Ovdje ga prenosimo prema Milašu i u latiničnom preslovljavanju:

»Nadraženi od rimokatoličkog sveštenstva Dubrovčani su toliko zašli bili u svom fanatizmu protivu jednoplemenika svojih pravoslavne vjere, da su smatrali, da sami opstanak republike zavisi od te bratoubilačke isključivosti. Sačuvalo se kod njih predanje, da je 1220. godine bio u Dubrovniku sv. Francisk asiski, i na pitanje Dubrovčanâ, koliko će postojati njihova republika, da je odgovorio, da će trajati ona dotle, dok vrata njena budu zatvorena za shizmatike. Isto tako da je sv. Jakov marlijski u jednoj propovjedi prorokovao, da će svršiti republika tada, kad se u gradu ozida prva pravoslavna crkva. Pri takvom raspoloženju dubrovačkih stanovnika, pojmljivo je da našim jednovjericima nije moguće bilo živjeti na zemljama republike, i morali su ili se latiniti, ili stojati tu bez crkve svoje i sveštenstva. Pravoslavni Srbi, većim dijelom iz Hercegovine, počeli su dolaziti u Dubrovnik u XV. vijeku, ali do kraja XIX. vijeka nije tu bilo ni spomena o pravoslavnoj crkvi. Pravoslavni su morali, da bi slušali Božju službu, odlaziti u Petrovo selo, daleko dva sata hoda, ili u man. Duži, daleko šest sâti. Došao

⁶⁶ Исторический очерк сербской православной общины в Рагузе. Русская беседа, 1859., 3: 15, str. 1.—20.

bi kadgod u Dubrovnik koji kaluđer iz toga manastira i čitao bi jutrenju ili večernju u kakvoj privatnoj kući, ali svagda krišom i pri velikom oprezu, da ne bi za to Dubrovčani doznali. Kad je trebalo pravoslavno dijete krstiti, moralo se slati u Duži ili u Trebinje za sveštenika; a kad bi umro u Dubrovniku pravoslavni, tijelo su mu nosili radi opijela u Trebinje, ako je imala rodbina da za to potroši, inače su ga sahranjivali bez svake molitve (Bože oprosti, kao psa) u nekom udaljenom od grada mjestu, koje je za to republika odredila bila. Na pravoslavne su kaluđere, koji bi dolazili iz Hercegovine, dubrovački fanatici oštro pazili, gonili su ih i progonili, i radi toga su im pape slali svoje bule s blagoslovom i blagodarnošću, kao što je to učinio papa Venedikt XIV, kad je doznao da su Dubrovčani prognali jednog pravoslavnog kaluđera, koji se usudio bio svršiti sv. tajnu za pravoslavne«. (Milaš 1901: 212—213)

Dubrovačani koji su u pjesničkim i inim djelima za svoju čitateljsku publiku kojoj nisu pripadali susjedi pravoslavci ni muslimani izricali panslavenske osjećaje pripadnosti sa svim Slavenima, sve do »mora ledena«, bili su dio cjeline koja je sudjelovala u osmišljanju, provođenju i podupiranju opisane politike Dubrovačke Republike prema svojim pravoslavnim susjedima. Taj se aspekt dubrovačke povijesti u literaturi koja se dotiče izgradnje etničkoga identiteta u Dubrovniku slabo uzima u obzir jer se nije uklapao ni u jednu od dominantnih kulturno-političkih ideologija u XIX. i XX. stoljeću, a u najnovije vrijeme ne uklapa se ni u dekonstrukcijski pristup anacionalno orijentirane historiografije koja narodnosne entitete i njihove odnose smatra povijesno privremenima, »izmišljenima« ili »zamišljenima« konstruktima i iz svojega fokusa (neopravdano) isključuje istraživanje njihove geneze, osiromašujući time povjesničarske spoznaje o našoj prošlosti.

HRVATI I SRBI U BOKI KOTORSKOJ

Stigavši iz Dubrovnika u Perast, Petar Andrejevič Tolstoj zapisao je da se to mjesto nalazi u mletačkoj državi i da u njemu žive »Hrvati«. Kaže da su oni pomorski kapetani, astronomi i mornari, čime uspostavlja poveznicu sa zapadnim dijelom Dubrovačke Republike o kojem je pisao dok je bio na Korčuli (1992: 116). Tolstoj tvrdi da u Perastu ima i mnogo Srba grčke vjere, iako ondje nema grčke crkve. Smatra da su ti Srbi u mletačkoj državi nedavno izbjegli iz države turskoga sultana. Oni su vojnici, slični su u svemu donskim Kozacima i svi govore slavenskim jezikom. Spominjući Srbe u Perastu, Tolstoj ne kaže da se oni sami zovu Srbima, nego kaže da nose hrvatske nošnje i da njihove žene i kćeri u svemu slične hrvatskim ženama, kako u odjeći, tako i u ponašanju prema muškarcima (1992: 116).

Iz Tolstojevih napomena o Hrvatima i Srbima može se razabrati da su Hrvati katolici i u Boki kotorskoj starosjedilački i dominirajući narodnosni element. Unatoč tomu Tolstoj iskazuje prema Srbima zbog pravoslavlja posebne simpatije i interes pa više puta ističe njihove kontakte s Moskvom i Rusijom. Osim Hrvata i Srba Tolstoj kao stanovnike Boke kotorske spominje još i Crnogorce (kaže da sami sebe tako zovu) blizu Kotora i Perasta. Oni su kršćanske vjere, govore slavenskim jezikom, i nema ih malo. Nikomu nisu podložni, a katkada se bore protiv Turaka, katkada protiv Mletčana (1992: 118).

Znameniti hrvatski povjesničar i filolog Ivan Kukuljević Sakcinski (1816.—1889.) napisao je 1856. godine Šimi Ljubiću da se u Dalmaciji »snova osviedočio da je kod konservativnog [starosjedilačkoga] našeg naroda sve do Arbanije ime hrvatsko jedino živo i narodno.« (Vince 1990: 290). Panslavistički orijentirani Fran Kurelac objavio je 1862. u *Fluminensiji*, nakon što je obišao »batinom u ruci pješke sva naša i najzabitija sela« (Vulović 1892: 7), da »se uvěřio da u Dalmaciji, Dubrovniku i Kotoru Srbina starosēdioca nikdē nejma«, da »uz

morje vse je Hrvat, i vsaka besěda, čto ju Vuk ima u svom rěčniku zapisanu kao južnu ili jugozapadnu, ta se govori ne samo po primorju Hrvatskom nego i po vsjoj Dalmaciji, zemlji pra-Hrvatskoj«. S obzirom na ukorijenjenost hrvatskoga imena u Boki Andrija Kačić-Miošić o njoj je 1756. mogao pjevati ovako:

‘Ej Kotore, gnizdo sokolovo / na visokoj grāni savijeno, / di se lěgù zmaji i sokoli, / koji caru puno dodijaše! // Svijeno je na jeli zelenoj / ter pokriva Buku od Kotora, / kojano je dika od Rvata / i vitežko srce od junaka (Kačić Miošić 1942: 51)

U poglavlju III. vidjeli smo kako bosanski franjevci Jako Baltić i Ivan Franjo Jukić govore o »Hrvatima« katolicima iz »Albanije« i iz Spiča (okolica Bara i Sutomora). Međutim, skupljač narodnoga blaga i učitelj rodod iz Perasta Srećko Vulović (1840.—1900.) tvrdi krajem XIX. stoljeća da u njegovu djetinjstvu u katolika i pravoslavaca etnička imena *Hrvat* i *Srb* nisu bila u uporabi. Kaže da su Hrvati i Srbi svoj jezik zvali *naškim*, a pravoslavci da su sami sebe nazivali *rišćanima* (Vulović 1892: 11). Vulović se sve do godine 1875. nije »mogao riešiti za hrvatstvo« (Vulović 1892: 6) pa bi njegovo isticanje da u Boki prije toga hrvatsko ime nije bilo u uporabi, barem djelomice moglo imati opravdavajuću funkciju zbog njegova relativno kasnoga nacionalnoga osvješćivanja. No posve je moguće i to da je tijekom XVIII. stoljeća i početkom XIX. stoljeća u većem ili manjem dijelu stanovništva Boke kotorske došlo do gubljenja imena *Hrvat* kao prednacionalnoga etnonima, a tijekom XIX. stoljeća do njegove ponovne reanimacije u funkciji nacionalnoga imena u sklopu nastanka suvremenih nacija.

Vulovića je godine 1875. Mihovil Pavlinović (1831.—1887.) potaknuo na proučavanje povijesti njegova kraja s obzirom na nacionalnu pripadnost stanovništva i poručio mu: »Stecite sviest hrvatsku; jer je to starodavno zemljište hrvatsko, na koje se utekoše Srbi, prije od Bugara, pa od Turaka. Hrvati su ostali vjerni latinskome obradu i vjeri katoličkoj, tamo u Boki i Zeti uz Arbaniju.«. Vulović je studirajući povijesna

vrela, među njima i zapise Petra Andrejeviča Tolstoja, kojega iscrpno citira prema Vjekoslavu Klaiću, došao do zaključka da su u prošlosti starosjedioci u Boki kotorskoj bili *Hrvati* pa se je i on opredijelio za hrvatstvo. Za smanjenje broja Hrvata u Boki navodi kao razloge osim utjecaja talijanskih učitelja (1892: 13) među ostalima ove:

»Poradi silne kuge, koja je bjesnila kroz Boku godine 157. i 1630. neka sela, prije napučena starosjediocima hrvatskog plemena, opustješe. Napokon zbog toga, što je znatan broj starosjedilaca sa zapadnog prešao na iztočni obred, danas radi uztrajne propagande Vukove »Srbi svi i svuda«, danas kažem: dvije trećine naroda srbski osjeća.« (Vulović 1892: 7)

Tu je riječ poglavito o pravoslavicima. S obzirom na »četiri duga stoljeća mletačkoga vladanja u Boci i dosljedno na tako davno prekinuće svake državne zajednice s našom hrvatskom braćom«, Vulović smatra da se ne bi bilo ni čuditi »da se je i zbilja utrnula i posljednja iskra hrvatskog osjećaja« (1892: 14).

Vulović misli da je ključnu ulogu za širenje srpske nacionalne ideologije u Boki s jedne strane imala slavistika (Franc Miklošič i Vuk S. Karadžić), a s druge strane Pravoslavna crkva:

»Da smo mi, da su naši župnici, naši učitelji, a nada sve naše matere, onom žilavošću i uztrajnošću izticali hrvatstvo, kako su hrišćani nakon one Vukove »Srbi svi i svuda« izticali srbstvo, druge bi nam danas ptice pjevale. Hrišćani posrbiše sve, pa i, Bože prosti, samoga Boga na nebu i andjelje oko njega; pak je li se čuditi posljedicama? Jesi li kad slušao hrišćanskoga svećenika propoviedati u crkvi? Ako jesi, bit ćeš zanago čuo, gdje iza svake druge treće rieči umeće: braćo Srbi, naša srbska vjera itd.« (Vulović 1892: 12)

Za širenje srpske nacionalne svijesti opisuje da se provodi vrlo agresivno i da nadilazi konfesionalne granice:

»Cielomu je svietu poznato, da je svojatanje jedna od glavnih mana srbskoga plemena; to mu je u krvi. Srbin hoće da svojata jezik, običaj, pjesme, vjeru. On ne obire sredstava, ne traži dokaza. Uljudno ga pozdravi dva tri puta, budi mu gdjekad uslužan iz građanske snošljivosti u međusobnom razgovoru, ne odbij mu koju neumjestnu i tebi nepoćudnu tvrdnju, sutra će te proglasiti Srbinom. Ako to odbiješ, proglasit će te reneгатom.« (Vulović 1892: 15)

Petar A. Tolstoj u Perastu je boravio više dana. Odsjeo je kod kapetana Vicka (Vićenca) Bujevića. Na Bujevićevu brodu radio je kao pisar Julije Balović (Šimunković 2004: 32). Balović je 1693. napisao pomorski priručnik (Luetić 1954, Šimunković 2004) u kojem svoj materinski jezik na talijanskom zove »Slavo« i »Slavo-Ilirico« (Šimunković 2004: 26, 84). U rječničkom dijelu toga priručnika talijanski etnonim *Slavo* Balović prevodi na hrvatski etnonimom *Hrvat*. Korelaciju *Slavo* — *Hrvat* uspostavlja zato što su Mletčani dalmatinske Hrvate redovito zvali *Slavenima* (*Sclavo, Sclavus, Sclavonus, Sclavone* > *Schiavo, Schiavon, Schiavone*), a oni sami sebe, čemu je svjedok i Tolstoj i Balović, izvorno *Hrvatima* (Čoralić 2001: 30, 75, o malobrojnoj srpskoj zajednici u Veneciji usp. Čoralić 2011). Budući da su Talijani Hrvate i inače najčešće zvali *Slavenima*, Bartol Kašić u svojem rukopisnom rječniku s kraja XVI. stoljeća natuknice *Hrvat* i *hrvatski* na talijanski ne prevodi samo sa *Croato*, nego i sa *Sclavone* (Kašić 1999: 123). I poznati hrvatski povjesničar XVII. stoljeća Ivan Lucić zabilježio je da Talijani rabe glotonim *slavenski*, no da Dalmatinci i njima susjedni Slaveni svoj jezik nazivaju *hrvatskim* ili *srpskim*, prema tome kako je čije narječje (Foretić 1969: 82).

Kristo Mažarović (ili Mazarović), koji je također bio iz Perasta, izdao je 1712. u Mletcima treće izdanje knjige *Cviet od kriposti...*, koja je većim dijelom nastala kao prijevod, u »jezik ilirički aliti slovinski«. Na kraju te knjige otisnute bosančicom nalazi se kataloški naslov u kojem se ime *Hrvati* prevodi mletačkim etnonimom izvedenim od *S(c)lavi*: »Broj knjig' hervatskih' u Butigi Bartola Okki knjigara na rivi od' Harvatov'

(dei Schiavoni)« (Kukuljević 1860: 12, usp. daljnje slične primjere u Mandić 1973: 276—277). Iz te se knjige može dakle iščitati da oni koji se zovu *Hrvati* svoj jezik zovu *ilirički* i *slovinci*. U dvojezičnom proglašenju o zemljišnim knjigama i naplati poreza za mletačku Dalmaciju i Albaniju (tj. Boku kotorsku) od 17. kolovoza 1750. kaže se da se proglašuje u svakom selu spomenutih država, a osim na talijanskom da se izdaje paralelno i na ilirskom (*Illirico*), kako se nitko ne bi mogao izgovoriti nerazumijevanjem talijanskoga. Međutim, u paralelnom tekstu na *ilirskom* taj se jezik ne zove *ilirskim*, nego *hrvatskim* (*harvacki yexik*). (Burić—Šarić Šušak 2013: 11).

Osim nazivima *Hrvati* — *hrvatski*, *Slovinci* — *slovinci* i *Iliri* — *ilirski* inteligencija se u Boki kotorskoj kao i u drugim hrvatskim priobalnim krajevima koristila i nazivom *Dalmatin(c)i*. Kotorski vlastelin Maro Dragović u svojoj posveti Bartolu Kašiću, koja je otisnuta u Kašićevoj knjizi *Pjesni duhovne od pohvala Božijeh* 1617. godine u Rimu, kao vlastite identitetske odrednice rabi *dalmatinsko* i *hrvatsko* ime. Za nj je *dalmatinstvo* uža identitetska odrednica, a *hrvatstvo* šira. U svojem panslavenskom zanosu hrvatskim imenom obuhvaća Slavene sve do »mora ledena« pa u odnosu na Kašića kaže: *Kada s' navijestio ù pjesnieh svud glás tvoj, — Naši Dalmatini i vas ròd Harvacki, — Daržat će u cini pjevanja glas rajski; — Od našega mora do mora ledena — Živit od govora dika će plemena* (Stojković 1919: 220).

Treba postaviti pitanje zašto Tolstoj Hrvate od Pelješca do Perasta ne zove *Ilirima*, *Slovincima* ili *Dalmatin(c)ima*. Njemu su ta imena, koja su rabili hrvatski pisci, zasigurno bila poznata. Kao prvo, ovdje navedeni primjeri pokazuju da Tolstoj starosjedilačko katoličko pučanstvo u Boki kotorskoj naziva *Hrvatima* zato što je na licu mjesta čuo da se ono tako zove. (Do toga je zaključka došao i Vulović.) Kao drugo, on je vjerojatno znao da drugi samoidentifikacijski nazivi u Hrvata nisu etnička imena i da zajedno označuju jednu narodnosno-etničku cjelinu, a ne više njih. Tolstoj je vjerojatno smatrao da bi za njegovo čitateljstvo bilo

zbunjujuće kada bi iznosio sve samoidentifikacijske nazive hrvatske inteligencije koja ih je rabila pod utjecajem i na poticaj civilizacijskoga okružja Zapadne Europe, misionarskih vizija vodstva Katoličke crkve, pa i vlastitih tradicija, a čime bi preuzimao i njihove romantičarske panslavenske poglede i pripadajuću nomenklaturu u kojima se »njihov« narod i jezik prostire sve do Rusije, a čemu je u konačnici glavni cilj bio prikazati da su veći i važniji nego što su u stvarnosti bili. Tolstoj je, čini se, sve to znao i stoga je ostao samo pri imenu *Hrvat*.

SRBI O HRVATSKOM JEZIKU U DUBROVNIKU

Sedamdesetih i osamdesetih godina XVIII. stoljeća austrijske su vlasti pokušavale iz srpskih pravoslavnih škola na teritoriju pod svojom upravom izbaciti ćirilicu i slavenosrpski jezik. S tim ciljem izdale su 1779. godine za tamiški Banat naredbu o ukidanju ćirilice izvan crkve i o uvođenju latinice i »općega čistoga ilirskoga jezika« u škole. Jedan od vodećih srpskih jezikoslovaca XX. stoljeća Aleksandar Belić kaže da »nije teško zamisliti kako je strašno morala odjeknuti ta odluka u duhovnim i prosvetnim krugovima u Vojvodini«. Ocjenjuje da je austrijska vlada time htjela »hrvatski i srpski živalj, tj. katolički i pravoslavni« izjednačiti »i u upotrebi latinice i prstonarodnog jezika« te »kulturu Vojvodine spojiti sa kulturom Hrvatske i Slavonije« (Belić 1948: 16—19, usp. i Magarašević 1898). Istoj je svrsi trebala poslužiti i zamisao da Stulićev rječnik postane obvezatnim (i) za pravoslavne škole, a razmišljalo se i o tom kako da se uredi na način »kako bi se njim mogla služiti ne samo prava ilirska narodnost, nego i svi drugi s njom u jeziku srodni narodi, kao: Poljaci, Česi, Moravci, Kranjci, Vindi, Rusi i t. d.« (Magarašević 1898: 3). Na vijećanju o tom pitanju kao branitelji ćirilice i srpske književnojezične tradicije nastupili su episkop i dvorski savjetnik Ilirske

dvorske kancelarije Petar Petrović i dvorski savjetnik grof Edlinger. Đorđe Magarašević prenosi dijelove teksta iz zapisnikâ (koji su pisani njemački) sa sjednica od 17. studenoga 1791. i od 9. siječnja 1792. Edlinger podupire Petrovića i tvrdi da bi Stulićev rječnik u srpskim školama prouzročio odnarođivanje i prekid srpske književnojezične tradicije:

»Srpski narod bi ovakovim rečnikom zaboravio po vremenu čitati svoje knjige. Morao bi učiti latinski, mađarski, hrvatski i u opće svaki jezik koji mu je u susedstvu, te bi izgubio svoju narodnost. S tim bi dakako moralo uginuti i obeležje toga naroda, koje ga je vekovima delilo od tolikih drugih naroda.« (Magarašević 1898[194]: 6)

Episkop Petrović odlučno odbacuje zamisao o Stulićevu rječniku u pravoslavnim školama. Tvrdi da bi se time Srbima nametao »jezik hrvatski«, koji se znatno razlikuje od »srpskoga«. Petroviću nije bitno kakvim jezikom govori jednostavan narod, nego ponajprije kakvim se književnim jezikom služi njegova inteligencija:

»Slavenosrbi su svoj crkveni jezik kultivisali i on se kod njih sve više razvijao, pa sad najedanput im se nameće mnogo različitiji jezik hrvatski. Ni za naš narod ne bi dakle zgodan bio taj rečnik a kamo li za ostala slovenska narečja u našoj državi. Hrvatski dijalekat je prema slavenosrpskom, kao npr. gornjonejmački prema švapskom« [...].

»Ako se hoće ovo delo da štampa o državnom trošku, tada referent Petrović po svojoj dužnosti mora izreći, da je ovakvo delo onda zgodno samo za Hrvate i Dalmatince, jer samo njima može koristiti, a slovenski narod koji samo ćirilicu poznaje mora ostati pri rečniku koji je i dosad bio. [...] Naš narod nema dakle te potrebe, da se služi tuđim rečnikom, koji mu istiskuje iz ruku pradedovsko pismo.« (Magarašević 1898 [194]:4—5, usp. Brlek 1987: 70)

Iz Petrovićeva tumačenja vidljivo je da književni jezik u Stulićevu rječnik smatra tuđim i da ga ne želi prihvatiti kao svoj. Na prihvaćanje

ga nije potaknula ni činjenica da se Stulić rubno služio (vjerojatno ne slučajno) slavenosrpskim izvorima, a ni austrijski plan da se pripremi izdanje Stulića na ćirilici (Brlek 1987: 92).

Uočljivo je da episkop Petrović i grof. Edlinger Srbe zovu dvojako: *Ilirima* i *Srbima*. Edlinger ide pri tom čak i korak dalje pa pojam »pravi Iliri« nedvojbeno izjednačuje samo sa Srbima pravoslavicima te glede Stulićeva rječnika stoga traži »da se zbog pravog ilirskog naroda u tom delu moraju upotrebiti samo ćirilska slova.« (Magarašević 1898: 4).

Edlinger i Petrović Srbe zovu *Ilirima* zato što je to bio institucionalizirani naziv u ustanovi u sklopu koje su djelovali. Riječ je o *Ilirskoj dvorskoj kancelariji*, koja je prvotno bila osnovana 1745. od strane Marije Terezije pod imenom *Ilirska dvorska komisija*. Kancelarija odnosno Komisija bila je nadležna za predmete pravoslavnih doseljenika u Habsburškoj Monarhiji.⁶⁷ Austrijske vlasti nazivale su pravoslavne i njihov (slavenosrpski) književni jezik i izvan te ustanove *Ilirima* i *ilirskim*, iako to nisu bili jedini nazivi koji su bili u uporabi.⁶⁸

Krajem XVIII. stoljeća glotonim *hrvatski* bio je najrašireniji naziv za kajkavštinu. Za štokavštinu se je on službeno rabio samo rijetko. S obzirom na to postavlja se pitanje zašto su Petrović i Edlinger Stulićev štokavsko-(i)jekavski književni jezik, odbijajući ga, nazvali upravo »jezikom hrvatskim«. Da bi se to razumljelo, treba uzeti u obzir da je naziv *ilirski* u Petrovićevo okružju imao nekoliko značenja:

⁶⁷ Preimenovana je 1747. u deputaciju, ukinuta 1777. godine, obnovljena 1791., te konačno ukinuta 1792. Njezine je poslove opet preuzela Ugarska dvorska kancelarija.

⁶⁸ Zvonko Pandžić s pravom polazi od toga da Srbi kroz povijest u »unutarosrpskom diskurzu« nisu prihvaćali *ilirsko* ime za svoj jezik (Pandžić 2009: 147). Međutim, nakon što su se Srbi pod vodstvom Arsenija III. Čarnojevića 1690. počeli naseljavati na prostoru Habsburške Monarhije, uočljivo je da pojedinci iz njihovih redova pod austrijskim utjecajem i s jasno postavljenim političkim ciljevima u ograničenom opsegu rabe nazive *Iliri* — *ilirski* kao samoidentifikacijske nazive. U dekonstrukcijskom povjesničarskom pristupu neki iz toga izvode teško prihvatljiv zaključak da je u Srba prije *ilirizma* postojao »srpski ilirizam« usporediv s onim hrvatskim Usp. Blažević 2008: 319.

1. značenje u kojem se teoretski odnosi na sve južne Slavene, katkada i na sve Slavene;
2. mlađe značenje u odnosu na Srbe i njihov književni jezik koje su u uporabu uvele bečke kancelarije i
3. tradicionalno značenje koje je prevladavalo u uporabi na južnoslavenskom prostoru. Stulić je prema toj tradiciji svoj (književni) jezik zvao *ilirski*, a značenje toga naziva u jednom je svojem rječniku opisao ovako: »*Illyrice*, in illirico, slovinski, hârvàtski, hrovàtski, horvàtski«. ⁶⁹ Vidjeli smo da su članovi toga sinonimnoga niza bili i nazivi *dalmatinski* i *bosanski*.

Da bi se odupro nametanju hrvatskoga književnoga jezika i hrvatskoga književnojezičnoga tipa putem zajedničkoga naziva *ilirski*, Petrović se u imenovanju jezika jasno razgraničio: Stulićev je »ilirski« nazvao onim nazivom iz sinonimnoga niza za koji je smatrao da je najprimjereniji svojem pojmu i da na nominalnoj razini primjereno razgraničuje Stulićev »ilirski« od njegova »ilirskoga«, tj. slavenosrpskoga.

Iz toga se vidi da u prednacionalno doba nisu svi pravoslavci na srednjojuznoslavenskom prostoru u Habsburškoj Monarhiji etnonim *Hrvat* i glotonim *hrvatski* smatrali na neki način njima prihvatljivim samoidentifikacijskim nazivima, nego da su ga oni s izgrađenom srpskom etnogenetskom svijesću doživljavali kao sebi suprotstavljenima.

Ovdje oprimjereno odbacivanje Stulićeva jezika kao »jezika hrvatskoga« pomaže nam razumjeti zašto srpski jezikoslovac i književnojezični reformator Vuk Stefanović Karadžić u *Pjesnarici* iz 1815. kaže da bi mu Srijemci zamjerali da im nameće »horvatski jezik« da je sve pjesme objavio na »hercegovačkom« (tj. na (i)jekavici). U Vojvodini se dobro znalo za austrijske pokušaje da se tamošnjim Srbima uvede Stulićev rječnik i njegov tip književnoga jezika. Pavle Ivić Karadžićeve je riječi o »horvatskom jeziku« pokušao objasniti kao nekakvu šalu,

⁶⁹ *Lexicon Latino-Italico-Illyricum*, 1801., str. 674.

tvrdeći da se tu glotonim *hrvatski* odnosi na kajkavštinu. Međutim, riječ je o rusificiranom obliku glotonima *hrvatski* koji je napisan sukladno slavenosrpskoj tradiciji vojvođanske inteligencije. Da nije riječ o kajkavizmu ni o kakvoj šali, vidi se u Karadžićevu pismu Kopitaru od 28. VI. 1815. u kojem se tuži na isti problem. U pismu umjesto naziva »horvatski jezik« rabi pogrdni izraz »šijački« za koji Kopitaru tumači da njime Srijemci »Horvaćane« (tj. njihov jezik) zovu, a da »Hercegovce« i ne poznaju (Karadžić 1811—1821: 243).

Vrlo je vjerojatno da je Karadžić svoje pismo Kopitaru i napomenu u *Pjesnarici* napisao pod dojmom promišljanja srpskoga književnika M. Vidakovića u *Primečanju o serbskomu ézyku*, otisnutom u njegovoj knjizi *Ljubomir u Elisijumu* 1814. godine. Već smo rekli da Vidaković ondje spominje kako se dosta puta može čuti da se »Sremci« i »Ervati« prepiru i inate zbog svojih jezičnih razlika. Kad u Srijemu i Banatu čuju nekoga iz Slavonije i Hrvatske, ili iz Bosne, i Hercegovine, odmah kažu »ovo je šijak! kako govori«. U Vidakovićevu su tekstu »Ervati« oni pravoslavni (i)jekavci iz Hrvatske i okolnih predjela koje on uključuje u razmatranja o novom zajedničkom srpskom književnom jeziku zbog njihove pripadnosti Pravoslavnoj crkvi, tj. zbog njihove pripadnosti zajedničkomu književnojezičnomu i kulturnomu krugu. Na temelju svega što smo ovdje naveli, može se zaključiti da ih Vidaković skupno zove »Ervatima« zato što su se mnogi od njih sami tako zvali. Iz toga slijedi da su vojvođanski Srbi početkom XIX. stoljeća »jezik hrvatski« odbijali ne samo kao izgrađeni književni jezik hrvatske kulture, nego i kao dijalektalni idiom kojemu je (i)jekavski refleks jata jedno od glavnih obilježja, nevezano uz to jesu li njegovi govornici kulturološki gledano (tj. vjeroispovijedno) pripadnici vlastite zajednice. Do takva je zaključka došao i Vjekoslav Klaić:

»To znamenito mjesto iz Vukova predgovora jasnije od sunca pokazuje, da su *pravi historički Srbi*, naime Srijemci ekavci još godine 1815. mimo sve nastojanje Dositijevo i Vukovo

smatrali i perhorescirali ijekavski hercegovački dijalekt kao tuđi, kao *hrvatski*, pa zato bijedili Vuka, da im *nameće hrvatski jezik*, kad je štampao narodne pjesme hercegovačkim dijalektom. Kad su dakle ti isti suvremenici Vukovi prevodili Kačića i Gundulića na srpski jezik, činili su to najviše zato, što su jezik Gundulićev, a kud i kamo još jezik Kačićev (ikavštinu) smatrali za tuđi, hrvatski jezik.« (Klaić 1930: 57)

Klaićevu tvrdnju o odnosu srpskih pisaca prema ekavici dojmljivo predočava srpski učitelj u Osijeku Stefan Rajić koji je preveo i srpskomu čitateljstvu prilagodio knjigu *Satir* Matije Antuna Relkovića koja je napisana pretežito s ikavskim refleksom jata. Rajić je svoje izdanje *Satira* objavio 1793. na ćirilici. Ono je ponovno tiskano 1807. godine. Rajić u naslovu kaže da je Relkovića preveo »na prosto-serbskij jezыkь«. Stjepan Damjanović utvrdio je da je Rajić Relkovićev jezik mijenjao na svim razinama i da je unosio i elemente ruskoslavenskoga jezika. Na fonetsko-fonološkoj razini Damjanović navodi za Rajićeve promjene sljedeće primjere: *lip, dvi* (Relković) — *lep, dve* (Rajić); *svemogući, pomoćnik* — *svemoguštij, pomoštnik*; *džamija, sapundžija* — *žamija, sapunžija*; *puk, put* — *polk, plot*; *hranio, grihota* — *ranio, greota*; *ufate, zafaljuje* — *uhvate, zahvaljuje*; *kuharica, duhan* — *kuvarica, duvan* (Damjanović 1986: 236—237). Rajić je »najdosljedniji« »bio u mijenjanju ikavskog refleksa jata u ekavski« (Damjanović 1986: 237). Kako bi osigurao bolju komunikaciju s publikom kojoj je namijenio svoju preradbu Relkovića, Rajić donosi i niz sadržajnih promjena pa npr. Relkovićeve stihove *Jer Slavonac ne da svoje dice* — *da se idu učiti A, B, C* mijenja ovako: *Jer Slavonac decu i ne vodi* — *Da izuče az, buky i vjedi* (Damjanović 1986: 239). Rajić je na drugim mjestima slavonsko ime zamjenjivao srpskim ili (češće) slavenskim, a slavonsko ime zadržavao (uglavnom) u pejorativnom kontekstu. Stoga se može zaključiti da ime *Slavonac* i glotonim *slavonski* nisu bili njegovi samoidentifikacijski nazivi i da ih ni njegova publika nije prihvaćala kao svoje vlastite (usp. Damjanović 1986: 239). Rajiću i njegovoj publici nazivi *Slavonac* i

slavonski bili su očigledno strani, iako su dobrim dijelom živjeli u zemlji koja se je zvala upravo *Slavonija*.

Posebno je ilustrativan primjer tršćanskoga trgovca, izdavača i kulturnoga radnika Jevte Popovića, znanca i korespondenta mnogih istaknutih Srba prve trećine XIX. stoljeća (Dositeja Obradovića, Pavla Solarića, Vuka Karadžića, Lukijana Mušickoga, Gerasima Zelića, Joakima Vujića) koji je prihvatio ranoslavističku pansrpsku jezično-nacionalnu ideologiju i postupno također i Karadžićevu književnojezičnu stilizaciju, uključujući njegov slovo- i pravopis. On je ipak u svojim izdanjima potpuno ekavizirao i/ili dejekavizirao djela dubrovačkih autora Vladislava Menčetića i Ivana Gundulića (1826., 1837.), ostavivši, u najvećoj mjeri, na gramatičkoj i leksičkoj razini neizmijenjen izvorni, njemu dostupan tekst. Taj naizgled protuslovni postupak bjelodano ukazuje na sraz kulturnih silnica; jedne autentično srpske koja je sve izvorno štokavsko-jekavsko na pisanom vernakularu radikalno odbijala, unatoč deklarativnoj egzaltaciji navodne srpskosti ukupne štokavštine i njezinih književnih dostignuća, te druge, nametane od ranoslavističkih krugova i oprimjerenih u djelu Vuka Karadžića. Ta iznimno intrigantna, nedostatno u literaturi obrađena i nijansirana tema bit će predmetom daljnjih istraživanja.

VIII. ZAKLJUČAK

U prvim stoljećima povijesti južnih Slavena nositelji etnonima *Hrvat* imali su tri glavna središta. Središte karantanskih Hrvata nalazilo se je na zapadu, na području današnje Austrije. O njegovu postojanju svjedoče toponimi i zapisi od kojih najmlađi potječe iz druge polovice XI. stoljeća. Slovenski, austrijski i dijelom hrvatski povjesničari u mogućoj su mjeri istražili i istražuju pitanja vezana uz karantanske Hrvate, no cjelovita sinteza o njima još nije napisana.

Drugo središte južnoslavenskih nositelja etničkoga imena *Hrvat* nalazilo se je u Dalmaciji. Ono je stečenom državnošću u Srednjem vijeku postalo ishodištem povijesti suvremenoga hrvatskoga naroda. U historiografiji nije jednoznačno razjašnjen odnos dalmatinskih i karantanskih Hrvata. Ljudmil Hauptmann dokazivao je da su Hrvati u Karantaniju stigli iz Dalmacije i da su među predcima današnjih Slovenaca bili plemićki, vladajući sloj koji je na razvalinama avarske vlasti osnovao karantansku Hrvatsku. Bogo Grafenauer to je osporavao i dokazivao da prva pretpostavljena slavenska državna tvorevina u Karantaniji vjerojatno ustrojena u VII. stoljeću nije nastala kao rezultat pokoravanja alpskih Slavena od strane Hrvata iz Dalmacije, nego kao rezultat vlastitih društvenih razvoja. Nada Klaić postavila je pak tezu da su Hrvati iz Karantanije naselili Dalmaciju, tj. da je Karantanija bila pradomovina dalmatinskih Hrvata. Iako nije vjerojatno da bi Karantanija bila pradomovina svih ili većine dalmatinskih Hrvata, nemoguće

je isključiti da se jedan dio karantanskih Hrvata nije preselio u Dalmaciju i Slavoniju. Glede karantanskih Hrvata Otto Kronsteiner postavio je tezu da su oni bili slavenizirani avarski ratnički sloj koji je zadržao svoj viši društveni položaj.

Treće srednjovjekovno središte nositelja etnonima *Hrvat* u južnih Slavena nalazilo se je na jugoistoku, na prostoru negdašnje dukljanske države. Ono je najslabije istraženo i u novijim povijesnim pregledima uglavnom se ne spominje. Iako postoje indicije da su nositelji etnonima *Hrvat* i ondje prvotno imali neki oblik državnosti ili upravni ustroj pod svojim etničkim imenom, o njem osim spomena »Crvene Hrvatske« u *Ljetopisu Popa Dukljanina* nema sačuvanih povijesnih zapisa.

U spisu *De administrando imperio* bizantskoga cara Konstantina Porfirogeneta koje je glavno vrelo za ranu hrvatsku srednjovjekovnu povijest ne spominju se Hrvati u Duklji. Međutim, spominju ih mlađi bizantski kroničari od XI. do XIII. stoljeća. Moguće je da je Hrvata u Duklji bilo i u vrijeme Porfirogeneta koji ih ne spominje zato što tada kao etnicitet više nisu bili državno-politički čimbenik. Iščitavajući zapise mlađih bizantskih povjesničara, Vjekoslav Klaić došao je do zaključka da su se Hrvati nalazili i na Kosovu polju. U historiografiji se ta teza nije razmatrala ni prihvatila jer je prevladao načelni stav da su spomeni bizantskih kroničara Hrvata u Duklji nepouzdati, pogotovo nakon što je Nikola Radojčić 1927. godine iznio tezu da je u njih ime *Hrvat* sinonim imenu *Srbin*. Radojčić i drugi povjesničari koji su odbacili mogućnost da bi u Duklji bilo (i) Hrvata, iz svojih su razmatranja isključili povijesne toponime i antroponime koji govore suprotno.

Najjači i ujedno najintrigantniji pokazatelj koji svjedoči o postojanju etnonima *Hrvat* u Duklji jesu tragovi raških Hrvata. U Raškoj su hrvatska plemena svoje ime prenijela na tamošnje Vlahe i vjerojatno i na druge Slavena. Dio raških Hrvata iselio se je najkasnije početkom XIII. stoljeća u Makedoniju. Tragovi Hrvata u Makedoniji sačuvali su se u toponimu *Arvati* na Prespanskom jezeru, u makedonskim antroponimima do XV.

i XVI. stoljeća, a također i u narodnoj predaji, prije svega u pjesmama *Krali Marko i Arvatka devojka* i *Arvatka devojka i triese junaci*.

Iz Makedonije su se skupine Hrvata iselile u Grčku, a jedan njihov dio spustio se je rimskom magistralnom cestom *Via Egnatia* u albansku Muzakiju, plodnu zemlju između rijeka Seman i Shkumbin. Onamo su stigli sa svojim svećenicima i u *Gornjem Kru(a)tju* podigli (pravoslavnu) crkvu sv. Nikole.

Migracije raških Hrvata i kroatiziranih raških Vlaha mogu se putem toponima i antroponima na prostoru današnje Srbije pratiti sve do Beograda. Oni su se iseljavali i u Bosnu i Hercegovinu i u Habsburšku Monarhiju, gdje su se neki njihovi potomci poput Josipa Runjanina uključili u suvremenu hrvatsku etnogenezu kao pravoslavni Hrvati.

U Raškoj su osim starosjedilačkoga sloja pravoslavnih Hrvata zajedno sa Srbima i Vlasima živjeli i naknadno doseljeni Hrvati katolici, mahom graditelji, zanatlije, rudari i trgovci. Dolaskom porobljenih i na islam prevedenih Hrvata sa sjevera i sjeverozapada u Raškoj je nastao i sloj muslimanskih Hrvata. Hrvati katolici u Novom su Brdu na suto-nu srpske države u borbama protiv Turaka preuzeli kontrolu nad тамошњом gradskom utvrdom, o čemu svjedoči činjenica da su unutar zidina sagradili katoličku, a ne i pravoslavnu crkvu. O njihovoj asimilacijskoj snazi i organiziranosti svjedoči i zaključak srpskoga etnologa Tatomira Vukanovića da su Hrvati katolici u Novom Brdu asimilirali Sase, katoličke Albance i jedan broj Srba. Vukanović je znao da je prije doseljenja Hrvata katolika u Rašku postojao još jedan useljenički sloj nositelja etnonima *Hrvat* na tom prostoru.

Sagledavajući toponime u Srbiji i Makedoniji izvedene od etnonima *Hrvat*, iako ih ne povezujući sa zapisima bizantskih kroničara, niti s Vjekoslavom Klaićem, pa ni s Popom Dukljaninom ni njegovom Crvenom Hrvatskom, Vukanović je postavio 70-ih godina tezu o prodoru izvjesnih srednjovjekovnih hrvatskih plemena i etničkih skupina u

srpski i makedonski etnos, »u centralne srpske i južne makedonske zemlje«. Ti su se Hrvati, za razliku od Hrvata katolika u Novom Brdu navodno brzo asimilirali sa Srbima i Makedoncima. Vukanović svoju tezu nije razradio niti je postavio pitanje kada su i odakle hrvatska plemena stigla u Srbiju i Makedoniju. Nije vjerojatno da bi to bili Hrvati iz Karantanije ili Dalmacije, a jest vjerojatno da je bila riječ o Hrvatima iz Duklje koje spominju bizantski kroničari. Međutim, historiografija se s tim pitanjima ni nakon Vukanovića nije suočila, iako je automatizmom nastavila autistično osporavati postojanje Hrvata u Duklji. Iznimku predstavlja Lujko Margetić koji polazi od toga da su Hrvati u bizantskih kroničara hrvatske vojne jedinice koje su stigle iz Hrvatske i koje su svoje ime prenijele oko Kotora na tamošnje Slavene. Međutim, ni Margetić nije uzeo u obzir toponime i antroponime izvedene od imena *Hrvat* u Raškoj, Makedoniji i Albaniji. Da jest, vrlo je vjerojatno da bi se priklonio tezi da su Hrvati u Duklji postojali već prije XI. stoljeća i da su se iz Duklje naseljavali u Rašku, a iz Raške u Makedoniju.

Sagledavajući širinu povijesnih potvrda imena *Hrvat* i *Srbini* i njihovih mogućih sinonima, vrlo teško možemo za svaku pojedinačnu potvrdu sa sigurnošću utvrditi njezino točno značenje. Uočljivo je da se u povijesnim vrelima etnonimi *Hrvat* i *Srbini* vrlo često rabe kao pojmovi različitoga ranga: srpsko ime rabi se, za razliku od hrvatskoga, kao vjeroispovijedna odrednica vezana uz pravoslavlje (sinonimno s imenom *Grk*, *grčki*), te je u visokoj mjeri deetnificirana, no ujedno je i vrlo učestala jer je kriterij vjeroispovijedi sve do početka XIX. stoljeća bio prvorazredni kriterij u razdiobama i opisima stanovništva. Za razliku od srpskoga imena, hrvatsko ime u vrelima nije vjeroispovijedno i rabi se kao etničko ime. Ta vjeroispovijedna nevezanost išla je u prilog potiskivanju hrvatskoga imena koje 80-ih godina XIX. stoljeća hrvatski filolog Marcel Kušar (1858.—1940.) opisuje ovako:

»Kako se u Srbiji miješalo vazda srpstvo s pravoslavljem po navadi bizantinskoj, zato se je sada i kod Hrvata počelo megju

pravoslavnim spajati ime narodno srpsko sa vjerezakonom, i tim mu se počelo kod ovih uklanjati hrvacko ime. Ovim spajanjem sa vjerezakonom opasalo se je ime srpsko novom snagom, da odolijeva u borbi s imenom hrvackim. Kako je bo sada sljedbeniku istočne vjere >srpski< ne samo narodno već i vjerezakonsko ime, dočim sljedbeniku vjere zapadne >hrvacki< samo narodno ime; tako je puno lakše, da se katolik okani svoga imena >hrvackoga<, nego li pravoslavni imena >srpskoga<.« (Kušar 1884: 229)

Pripadnost vjeroispovijednim zajednicama još je u XIX. stoljeću više nego danas određivala komunikacijske odnose i kulturološke danosti, estetska mjerila i tematske usmjerenosti stvaratelja, čitateljske navike i očekivanja, običaje i tradicije, osjećaje zajedništva.

Crnogorski pravoslavci koji su se u XIX. stoljeću zvali *Hrvatima* i koji su skupljali novčane darove za srpsku pravoslavnu crkvu u Dečanima na Kosovu, izgrađivali su se, bez obzira na njihovo izvorno hrvatsko povijesno ime, kao dio kulturno-identitetske zajednice koja se nije oblikovala kao nacionalno hrvatska. Za razliku od njih, u povijesnoj izgradnji *hrvatske* kulturno-identitetske zajednice središnje mjesto pripada ne samo Antunu Vrančiću (koji je *hrvatsko* ime miješao s *dalmatinskim* i *ilirskim* kao zapadnim pojmovima veće prepoznatljivosti), nego i franjevcima Ivanu Jukiću i Jaki Baltiću, iako se Baltić vjerojatno do kraja života nije izjašnjavao *Hrvatom*, nego *Bošnjakom* ili *Bosancem*, imenom koje je Mustafa Ali iz Galipolja u XVI. stoljeću proglasio teritorijalnom oznakom jednoga dijela *hrvatskoga* naroda. Svi ti i drugi primjeri pokazuju da hrvatsko narodnosno ime, iako u hrvatskoj etnogenezi ima važnu ulogu, nije jedina, pa čak ni ključna ili pouzdana diskriminanta pri određivanju i hijerarhiziranju hrvatskih povijesnih etnogenetskih sastavnica.

S obzirom na višestoljetnu uporabu etnonima *Hrvat*, njegovu prostornu i nadkonfesionalnu raširenost od Slovenije do Makedonije, i s obzirom na teritorijalnu i vjeroispovijednu ograničenost etnonima

Srbin, te etničko-grafološku defektnost glotonima *srpski*, razvidno je da nemaju uporišta u činjenicama teze o navodnoj izvornoj vezanosti Hrvata uz čakavski govorni prostor, a Srba uz cijeli štokavski prostor na kojem je srpski etnonim navodno bio općeprihvaćeni identifikator naroda »svih triju vjera«, a koje se i u današnjici u Srbiji u različitim oblicima reproduciraju i aktualiziraju. S tih pozicija gledano, kada se ozbiljno suočimo s činjenicama i s povijesnim vrelima, vidjeli smo da je stvarno stanje bilo dijametralno drukčije.

Glede uporabe naziva *srpski* u hrvatskoj književnojezičnoj i kulturnoj povijesti kao semantički defektnoga glotonima može se nedvojbeno zaključiti da se njegova nadregionalna uporaba u hrvatskoj književnojezičnoj i kulturnoj povijesti pokazuje jednom od njezinih poveznica, a ne glotonimom koji bi narušavao njezinu cjelovitost i integritet.

Suvremena hrvatska nacionalno-jezična samosvijest nije nastala neovisno i bez uporišta u prošlosti. Između njezina suvremenoga državno-tvorno-nacionalnoga razdoblja i prijašnjih narodnih epoha postoje čvrsta povezanost i koherentnost s bitnim zajedničkim kulturno-političkim korelacijama i podudarnostima. U mjeri u kojoj su nam njihove poveznice nedovoljno poznate, odgovornost snose naše historiografski orijentirane discipline koje su ih slabo komplementarno istraživale i nedovoljno prikazivale u surječju narodne odnosno nacionalne povijesti.⁷⁰

⁷⁰ To je dijelom uvjetovano i ideološkim (ne)prilikama koje su utjecale na znanost i znanstvena istraživanja, a čemu je ovdje dovoljno navesti tri primjera, koji možda jesu rubni, no opet indikativni: Monarhistički jugoslavenski režim dao je likvidirati povjesničara, utemeljitelja albanologije, hrvatskoga političkoga radnika i hrvatskoga domoljuba Milana Šufflaya. Komunistički jugoslavenski režim poznatoga je slovenskoga povjesničara Ljudmila Hauptmanna zbog njegove prohrvatske orijentacije 1948. godine dao prijevremeno umiroviti čime je bio osuđen na životarenje od honorarnih poslova. Hrvatski povjesničar i književnik Kerubin Šegvić, poznat kao zastupnik teorije o gotskom podrijetlu Hrvata, osuđen je pak na smrt i strijeljan odmah nakon što su partizani preuzeli vlast u Zagrebu 1945. godine.

IX. LITERATURA

Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. 1913. Volumen I. Collegerunt et digesserunt Dr. Ludovicus de Thallóczy, Dr. Constantinus Jireček et Dr. Emilianus de Sufflay. Annos 344—1343. Vindobonae.

Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. 1918. Volumen II. Collegerunt et digesserunt Dr. Ludovicus de Thallóczy, Dr. Constantinus Jireček et Dr. Emilianus de Sufflay. Annos 1344—1406. Vindobonae.

Akin-Kivanç, Esra (ur.). 2011. Mustafa Âli's Epic Deeds of Artists: A Critical Edition of the Earliest Ottoman Text about the Calligraphers and Painters of the Islamic World. Brill.

Aličić, Ahmed. 1976. »Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine«. Prilozi za orijentalnu filologiju XXV. 171—202.

Aličić, Ahmed. 1985. Turski katastarski popisi nekih područja zapadne Srbije. XV i XVI vek. II. Čačak.

Ančić, Mladen. 2007. »Jedan čovjek — jedan glas ili >hodte nami vi na viru««. Status 12. 163—171.

Ančić, Mladen. 2010. »Ima li smisla raspravljati sa >zvezdoznancima««. Status 14. 198—204.

Andrić, Nikola (ur.). 1939. Hrvatske narodne pjesme 8. Junačke pjesme. [Odio prvi / sveska peta (uskočke i hajdučke pjesme)]. Zagreb.

- Antoljak, Stjepan. 1989. »Jesu li Hrvati sudjelovali u Kosovskoj bici 1389. godine?«. *Historijski zbornik XLII*:1. 37—55.
- Artuković, Mato. 2001. *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*. Slavonski Brod.
- Atçıl, Zahit Muhammet. 2015. *State and Government in the Mid-Sixteenth Century Ottoman Empire: The Grand Vizierates of Rustem Pasha (1544—1561)*. Disertacija. Chicago, Illinois.
- Atlagić, Marko P., Dalibor M. Elezović. 2014. »Srbi u političkom i vojnom vrhu ustaške Nezavisne Države Hrvatske«. *Zbornik radova Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Prištini*. 355—369.
- Auburger, Leopold. 2009. *Hrvatski jezik i serbokroatizam*. Rijeka.
- Badurina-Stipčević, Vesna. 2013. »Legenda o Jeronimu u starijoj hrvatskoj književnoj tradiciji«. *Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 82*. 17—26.
- Baecklund, Astrid. 1942. *Das Stockholmer Abecedarium (Posebni otisak iz: Språkvetenskapliga Sällskapetets i Uppsala Förhandlingar Upsala 1940—1942 Universitets årsskrift)*. 115—149.
- Balović, Julije. 2004. *Pratichae schrivaneschae, Venezia, 1693*. Priredila Ljerka Šimunković. Split.
- Baltić, Jako. 2003. *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vremena u Bosni*. Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Andrija Zirdum. Sarajevo — Zagreb.
- Banac, Ivo. 1990. »Vjersko »pravilo« i dubrovačka iznimka: Geneza dubrovačkog kruga »Srba katolika««. *Dubrovnik 1:1—2*. 179—210.
- Barbarić, Vuk-Tadija. 2011. »Lajpciški lekcionar i njegovi »predlošci««. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje 37:1*. 1—28.
- Barić, Nikica. 2002. »Položaj Srba u domobranstvu Nezavisne Države Hrvatske, 1941.—1945.«. *Polemos 5:1—2*. 159—175.
- Barjaktarović, Mirko. 1982. »Od kuda nazivi naselja Rvaše, Rvati, Rvalasi«. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 46*. 89—93.

- [Bartenstein, J. C. v.]. 1802. Kurzer Bericht von der Beschaffenheit der zerstreuten zahlreichen illyrischen Nation in kaiserl. königl. Erblanden. Frankfurt — Leipzig.
- Bartuš, Franjo. 1896. Izabrane pjesme Petra Preradovića. Dozvolom pokojnikove obitelji odabrao pjesme i životopis priredio Franjo Bartuš. Zagreb.
- Bašagić, Safvet Beg. 1931. Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini. Zagreb.
- Bašagić, Safvet beg. 1994 [1931.]. Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini. Dodatak: Znameniti Srbi muslomani (od Milenka M. Vukićevića) [1906.]; predgovor Filip Lukas. Pretisak: Zagreb: Birotisak (Biblioteka Virbus unitis 2).
- Bašagić, Safvetbeg. 1912. »Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti«. Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXIV. 1—88. 295—381.
- Bašić, Nataša. 1991. V. S. Karadžić između jezikoslovlja i politike. Zagreb.
- Belić, Aleksandar. 1948. Vukova borba za narodni i književni jezik. Beograd.
- Benfey, Theodor. 1869. Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland : seit dem Anfange des 19. Jahrhunderts mit einem Rückblick auf die früheren Zeiten. München.
- Blažević, Zrinka, Anđelko Vlašić. 2018. Carigradska pisma Antuna Vrančića. Istanbul.
- Blažević, Zrinka. 2008. Ilirizam prije ilirizma. Zagreb.
- Bogić, A. V. 1866. »Opis Vračarskoga sreza«. Glasnik Srbskog učenog društva II (sveska XIX. staroga reda). 85—265.
- Bogišić, Rafo. 1986. »Narodnosni pridjev u djelima hrvatskih renesansnih pjesnika«. Jezik 33:5. 129—136.

- Bogović, Mile. 2017. Srpsko pravoslavlje i svetosavlje u Hrvatskoj u prošlosti i sadašnjosti. Zagreb.
- Bohorič, Adam. 1584. *Arcticae horulae succisivae, de Latino Carniolana literatura, ad Latinae linguae analogiam accommodata, unde Moshoviticae, Rutenicae, Polonicae, Boëmicae & Lusaticae lingvae, cum Dalmatica & Croatica cognatio, facile deprehenditur.*
- Boppe, Paul. 2004. *Vojna Hrvatska (1809—1813). Hrvatske pukovnije u Napoleonovoj Velikoj armiji. S francuskoga prevela Sandra Prlenda.* Zagreb.
- Bošković-Stulli, Maja (ur). 1964. *Narodne epske pjesme II. Pet stoljeća hrvatske književnosti 25.* Zagreb.
- Botero, Giovanni. 1640. *Relationi universali. Arricchite di molte cose rare, ... Venetia.*
- Bratulić, Josip. 1995. »Hrvatski lekcionar Marka Andriolića«. *Bogoslovska smotra* 64:1—4. 507—511.
- Brlek, Mijo. 1987. *Leksikograf Joakim Stulli. Za tisak pripremio prof. dr. Josip Vončina.* Zagreb.
- Brozović, Dalibor. 1992. O dijalektološkom aspektu dubrovačke jezične problematike. *Dubrovnik* 3. 316—324.
- Budak, Neven. 1995./1996. *Etnogeneza Hrvata.* Zagreb.
- Budak, Neven, Tomislav Raukar. 2006. *Hrvatska povijest srednjeg vijeka.* Zagreb.
- Burić, Ivana, Tamara Šarić Šušak. 2013. *Tiskani proglesi u Zadru i Dalmaciji 1488.—1946. Službeno izvješćivanje u prošlosti. Katalog izložbe.* Zadar.
- Čelebi, Evlija. 1967. *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović.* Sarajevo.
- Čolak, Nikola, Ive Mažuran. 2000. *Janjevo. Sedam stoljeća opstojnosti Hrvata na Kosovu.* Zagreb.
- Čoralić, Lovorka. 2001. *U gradu svetoga Marka. Povijest hrvatske zajednice u Mlecima.* Zagreb.

- Čoralić, Lovorka, Nedjeljka Balić Nižić. 2006. »Iz hrvatske vojne povijesti — Croati a cavallo i Soldati Albanesi, njihova bratovština i građivo o njezinu djelovanju od 1675. godine do sredine XVIII. stoljeća«. Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 24. 71—130.
- Čoralić, Lovorka. 2011. »Prisutnost i djelovanje iseljenika iz Srbije u Veneciji u XV. i XVI. stoljeću«. Spomenica akademika Sime Ćirkovića. Zbornik radova 25. Ur. Srđan Rudić. Beograd. 176—193.
- Čremošnik, Gregor. 1952. »Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku«. Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku 1. 73—85.
- Čremošnik, Gregor. 1963. »Srpska diplomatska minuskula«. Slovo 13. 119.—136.
- Ćirković, Sima M. 1997. *Rabotnici, vojnici, duhovnici*. Beograd.
- Damjanović, Stjepan. 1987. »Rajićeva izdanja Reljkovićeve >Satira<<. *Croatica XVIII*:26—28. 235—242.
- Damjanović, Stjepan. 2007. *Glagoljična i ćiriljična Tabla za dicu*. Tübingen, 1561. Pretisak, transliteracija, pogovor. Priredio Stjepan Damjanović. Zagreb:
- Damjanović, Stjepan. 2008. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb.
- Deanović, Mirko. 1962. »Talijanski pisci o Hrvatima do kraja 17. vijeka«. Anali Historijskog instituta u Dubrovniku VIII—IX. 117—137.
- Demian, J. H. 1810. *Statistische Darstellung der Illyrischen Provinzen. Erster Theil*. Tübingen.
- Desnica, Boško. 1991. *Stojan Janković i uskočka Dalmacija*. Izabrani radovi. Priredio Srđan Volarević. Beograd.
- Dinić, M. J. 1956. »Novo Brdo. Kratak istoriski pregled«. *Starinar: Organ Arheološkog instituta V—VI*. 1954—1955. 247—251.

- Dinić, Mihailo. 1966. O nazivima srednjeevropske države. Pre-tisnuto u: *Iz srpske istorije srednjega veka*. Ur. S. Ćirković i V. Đokić. 2003., Beograd. 161—171.
- Dobrovský, Josef. 1806. *Slavin: Bothschaft aus Böhmen an alle Slawischen Völker*.
- Dobrovský. 1834. *Slavin*. Ur. Wenceslaw Hanka. Prag.
- Dobrovšak, Ljiljana. 2014. Povijest nacionalnih i vjerskih zajednica u Hrvatskoj od 1868. do 1941. godine. U *Marinović 2014*: 23—54.
- Draganović, K. S. 1937. »Massenübertritte von Katholiken zur >Orthodoxie< im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft«. *Orientalia Christiana Periodica* 3. 181—232; 550—599.
- Draganović, Krunoslav; O. Dominik Mandić. 1991. *Herceg-bosna i Hrvatska*. Split.
- Dragičević, Risto J. 1939. *Hrvat-baša*. *Zapisi XXII*:6. Cetinje. 334—341.
- Džamanjić, Rajmund. 1639. *Nauk za pisati dobro (1639)*. Nachdruck und Einleitung von Elisabeth von Erdmann-Pandžić. Mit einem Nachwort von Stjepan Krasić. Bamberg 1991.
- Đerić, Vasilije. 1914. O srpskom imenu po zapadnijem krajevima našega naroda. Drugo vrlo povećano izdanje. Biograd.
- Đorđević, Đorđe. 1896—1898. »Matija Divković. Prilog istoriji srpske književnosti XVII veka«. *Glas SKA*, LII. Beograd, 1896. 30—139; *Glas SKA* LIII, 1898. 1—136.
- Đorđević, Tih. R. 1926. *Arhivska građa za naselja u Srbiji u vreme prve vlade kneza Miloša (1815—1839)*. Skupio i priredio Tih. R. Đorđević. *Srpski etnografski zbornik* 37. Beograd — Zemun.
- Ellis, Henry. 1851. *The Pylgrimage of Sir Richard Guylforde to the Holy Land, A.D. 1506*. London.
- Elsie, Robert. 2003. *Early Albania: A Reader of Historical Texts 11th-17th centuries*. *Balkanologische Veröffentlichungen* 39. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden.

- Fancev, Franjo. 1938. »Dubrovnik u razvitku hrvatske književnosti«. Ljetopis JAZU 52. 104—139.
- Filipović, Milenko S. 1951. »Cincari u Bosni«. Zbornik radova IV. Etnografski institut. Knjiga 2. SANU. Beograd. 53—108.
- Fine, John V. A. 2009. When ethnicity did not matter in the Balkans: a study of identity in pre-nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the medieval and early-modern periods. 4. izdanje. Ann Arbor.
- Fisković, Cvito. 1962. »Dubrovački i primorski graditelji XIII—XVI stoljeća u Srbiji, Bosni i Hercegovini«. Peristil 5. 36—44.
- Fleischer, Cornell. 1986. Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541—1600). Princeton.
- Foretić, Vinko. 1956. »Iz arhiva obitelji Vickovića u Zupcima kod Bara uz objašnjenje o Hrvatbaši«. Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 4—5. 651—658.
- Foretić, Vinko. 1960. »Godina 1358. u povijesti Dubrovnika«. Starine JAZU 50. 251—278.
- Foretić, Vinko. 1969. »Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku«. Dubrovnik XII:4. 59—97.
- Foretić, Vinko. 2001. Studije i rasprave iz hrvatske povijesti. Književni krug Split i Matica hrvatska Dubrovnik.
- Fortis, Alberto. 1984. Put po Dalmaciji. Priredio Josip Bratulić. Zagreb.
- Fournier, Pierre-Simon. 1766. Manuel typographique, utile aux gens de lettres, et à ceux qui exercent les différentes parties de l'Art de l'Imprimerie. Tome II. Paris.
- Fučak, Jerko. 1975. Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva. Zagreb.
- Galabov, Galab D. 1960. Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia. München.
- Giannelli, Ciro. 1953. »Documenti inediti sullo stato di alcune comunità cattoliche della Serbia Meridionale nel 1578«. Ricerche slavistiche II. 29—59.

- Giljferding, A. 1859. *Bosnija, Gercegovina i staraja Serbija*. S. Peterburg'. Glagoljična i ćirilična Tabla za dicu. Tübingen. 1561. Pretisak: Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb. Priredio i pogovor napisao Stjepan Damjanović.
- Gligorijević, Branislav. 1997. »Ujedinjenje Srpske pravoslavne crkve i uspostavljanje Srpske patrijaršije u Jugoslaviji«. Časopis Instituta za savremenu istoriju XV:2. Jubilarni broj Istorija 20. veka. Beograd. 7—18.
- Gluhak, Alemko. 1990. *Porijeklo imena Hrvat*. Zagreb.
- Gogić, Miljan. 2016. »Rimokatolička župa Novog Brda u kasnom srednjem vijeku«. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 58. 1—26.
- Golec, Boris. 2017. »Širenje hrvatskog etnonima i lingvonima na slovensko stanovništvo današnje istočne Slovenije između 16. i početka 19. stoljeća i njihovo iščeznuće«. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 49. 127—147.
- Graciotti, Sante. 1979. »Mišljenje Poljaka Hozija (1558.) o upotrebi slavenskoga narodnog jezika u liturgiji«. Kačić XI. 205—210.
- Grafenauer, Bogo. 1952. »Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata«. Historijski zbornik V:1—2. 1—56.
- Grafenauer, Bogo. 1958—1959. »Hrvati u Karantaniji«. Historijski zbornik 11—12. 207—231.
- Grafenauer, Bogo. 1964. »Razvoj i struktura države karantanskih Slavena od VII do IX stoljeća«. Historijski zbornik 17. 213—225.
- Grčević, Mario. 1997. »Zašto slavistika 19. stoljeća nije priznavala postojanje hrvatskoga jezika? Uzroci i posljedice«. Jezik 45:1. 3—28.
- Grčević, Mario. 1997a. *Die Entstehung der kroatischen Literatursprache. Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte* 8. Böhlau. Köln — Wien.

- Grčević, Mario. 1997b. »Karadžićeva gledišta o hrvatskome jeziku u slavističkome okružju«. *Jezik* 45:2. 41—58.
- Grčević, Mario. 1998. »Zablude o istočnohercegovačkim govorima kao dijalekatnoj osnovici hrvatskoga književnog jezika«. *Jezik* 46:2 (1998). 41—56; *Jezik* 46:3 (1999). 81—94.
- Grčević, Mario. 2001. »O serbokroatizmu u suvremenoj njemačkoj slavistici«. *Jezik* 48:4. 121—132.
- Grčević, Mario. 2001a. »Još jednom o serbokroatizmu u suvremenoj njemačkoj slavistici«. *Jezik* 48:5. 182—192.
- Grčević, Mario. 2009. »Jernej Kopitar kao strateg Karadžićeve književnojezične reforme«. *Filologija* 53. 1—53.
- Grčević, Mario. 2009a. »Izdanja Šitovićeve epske pjesme«. *Zbornik o Lovri Šitoviću. Tihi pregaoci* 7. Ur. Pavao Knezović i Marinko Šišak. Zagreb. 217—226.
- Grčević, Mario, Ivana Franjić. 2011. »Posebnosti Ančićeva slovopisa«. *Zbornik o Ivanu Ančiću. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa »Fra Ivan Ančić Dumljanin, 1624.—1685.«* Tomislavgrad, 13.—15. svibnja 2010. Ur. Pavao Knezović, Marinko Šišak. Zagreb. 303—320.
- Grčević, Mario. 2011a. »Jezik Marina Držića prema jeziku Biblije Bartola Kašića i Dubrovačkoga misala«. *Filologija* 56. 23—49.
- Grčević, Mario. 2013. »*Lingua serviana* i Dubrovnik«. *Vijenac* 516—517. 8—9.
- Grčević, Mario. 2015. »Kršćanstvo i razvoj hrvatske pismenosti«. *Kroatologija* 6:1—2. 136—136.
- Grčević, Mario. 2015a. »Vanjskopolitički utjecaji na hrvatski književnojezični razvoj u drugoj polovici XIX. stoljeća«. *Od Mure do mora, od Save do Seine. Spomen-zbornik patru Vladimiru Horvatu SJ za njegov 80. rođendan*. Ur. Ivan Šestak. Zagreb. 353—404.

- Grčević, Mario. 2017. »Petar Andrejevič Tolstoj i Hrvati od Pelješca do Perasta (Crtice o etnogenezi na jugu hrvatskoga kulturnoga prostora)«. *Dubrovnik XXVIII*:2—3. 12—20.
- Grčević, Mario. 2018. »Hrvatski etnonimi i glotonimi na razmeđi kultura i civilizacija na istoku hrvatskoga kulturnoga prostora«. Predano za tisak: Zbornik u čast akademiku Augustu Kovačecu.
- Grčević, Mario. 2019. »Povijesni glotonim >srpski< u starijoj hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji«. Predano za tisak: *Dubrovnik u hrvatskoj povijesti*. Zbornik radova u čast akademiku Nenadu Vekariću.
- Grimm, Jacob. 1824. *Wuk's Stephanowitsch kleine Serbische Grammatik verdeutscht und mit einer Vorrede von Jacob Grimm*. Leipzig — Berlin.
- Grković, Milica. 1977. *Rečnik ličnih imena kod Srba*. Beograd.
- Grković, Milica. 1983. *Imena u dečanskim hrisovuljama*. Novi Sad.
- Grković, Milica. 2001. »Registar ličnih imena«. U: Macura, Miloš (ur.): *Naselja i stanovništvo oblasti Brankovića 1455. godine*. Beograd. 687—746.
- Grujić 1993. *Azbučnjak Srpske pravoslavne crkve po Radoslavu Grujiću*. Priredio mr Slobodan Mileusnić. Beograd.
- Gušić, Marijana. 1973. »Nošnja senjskih uskoka«. *Senjski zbornik* 5:1. 9—120.
- Hacquet, B. 1801.—1805.[?] *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven*. Leipzig.
- Hadrovics, László. 2000. *Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću*. Pogovor: Radoslav Katičić. S francuskoga preveo: Marko Kovačević. Zagreb.
- Hadžijahić, Muhamed. 1938. *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878. godine*. Sarajevo.

- Hammer von, Joseph. 1828. *Geschichte des osmanischen Reiches: Grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven*. III. 1520.—1574. Pest.
- Handžić, H. M. 1938. »Orientalni rukopisi kod Jugoslavenske akademije u Zagrebu«. *Obzor*. 11. VII. 1938.
- Hasanbegović, Rabija. 1964. »Gradska i seoska kuća«. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 27. 201—246.
- Hauptmann, Ludmil. 1928. »Die Herkunft der Kärntner Edlinge«. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 21:3. 245—279.
- Hauptmann, Ljudmil. 1925. »Karantanska Hrvatska«. *Zbornik kralja Tomislava u spomen tisućugodišnjice hrvatskoga kraljevstva*. Zagreb. (Posebna djela JAZU XVII.) 297—317.
- Hercigonja, Eduard. 1975. *Srednjovjekovna književnost. Povijest hrvatske književnosti 2*. Zagreb.
- Hercigonja, Eduard. 2004. *Na temeljima hrvatske književne kulture. Filološkomedievističke rasprave*. Zagreb.
- Hercigonja, Eduard. 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja. Drugo, dopunjeno i izmijenjeno izdanje*. Zagreb.
- HFB. 2010. *Hoško, Franjo Emanuel, Pejo Ćošković, Vicko Kapitanović. Hrvatski franjevački biografski leksikon*. Zagreb.
- Hirtenfeld, J. 1861. *Ban Jellačić. Biografische Skizze*. Wien.
- Horány, Alexius. 1777. *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum III. Posonii [Bratislava]*.
- Horány, Alexius. 1792. *Nova memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum, quam excitat Alexius Horányi I. Pestini*.
- Hörmann, Kosta. 1990. *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini. Sabrao Kosta Hörmann 1888—1889. Priredila i predgovor napisala Đenana Buturović. Drugo izdanje. Druga knjiga*. Sarajevo.

- Horvat, Josip, Jakša Ravlić. 1956. Pisma Ljudevitu Gaju. Građa za povijest književnosti hrvatske 26. Zagreb.
- Horvat, Vladimir. 2011. »Apologija Bartola Kašića«. *Filologija* 57. 67—132.
- Hrabak, Bogumil. 1990. »Vlasi starinci i doseljenici u porečju zapadne Morave (do 1570. godine)«. *Zbornika radova Narodnog muzeja* 20. Čačak. 5—46.
- Hrvatski arhiepiskop Aleksandar [Aleksandar Radoev Ivanov]. 2018. *Hrvatska pravoslavna crkva. Činjenice i kratka povijest*. Zagreb.
- Hrvatski latinisti I. 1969. *Pet stoljeća hrvatske književnosti*. Zagreb.
- Hrvatski latinisti II. 1970. *Pet stoljeća hrvatske književnosti*. Zagreb.
- Ilieva, Lilia. 2013. »Slavic scripts in some early typographic Handbooks (before the 19th century) and the Bulgarian script among them (Evidence of an unknown Slavic alphabet?)«. *Ezikov svjat — Orbis Linguarum (Linguistic World)* 1. 7—13.
- İnalçık, Halil. 1987. *Hicrî 835 tarihli sûret-i defter-i sancak-i Arvanid. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Drugo izdanje*. Ankara.
- İsen, Mustafa. 1988. *Gelibolulu Mustafa Âlî*. Ankara.
- Ivanova, Olga. 2006. *Makedonski antroponomastikon (XV—XVI vek)*. Skopje.
- Ivić, Aleksa. 1909. »Neue cyrillische Urkunden aus den Wiener Archiven«. *Archiv für slavische Philologie* 30. 205—214.
- Ivić, Aleksa. 1922. »O srpskom i hrvatskom imenu«. *Izdanje knjižarnice S. B. Cvijanovića*. Beograd.
- Ivić, Aleksa. 1926. *Migracije Srba u Slavoniju tokom 16., 17. i 18. stolecā*. *Srpski etnografski zbornik* 36. Subotica.
- Ivić, Pavle. 1969. »O značenju izraza *lingua seruiana* u dubrovačkim dokumentima XV—XVIII veka«. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* XII. 73—81.

- Ivić, Pavle. 1986. Srpski narod i njegov jezik. Drugo izdanje. Beograd.
- Ivić, Pavle. 1986b. »Nauci trebaju činjenice, a ne emocije«. Jezik 33:3. 78—87.
- Jačov, Marko. 1986. Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima. 1622—1644. I. Beograd.
- Jagić, Vatroslav (ur.). 1885. Pis'ma Dobrovskago i Kopitara v" povremennom" porjadkě. Trud" I. V. Jagiča. Sbornik" otdělenija russkago jazyka i slovesnosti imperatorskoj akademii nauk" 39. Sanktpeterburg".
- Jagić, Vatroslav (ur.). 1897. Novyja pis'ma Dobrovskago, Kopitara i drugih" jugozapadnyh" slavjan". Trud" I. V. Jagiča. Sbornik" otdělenija russkago jazyka i slovesnosti imperatorskoj akademii nauk" 62. Sanktpeterburg".
- Jagić, Vatroslav. 1867. Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. Zagreb.
- Jagić, Vatroslav. 1913. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin.
- Janeković-Römer, Zdenka (ur.). 2001. Filip de Diversis. Dubrovački govori u slavu ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta. HAZU. Zagreb — Dubrovnik.
- Janeković-Römer, Zdenka. 1993. »Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: između prihvaćenosti i odbaćenosti«. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 26:1. 27—38.
- Jembrih, Alojz. 2006. »Od uspjeha do izjave >viel falsch<. O uraškom glagoljskom Novom zavjetu (1562/63)«. Prilozi 63—64. 35—67.
- Jembrih, Alojz. 2007. Stipan Konzul i »Biblijski zavod« u Urachu. Zagreb.
- Jireček, Constantin. 1899. »Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte«. Archiv für slavische Philologie 21. 399—542.

- Jireček, Constantin. 1903—1904. »Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner«. *Archiv für slavische Philologie* 25 (1903.): 501—521; 26 (1904.): 161—214.
- Jireček, Constantin. 1911. *Geschichte der Serben. Erster Band*. Gotha.
- Jordanov, V. 1901. *Krali Marko v b'lgarskata narodna epika*— Sbornik na B'lgarskoto knižovno družestvo v Sofija.
- Jovićević, Andrija. 1911. *Riječka nahija (u Crnoj Gori)*. *Srpski etnografski zbornik* 15. 385—835.
- Jovićević, Andrija. 1926. *Zeta i Lješkopolje*. *Srpski etnografski zbornik* 38. Beograd. 353—544.
- Jukić, Ivan Franjo. 1973. *Sabrana djela II*. Sarajevo.
- Juran, Kristijan. 2015. »Morlaci u Šibeniku između Ciparskoga i Kandijskog rata (1570. — 1645.)«. *Povijesni prilozi* 49. 163—210.
- Kačić Miošić, Andrija. 1942. *Djela Andrije Kačića Miošića*. Priredio za štampu i uvod napisao T. Matić. *Knjiga prva: Razgovor ugodni*. Zagreb: HAZU.
- Kadribegović, Aziz. 1976. »Neke opaske o našem alhamijado pjesništvu«. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu IV*. 143—154.
- Kaimi, Hasan. 1889. »Pjesna o osvojenju Kandije godine 1080. po hidretu (1669)«. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 3. 94—96.
- Kalajdžija, Alen. 2009. »Elementi književnojezičke koine u najstarijoj alhamijado pjesmi ›Hirvat türkisi‹ (1588/1589.)«. *Annals of the Gazi Husrevbey Library (Anali Gazi Husrevbegove biblioteke)* 2930. 249—271.
- Kalić, Jovanka. 1979. »Naziv ›Raška‹ u starijoj srpskoj istoriji (IX—XII vek)«. *Zbornik filozofskog fakulteta XIV—1. Spomenica Franje Barišića*. Beograd. 79—92.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1811—1821. *Prepiska I. 1811—1821. Sabrana dela Vuka Karadžića XX*. Beograd: Prosveta. 1988.

- Karadžić, Vuk Stefanović. 1814—1815. Mala prostonarodna slave-
no-serbska pjesnarica. Viena, 1814. Narodna srbska pjesnarica.
Vienna, 1815. Sabrana dela Vuka Karadžića I. Beograd. 1965.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1896. Skupljeni gramatički i polemički spisi.
3:II. Beograd.
- Kasteljanskij, A. I. 1910. Formy nacional'nogo dviženija v sovremennyh
gosudarstvah: Avstro-Vengrija. Rossija. Germanija. Pod red. A. I.
Kasteljanskogo. Sankt-Peterburg.
- Kašić, Bartol. 1999. Hrvatsko-talijanski rječnik s Konverzacijskim
priručnikom. Prema rukopisu RKP 194 priredio Vladimir Horvat.
Zagreb.
- Katičić, Radoslav. 1998. Litterarum studia. Književnost i naobrazba
ranoga hrvatskog srednjovjekovlja. Zagreb.
- Katičić, Radoslav. 1989. »Slovenski< i >hrvatski< kao zamjenjivi na-
zivi jezika hrvatske književnosti«. Jezik 36:4. 97—128.
- Katić, Tatjana. 2010. Opširni popis Prizrenskog sandžaka iz 1571. go-
dine. Istorijski institut: Posebna izdanja 58. Beograd.
- Kekez, Hrvoje. 2013. »Lička županija i Kasezi u srednjem vijeku«. H-
olevac, Željko (ur.): Gospić — grad, ljudi, identiteti. 96—114.
- Klaić, Nada. 1984. »O problemima stare domovine, dolaska i pokršte-
nja dalmatinskih Hrvata«. Zgodovinski časopis 38. 253—270.
- Klaić, Nada. 1994. Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih
vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.). Zagreb.
- Klaić, Vjekoslav. 1893. Hrvatska pjesmarica. Sbirka popjevaka za sku-
pno pjevanje. Matica hrvatska. Zagreb.
- Klaić, Vjekoslav. 1930. Hrvati i Hrvatska. Ime Hrvat u povijesti slaven-
skih naroda. Zagreb, 1930. (Pretisak: LAUS Split, 1991.)
- Kolanović, Josip. 1997. »Zagrebački biskup Juraj Haulik i ustoličenje
bana Josipa Jelačića«. Fontes 3. 177—206.

- Kolendić, Petar. 1964. Iz staroga Dubrovnika. Priredio Miroslav Pantić. Beograd.
- Körner, George M. P. 1760. Alte und neue Nachrichten von dem Bergflecken Boclau bey Schneberg, im meißnischen Obererzgebirge, worinnen von den Handlung und anderm Gewerbe gehandelt wird, zum Neuenjahre, 1760. sammt den Kirchenregistern, und so künfftighin jeder Mal Stückweise mitgetheilet von M. George Körner, P. Schneeberg.
- Kos, Franc. 1906. Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Druga knjiga (I. 801—1000). Ljubljana.
- Kosi, Anton. 1936. »Pri hčeri skladatelja >Lepe naše domovine< Jos. Runjanina«. Slovenec, 7. V. 1936. 3.
- Kosić, Ivan. 2018. Album hrvatske ćirilice. U zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Zagreb.
- Košćak, Vladimir. 1954. »Korespondencija Dubrovačke vlade s Nikolom Frankopanom i Petrom Zrinskim«. Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije I. Zagreb. 189—222.
- Košćak, Vladimir. 1984. »O nekim pitanjima hrvatske povijesti u ranom srednjem vijeku«. Historijski zbornik 37. 211—234.
- Košćak, Vladimir. 1992. »Polemika o pripadnosti dubrovačke književnosti 1967. godine«. Dubrovnik 3. 462—474.
- Košćak, Vladimir. 1995. »Iranska teorija o podrijetlu Hrvata«. U: Etnogeneza Hrvata. Neven Budak (ur.). Zagreb. [1995./1996.] 110—118.
- Kovačević, Lj. 1890. »Svetostefanska hrisovulja«. Spomenik 4. IX.—XII. SKA. Beograd. 1—19.
- Kovačić, Slavko. 2010. »Knjiga općena, Matica crikvena — stara matična knjiga župe Kučiče—Vinišće, djelo župnika glagoljaša«. Slovo 60. 477—504.
- Kovijanić, Risto. 1962. Vita Kotoranin neimar Dečana. Beograd.

- Krasić, Stjepan. 2009. Počelo je u Rimu. Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću. Dubrovnik.
- Kristić, Augustin. 1940. »Bosna pod kapom »hrvatkom««. Hrvatski narodni kalendar 1940. <http://www.infobiro.ba/article/844955>
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1858. Putovanje po Bosni. Zagreb.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1860. Bibliografia hrvatska. Dio prvi. Zagreb.
- Kurelac, Fran. 1862. Fluminensia. Zagreb.
- Kuripešić, Benedikt. 1530. Put kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. Sarajevo 1950. [Biblioteka Reprint izdanja 6, Beograd 2001.].
- Kursar, Vjeran. 2013. »Hrvati u gradu na Bosporu. Hrvatsko iseljništvo u osmanskoj prijestolnici Istanbulu u dugom 19. stoljeću«. Hrvatska revija 4.
- Kurt, Mehmed-Dželaluddin. 1902. Hrvatske narodne ženske pjesme (muslimanske). Svezak prvi. Sabrao i uredio Mehmed-Dželaluddin Kurt (hafiz mostarski). Mostar.
- Kušar, Marcel. 1884. Povijest razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga od najdavnijih vremena do danas. Preštampano iz Slovinca. Dubrovnik.
- Kužić, Krešimir. 2013. Hrvatska obala u putopisima njemačkih hodočasnika XIV.—XVII. st. Split.
- Lapčević, Dragiša. 1933. »Hrvati u Srbiji«. Čačanski glas, 2:50. 10. XII. 1933. 1.
- Lašvanin, Nikola. 2003. Ljetopis. Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran. Sarajevo — Zagreb.
- Laznibat, Velimir. 1996. Govor Dubrovnika u 17. i 18. stoljeću (na osnovi arhivskih spisa). Mostar.

- Lehfeldt, Werner. 1989. Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte. Ein arabisch-persisch-griechisch-serbisches Gesprächslehrbuch vom Hofe des Sultans aus dem 15. Jahrhundert als Quelle für die Geschichte der serbischen Sprache. Slavistische Forschungen 57. Köln — Wien.
- Lenormant, F. 1866. Turcs et Monténégrins. Paris.
- Leskien, August 1881. Das dalmatinisch-serbische cyrillische Missale Romanum der Leipziger Stadtbibliothek. Berichte über die Verhandlungen der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-historische Classe I—II. 199—250.
- Lodereker, Petr. 1605. Sedmojezični rječnik (Dictionarium septem diversarum linguarum). Pretisak i dodatak: Zagreb 2005. Serija reprint izdanja Liber Croaticus.
- Loma, Aleksandar. 1991. »Sloveni i Albanci do XII veka u svetlu toponomastike«. Jovan R. Bojović, et al. (ur): Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji. Titograd. 279—327.
- Lopašić, Radoslav. 1884. Spomenici Hrvatske krajine I. Od godine 1479 do 1610. Zagreb.
- Lopašić, Radoslav. 1894. Hrvatski urbari I. Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium 5. Zagreb.
- Lopašić, Radoslav. 1895. Oko Kupe i Korane. Mjestopisne i povjestne crtice. Dopunio Emilij Laszowski. Zagreb.
- Lorković, Mladen. 1939. Narod i zemlja Hrvata. Zagreb.
- Luca, Ignaz de. 1793. Justizcodex II. Wien.
- Luetić, Josip. 1954. Pomorski priručnik Julija Balovića — Peraštanina. Anali Historijskog instituta u Dubrovniku III. 511—526.
- Lukić, Nenad. 2012. »Građa za istoriju Čukarice. Knjiga 1. Popisi stanovništva i imovine čukaričkih naselja 1820—1933. godine i poreklo familija po istraživanju Riste T. Nikolića [...] & formiranje opštine Čukarica 1911 godine«. Beograd.

- Ljubić, S. 1878. Rukoviet jugoslavenskih listina. *Starine JAZU* 10. 1—43.
- Ljubić, Sime. 1864. Ogdalado književne poviesti jugoslavjanske na podučavanje mladeži. Knjiga I.
- Ljubović, Enver. 2008. »Plemićka obitelj Miletić i njihovi grbovi«. *Senjski zbornik* 35. 293—298.
- Macan, Trpimir. 1962. »Dubrovački barabanti u XVI stoljeću«. *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku VIII—IX*. 301—323.
- Macan, Trpimir. 1992. *Povijesni prijepori*. Dubrovnik.
- Magarašević, Đorđe. 1898. Iz prošlosti srpske škole. *Letopis Matice srpske* 193: 1—27; 194: 1—41.
- Maksimović, Vojislav. 1982. »Matija Divković u svjetlu nekih književnoistorijskih istraživanja«. Ur. Herta Kuna: *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*. Sarajevo. 243—256.
- Mandić, Dominik. 1973. *Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvora*. 3. upotpunjeno izdanje. Chicago — Rim.
- Mandić, Dominik. 1982. *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*. Sabrana djela III. Ziral.
- Manin, Marino (ur.). 2011. *Feldmaršal Svetozar Barun Borojević od Bojne (1856.—1920.)*. Zagreb.
- Manova, Iva. 2012. »The Cultural Project of Krastyo Peykich (1666—1730): A 'Spiritual Weapon' for the Catholic Undertaking in Eighteenth-Century East Central Europe«. [Disertacija Sveučilišta u Padovi].
- Margetić, Lujo. 1998. »Poruka i datacija tzv. Ljetopisa popa Dukljanina«. *Croatica christiana periodica*. Časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. XXII:41. 1—30.
- Margetić, Lujo. 2001. *Dolazak Hrvata*. Split.

- Marinović, Marijana (ur.). 2014. »Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti«. Četvrti hrvatski simpozij o nastavi i povijesti. Zagreb. 23—55.
- Markotic, Vladimir. 1960. »The Croats in Albania«. *Journal of Croatian Studies* 1. 25—31.
- Marmont, maršal. 1984. Memoari. Priredio i preveo Frano Baras. Drugo, prošireno izdanje. Split.
- Marojević, Radmilo. 2011. »Srpska politika o etnosu, jeziku, književnom standardu i pismu. Nauka i politika«. Zbornik radova sa naučnog skupa (Pale, 22—23. maj 2010.). Univerzitet u Istočnom Sarajevu. Posebna izdanja Naučni skupovi 5:1. Pale. 7—50.
- Matasović, Josip. 1927. Fojnička regesta. Spomenik SKA LXVII:53. 1930.
- Matković, P. 1884. »Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. veka. Putovanje A. Vrančića g. 1553 u Carigrad«. *Rad JAZU* 71. 1—60.
- Matković, Petar. 1878. »Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega veka«. *Rad JAZU* 42. 56—184.
- Matković, P. 1890a. »Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. vijeka. Putopis Marka Antuna Pigafette, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567. godine«. *Rad JAZU* 100. 65—168.
- Matković, Petar. 1890b. »Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od godine 1567.«. *Starine JAZU* 22. 68—194.
- Mažuran, Ive. 1998. Hrvati i Osmansko Carstvo. Zagreb.
- Mihačević, Lovro fra. 1911. Po Albaniji. Dojmovi s puta. Zagreb.
- Mihailo, mitropolit srpski. 1898. Mesecoslov pravoslavne opštine i srpske crkve. Beograd.
- Mijatović, Stanoje M. 1930. Resava. Srpski etnografski zbornik XLVI. 97—740.

- Miklosich, Fr. 1858. *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Viennae.
- [Milaš, Nikodim]. E. N. M. 1901. *Pravoslavna Dalmacija*. Istorijski pregled. Novi Sad.
- [Milutinović, Sima Sarajlija]. 1837. *Pjèvannija cernogorska i hercegovacka sabrana Čubrom' Čojkovićem Cernogorcem'*. U Lajpcigu.
- Mirdita, Zef. 2009. *Vlasi starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas)*. Hrvatski institut za povijest. Zagreb.
- Mithridates 1809. *Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in beynahe fünfhundert Sprachen und Mundarten*. Von Johann Christoph Adelung ... fortgesetzt und bearbeitet von Dr. Johann Severin Vater. Zweyter Theil. Berlin.
- Mladenović, A. 1993. »Naziv >srpski jezik< — najstarija potvrda iz XIV veka?«. *Philologia slavica*. K 70-letiju akademika N. I. Tolstogo. Moskva: Rossijskaja akademija nauk. 340—345.
- Moačanin, Nenad. 1994. *Hrvatska i Bosna: jedinstvo, dvojstvo ili...?* U: Bašagić, Safvet 1994: IX—XXXVIII.
- Monumenta conciliorum generalium seculi decimi quinti*. Concilium Basileense. I. Vindobonae. 1857.
- Mošin, Vladimir. 1949. *Dr. Gregor Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka*. Historijski zbornik II:1—4. 315—322.
- Murko, Matija. 1927. *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven*. Prag — Heidelberg.
- Mužić, Ivan. 2010. *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*. Priredio Ivan Mužić. Split.
- Nakaš, Lejla. 2016. »Portina slavenska kancelarija i njen utjecaj na pisare u prvom stoljeću osmanske uprave u Bosni«. *Forum Bosnae* 74—75. 267—297.
- Nakićenović, pop Sava. 1913. *Boka (antropološka studija)*. Srpski etnografski zbornik 20. Beograd.

- Nametak, Alija. 1968. »Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rječnici«. Građa za povijest književnosti hrvatske 29. Zagreb. 231—380.
- Natošević, Đ. 1865. »Zašto naš narod u Austriji propada«. Srbski letopis za godinu 1865. (Letopis Matice srpske 110). 77—129.
- Nazor, Anica (ur.). 2013. Hrvatski ćirilčki molitvenik 1512. Zagreb.
- Nazor, Anica. 1982. »Divkovićeve djela u glagoljskim rukopisima 17. i 18. stoljeća«. Zbornik radova o Matiji Divkoviću. Ur. Herta Kuna. Sarajevo. 163—173.
- Nazor, Anica. 2005. »Rešetar i dubrovački ćirilski molitvenik iz godine 1512.«. Zbornik o Milanu Rešetaru. Zagreb. 57—67.
- Nedeljković, Branislav. 1983. »Nekoliko podataka o našem jeziku iz arhiva Dubrovačke republike«. Istorijski časopis XXIX—XXX. 101—115.
- Nedeljković, Miodrag-Mile. 2001. Ko su Šumadinci. Feljton objavljen u Glasu javnosti 12.03. — 03.06.2001. http://www.selovodice.org/wp-content/uploads/MileNedeljkovic_KoSuSumadinci.pdf (pristupljeno 1. I. 2018.)
- Nenadović, Ljub. P. 1889. O Crnogorcima. Pisma sa Cetinja 1878. godine. Izdanje knjižare Tase Stojanovića u Valjevu. Novi Sad.
- Neustädter, Josip Barun. 1942. Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od godine 1848. Zagreb.
- Nikolić, Rista T. 1903. »Okolina Beograda«. Srpski etnografski zbornik 5. (Naselja srpskih zemalja 2.) Ur. J. Cvijić. Beograd. 901—974.
- Novaković, Relja. 1987. »Obrenovac i okolina na starijim kartama i planovima«. Godišnjak grada Beograda 34. 65—83.
- Njegoš 2011. Njegoš i Hrvati. Ur. Radoslav Rotković, Jelena Đurović. Zagreb.
- Obradović, Dositej. 1964. Život i priključenja. Beograd.

- Orbini, Mavro. 1999. Kraljevstvo Slavena. Prevela Snježana Husić. Priredio i napisao uvodnu studiju Franjo Šanjek. Zagreb.
- Ostojić, Ivan. 2000. The Terms Croats Have Used for Their Language. *Journal of Croatian studies* XLI. 16—55.
- Ostrogorski—Barišić 1966. Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije III. Obradili: J. Ferluga, B. Ferjančić, R. Katičić, B. Krekić, B. Radojčić. Uredili Georgije Ostrogorski i Franjo Barišić. Beograd.
- Pandžić, Zvonko. 2009. »Od Galileja do zlatne ptice. O posmrtnoj mutaciji >srpskohrvatskoga< jezika«. *Republika* LXV:7/8. 138—164.
- Pavić, Armin. 1871. Historija dubrovačke drame. Zagreb.
- Pavlović, Drag. M. 1904. Srbija i srpski pokret u južnoj Ugarskoj 1848. i 1849. Beograd.
- Pavlović, Lj. 1912. Antropogeografija valjevske Tamnave. Srpski etnografski zbornik 18. Beograd.
- Pavlović, Radoslav D. 1995. Stanovništvo i naselja opštine Raška u funkciji privrednog razvoja. Priredila za štampu Milena Spasovski. Beograd.
- Pederin, Ivan. 1973. »Balthasar Hacquet, prvi folklorist i etnolog hrvatskih krajeva«. *Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru. Razdio lingvističko-filološki* 11:7. 421—440.
- Pederin, Ivan. 2013. »Croatofonia«. *Jezik* 60:5. 161—200.
- Peti-Stantić, Anita. 2008. Jezik naš i/ili njihov. Zagreb.
- Petrović, Petar Ž. 1984. Raška. Antropogeografska proučavanja I. Etnografski institut SANU. Posebna izdanja 26. Beograd.
- Petrović, Petar Ž. 2010. Raška. Antropogeografska istraživanja. Knjiga II. Novi Pazar.
- Planinar. 1905. *Vjesnik Hrvatskoga planinarskoga društva u Zagrebu*. VIII:3—4.

- Počić, Medo. 1852. »Marko Bruère Dérivaux, pësnik slovinski u Dubrovniku«. U: Ban, Matija. 1852. Dubrovnik. Cvët narodnoga knjižtva. Svezak III. Zagreb. 9—58.
- Pohl, Walter. 1995. »Osnove hrvatske etnogeneze«. U: Etnogeneza Hrvata. Neven Budak (ur.). Zagreb. [1995./1996.] 86—96.
- Pojić, Milan, Danijela Marjanić. 2011. Pisma vojskovođe Svetozara Borojevića 1912.—1920. U: Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne (1856.—1920.) Ur. Marino Manin. Zagreb. 125—146.
- Pojić, Milan. 2006. Vojskovođa Svetozar Borojević 1856—1920. Zagreb.
- Popis 1879. Haupt-Uebersicht der politischen Eintheilung von Bosnien und der Herzegovina. Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine. [Nach der Volkszählung vom 16. Juni 1879 — Polag popisa od 16. lipnja 1879].
- Popović, Radomir J. 2008. »Avram Petronijević i srpski pokret u Vojvodini 1848—1849. godine. Povodom 160-godišnjice proglašenja Vojvodstva Srbije i Tamiškog Banata«. Istorijski časopis 57. 237—252.
- Postel, Guillaume. 1538. Lingvarum duodecim characteribus differentium alphabetum, introductio, ac legendi modus longè facilimus. Linguarum nomina sequens proxime pagella offerent...
- Pozyv'. 1837. Serbskij narodnyj list' XXII. 175—176.
- Požar, Petar. 1996. Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti. Zagreb.
- Preradović, Petar. 1918[?]. Petar Preradović. Biblioteka školskih klasika 2. Uređuju I. Maričić i A. Žeželj. Francusko-srpska knjižara A. M. Popovića. Beograd. [Otisnuto bez godine izdanja, rekonstrukcija godine prema katalogu Knjižnica grada Zagreba].
- Protić, Stojan. 1921. Oko Ustava. Beograd.
- Purković, Miodrag. 1940. »Popis sela u srednjevekovnoj Srbiji«. Godišnjak Skopskog Filozofskog Fakulteta 4:2. 1939—1940. 53—160.
- Radičević, Branko. 1847. Pesme I. Beč.

- Radojčić, Nikola. 1927. »Kako su nazivali Srbe i Hrvate vizantiski istorici XI. i XII. veka Jovan Skilica, Nikifor Vrienije i Jovan Zonara?«. *Glasnik Skopskog naučnog društva* 2:1—2. 1—12.
- Radosavljević, Nedeljko. 2007. *Pravoslavna crkva u Beogradskom pašaluku (1766—1831)*. (uprava Vaseljenske patrijaršije). Beograd.
- Radosavljević, Nedeljko. 2008. »Hercegovački mitropoliti 1766—1878.«. *Istorijski časopis* 57. 175—196.
- Radosavljević, Nedeljko. 2014. »Autonomija Pravoslavne crkve u Kneževini Srbiji i arondacija episkopija 1831—1836.«. *Istraživanja: Filozofski fakultet u Novom Sadu* 25. 233—248.
- Radovanović, Milovan V. 1964. »Stanovništvo Prizrenskog podgora. Sociogeografska studija«. *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 9. 253—415.
- Ratković, Rosana. 2017. »Katolička crkva Sv. Petra i dubrovačka kolonija u Starom Trgu kod Trepče«. *Ars Adriatica* 7. 129—144.
- Raukar, Tomislav. 1973. »O problemu bosančice u našoj historiografiji«. *Izdanja Muzeja grada Zenice* III. 103—144.
- Raukar, Tomislav. 1997. *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*. Zagreb. 1997.
- Relkovich, M. A. 1762. *Satyr iliti divyi csovik u vershe Slavoncem*. Pretisak s pogovorom Josipa Bratulića: 1987. Privlaka.
- Rešetar, Milan. 1894—1895. »Die ragusanischen Urkunden des XIII.—XV. Jahrhunderts«. *Archiv für Slavische Philologie* 16 (1894.), 321—368; 17 (1895.), 1—47.
- Rešetar, Milan. 1901. »Ein Sendschreiben Vetranić's an Hektorović«. *Archiv für slavische Philologie* 23. 206—215.
- Rešetar, Milan. 1938b. *Jezik srpskoga Molitvenika od g. 1512*. *Glas Srpske kraljevske akademije* CLXXVI. 173—239.
- Rešetar, Milan; Ć. Đaneli. 1938. *Dva dubrovačka jezična spomenika iz XVI. vijeka*. Beograd.

- Rimac, Marko. 2008. »Etnička i socijalna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije prema popisu iz 1890. godine«. Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 25. HAZU. Zagreb. 225—294.
- Roksandić, Drago. 1991. Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana. Zagreb.
- Roksandić, Drago. 2007. Svetozar Borojević od Bojne (1856—1920). Lav ili lisica sa Soče? Zagreb.
- Sakrausky, Oskar. 1989. Primus Truber. Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk. Wien — Ljubljana.
- Saopštenje 1947. Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Beograd.
- Savić, Miron. 1956. »Šljakišta na Novom Brdu i Kačikolu«. Starinar: Organ Arheološkog instituta V—VI. 1954—1955. 283—291.
- Schiller, Friedrich. 1792. Geschichte des Dreißigjährigen Kriegs. Erster Theil. Frankfurt — Leipzig.
- Schmidt-Riese, Roland. 2003. »Ordnung nach Babylon. Frühneuzeitliche Sprachinventare in Frankreich und 'Deutschland'«. Ur. Frank Büttner, Markus Friedrich, Helmut Zedelmaier: Sammeln, Ordnen, Veranschaulichen: zur Wissenskompilatorik in der Frühen Neuzeit. Münster. 53—82.
- Schütz, Joseph. 1963. Das handschriftliche Missale illyricum cyrillicum Lipsiense. Erster Band: Philologisch-Linguistische Monographie. Zweiter Band: Phototechnische Reproduktion des Kodex. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- SEZ 1905. Srpski etnografski zbornik 6. Naselja srpskih zemalja III. Ur. J. Cvijić. Beograd.
- Simić, Vasilije. 1951. Istoriski razvoj našeg rudarstva. Beograd.

- Sivrić, Marijan. 2003. Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje (1667.—1808.). Dubrovnik — Mostar.
- Skarić, Vladislav. 1985. Izabrana djela. I. Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije. Izbor i redakcija: dr. Milorad Ekmečić. Sarajevo.
- Skok, P. 1934. Dolazak Slovena na Mediteran. Pomorska biblioteka jadranske straže II:I. Split.
- Skok, Petar. 1971.—1974. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika I — IV. JAZU. Zagreb.
- Srpsko-hrvacko pitanje u Dalmaciji. Nekoliko iskrenijeh riječi narodu. 1888. U Spljetu.
- Statistički odjel Zemaljske vlade. 1896. Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima. Izdala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo. (Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Herzegovina vom 22. April 1895, nebst Angaben über territoriale Eintheilung, öffentliche Anstalten und Mineralquellen. Zusammengestellt vom Statistischen Departement der Landesregierung. Mit einer Übersichtskarte. Herausgegeben von der Landesregierung für Bosnien und die Herzegovina.
- Stavriles, Theoharis. 2001. The Sultan of vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453—1474). Brill.
- Stojković, M. 1919. »Bartuo Kašić D. I. Pažanin«. Rad JAZU 220. 170—263.
- Stražičić, Antun. 2018. Dubrovački koluri. Uspon i pad srbokatolika. Uredio Stjepan Ćosić. Dubrovnik.
- Strčić, Mirjana. 1987. »Prilog poznavanju veza između Antuna Mažuranića i Vuka St. Karadžića«. Historijski zbornik XL:1. 157—166.

- Sučević, Branko P. 1953. »Razvitak >vlaških prava< u Varaždinskom generalatu«. Historijski zbornik 6:1—4. 33—70.
- Supilo, Frano. 2000. Izabrani politički spisi. Izbor i uvodna studija Ivo Petrinović. Zagreb.
- Šabanović, Hasan. 1964. Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Šabanović, Hazim. 1959. Bosanski pašaluk. Sarajevo.
- Šanjek, Franjo. 1990. Ivan Stojković i počeci humanizma u Hrvata. Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu 16:1. 272—285.
- Šegvić, Cherubin. 1907. Drugo progonstvo Eugena Kvaternika. Godine 1861—1865. Zagreb.
- Šimunić, Petar. 1992. Načertanije. Tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike. Predgovor drugom izdanju Mirko Valentić. Zagreb.
- Šimunković 2004. Vidi: Balović 2004.
- Šimunković, Ljerka. 2011. Dalmacija godine Gospodnje 1553. Putopis po Istri, Dalmaciji i Mletačkoj Albaniji 1553. godine. Zapisao Zan Battista Giustinian. Prema transkripciji Šime Ljubića prevela i priredila Ljerka Šimunković. Split.
- Šišić, Ferdo. 1908. Herceg-Bosna prigodom aneksije. Zagreb.
- Šišić, Ferdo. 1926. Kvaternik (Rakovička buna). Zagreb. (Preštampano iz »Jugoslavenske Njive« X:I, br. 1. od 1. januara 1926.).
- Škiljan, Filip. 2009. Znameniti Srbi u Hrvatskoj. I. dio. Zagreb.
- Štedimlija, S. M. 1937. Carigradski Hrvat-baša. Obzor LXXVII:11. 15. I. 1937.
- Štefanić, Vjekoslav. 1969—1970. Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije. I dio: 1969. II dio: 1970. Zagreb.
- Štih, Peter. 1995. Novi pokušaji rješavanja problematike Hrvata u Karantaniji. U: Neven Budak (ur.): Etnogeneza Hrvata. Zagreb. [1995./1996.] 122—139.

- Šufflay, Milan. 1925. Srbi i Arbanasi. Izdanje Seminara za arbanasku filologiju. Beograd.
- Šufflay, Milan. 2000. Izabrani politički spisi. Priredio Dubravko Jelčić. Zagreb (Stoljeća hrvatske književnosti)
- Švob, Držislav. 1956. »Pripis Supetarskog kartulara o izboru starohrvatskog kralja i popis onodobnih banova«. Historijski zbornik IX:1—4. 101—117.
- Tatić, Danijel. 2019. Feldmaršal Svetozar Borojević. Život prešućenoga velikana. Zagreb.
- Teleki von Szék, Dominik. 1805. Reisen durch Ungern und einige angrenzende Länder. Aus dem Ungrischen übersetzt durch Ladislaus v. Németh. Pesth. [prvo izdanje 1797].
- Theiner, Augustin. 1875. Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam (sacram) illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologia disposita. II. Romae.
- Tolstoj, P. A. 1992. Putešestvie stol'nika P.A. Tolstogo po Evrope 1697—1699. Izdanie podgotovili L. A. Ol'ševskaja, S. N. Travnikov. Moskva. Nauka.
- Tomašek, Andrija. 1991. »Lijepa naša. Povijest hrvatske himne 24«. Vjesnik, 25. I. 1991., str. 19.
- Truhelka, Ćiro. 1911. Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive. Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXIII.
- Truhelka, Ćiro. 1941. Studije o podrijetlu. Etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine. Izdanje Matice hrvatske. Zagreb. (Pretisak 1992.)
- Valentić, Mirko. 1991. »Ustanak u Vojnoj krajini 1871. godine«. Časopis za suvremenu povijest 23. 107—118.
- Van den Berk, Christiaan Alphonsus. 1967. »Zur Problematik der südslavischen Dialektausgliederung«. Slovo 17. 95—112.

- Vasić, Milan. 1991. »Islamizacija u jugoslovenskim zemljama«. Prilozi za orijentalnu filologiju 41. 425—442.
- Veber, Adolfo. 1886. Put u Carigrad. Zagreb.
- Vego, Marko. 1937. Povijest humske zemlje (Hercegovine). I. dio. Samobor.
- Velnić, Vinko Justin. 1962. »Ljekaroslovje iliti nauzi sa ljeciti raslike nemochi pripisani is saerbskiah kgnigha (Medicinski rukopis biblioteke Male Braće)«. Anali Historijskog instituta u Dubrovniku VIII—IX. 499—555.
- Verancsics, Antal. 1858. Összes munkái. Ur. László, Szalay. Pest. [Monumenta Hungariae Historica IV:2].
- Vidović, Domagoj. 2016. »Etnonim Hrvat u antroponimiji i toponimiji«. Hrvatski jezik 3:3. 21—23.
- Vidović, Domagoj. 2019. »Osobna imena u Dubrovniku i njegovu okružju u kasnome srednjovjekovlju«. Predano za tisak: Dubrovnik u hrvatskoj povijesti. Zbornik radova u čast akademiku Nenadu Vekariću.
- Viktor, Carl Christian. 1790. Chronicon Viennense oder neueröffneter Österreichischer Bildersal vom Jahre 1790. I. Wien.
- Vince, Zlatko. 1990. Putovima hrvatskoga književnog jezika. Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izbora. Drugo, dopunjeno izdanje. Zagreb.
- Vojnović, Kosto. 1895. »Crkva i država u dubrovačkoj republici. Drugi dio«. Rad JAZU 121. 1—91.
- Vojvodić, Mihailo. 2004. »Kako je Srpska crkva dobila nezavisnost 1879. godine«. Istorijski časopis 50. 87—98.
- Vončina, Josip. 1988. Andrija Kačić Miošić. Razgovor ugodni naroda slovinskoga. Matija Antun Reljković. Satir iliti divji čovik. Priredio Josip Vončina. Zagreb.
- Vrana, Josip. 1957. »Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilске isprave«. Slovo 6—7—8. 311—334.

- Vrančić, Antun. 2014. Historiografski fragmenti. Prijevod: Šime Demo. Uvodna studija i bilješke uz prijevod: Castillia Manea-Grgin. Gradska knjižnica »Juraj Šižgorić«. Šibenik.
- Vukadinović, Nenad D. 2014. Srbi generali NDH (1941—1945). Novi Sad.
- Vukanović, Tatomir. 1974. Etnogeneza južnih Slovena. (Poseban otisak iz Vranjskog glasnika knj. X za 1974.) Vranje.
- Vukanović, Tatomir. 1998. Rečnik drevnog rudarstva u zemljama centralnog Balkana XII.—XVIII. v. Bor.
- [Vulović, Srećko.] 1892. »Tko su bili starosjedioci Boke kotorske. Pismo prijatelju u Americi. Preštampano iz »Vienca««. Zagreb.
- Zdravković, I., D. Jovanović. 1956. »Radovi izvršeni 1952 godine«. Starinar: Organ Arheološkog instituta V—VI. 1954—1955. 251—265.
- Zelić, Gerasim. 1900. Žitije Gerasima Zelića. Sveska treća. Srpska književna zadruga 58. Beograd.
- Zelić-Bučan, Benedikta. 2000. »Some Original Testimonies on the National Name of the Croatian Language; The National Name of the Croatian Language Throughout History«. Journal of Croatian studies XLI. 6—15; 56—112.
- Zlatović, Stipan. 1890. »Izvještaj o Bosni godine 1640 o. Pavla iz Rovinja«. Starine 23. Zagreb. 1—38.
- Zovko, Ivan. 1990. Hrvatsko ime u narodnoj predaji i običajima Bosne i Hercegovine. Priredio Ivan Alilović. Zagreb.
- Zvonar, Ivica. 2011. »Kontakti između Frana Barca i Svetozara Borojevića tijekom Prvoga svjetskoga rata«. Ur. Marino Manin: Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne (1856.—1920.). Zagreb. 117—124.
- Žagar, Mateo. 2009. »Ćirilica u hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi«. Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga: Srednji vijek. Urednik Stjepan Damjanović. Zagreb. 188—219.
- Županić, Niko. 1914. »Hrvati kod Atine. Prilozi antropologiji i istorijskoj etnologiji Atike«. Starinar VI:1—2. 1911. Beograd. 95—152.

X. KAZALO TOPONIMA

- Ada Ciganlija 43
Adana 27, 84
Akşehir 27
Albania Veneta 117
Albanija 10, 20, 21, 24—26, 67—69,
75, 89, 117, 220, 223, 234
Altendambach 119
Amerika (SAD) 150, 151, 155, 156,
159
Anadol 27
Anadoli 84
Andretinica 29
Arachiosa 20
Arvat-grad 23, 78
Arvati 22, 24, 44, 232
Arvatsko Selo 43
Arvatska zemlja 23
Aşağı Hırvate 25, 26
Atena 22, 24
Atika 24
Austrija 122, 129, 148, 155, 231
Austro-Ugarska Monarhija 99, 109,
136, 138
Avala 42
Babin Potok 22
Babunović 72
Bagdat 77
Balkan 68, 187
Banat 120, 122, 129, 224, 228
Banica 34
Banija 113, 145, 149
Banović 73
Banja Luka 72
Bar 19, 20, 21, 66, 118, 220
Barcelona 205
Batočina 30
Beč 108, 109, 116, 119, 128, 129,
132, 138, 148
Bela Crkva 157
Bela krajina 13
Benkovac 154
Beograd 26, 41—45, 68, 71, 103,
141, 148, 184, 185, 187, 195, 233
Bihać 177
Bihaćka nahija 74
Bijela Hrvatska 12
Birnthon 119
Bitolj 22

- Bjelovar 139
 Boka kotorska 18—20, 55—57, 67,
 68, 80, 117, 219—221, 223
 Bokokotorski zaljev 185
 Borojević, Borojevići (Borojevic) 151
 Bosanska krajina 79
 Bosna 26, 27, 35, 47, 54, 60, 61, 64, 72,
 78, 79, 81, 82, 84, 94, 102, 103, 110,
 112, 114, 115, 122, 125—127, 132,
 138, 139, 150, 155, 167, 172, 178,
 185, 190, 228, 233
 Bosna i Hercegovina 28, 34, 35, 68,
 71, 72, 73, 77, 78, 80, 93, 99, 103,
 110, 112, 114, 136, 158, 167
 Bospor 24, 25
 Breska 45, 46
 Bribir 88
 Brisjanska 152
 Brnjičani 72
 Brskovo 55, 56
 Brujenska 152
 Budim 94
 Budjanovci 154
 Budva 20
 Bugarska 62, 63, 66, 87, 93, 114,
 161, 172, 176, 181

 Carigrad 15—18, 20, 21, 61, 83, 87,
 89, 167, 191
 Cemernica 151
 Cetina, rijeka 84, 126, 165
 Cetinje 17, 158
 Chrouuat 9

 Crabaten (Hrvati) 205
 Crauuati 9
 Crna Gora 15—19, 22, 27, 33, 35,
 36, 57, 62, 65—69, 75, 77, 93, 95,
 99, 136, 154—158, 160, 161
 Croudi 9
 Crvena Hrvatska 26, 67, 232, 233
 Cvetkovića Kraj 30

 Čačak 29, 34, 69
 Čiprovci 181

 Dalma 67
 Dalmacija 10—12, 20, 21, 25, 26,
 55—57, 64, 68, 72, 79, 88, 89,
 108, 110—112, 117, 123, 124,
 132, 134, 138, 154, 157, 158, 166,
 168, 169, 172—174, 181, 189,
 192, 194, 203—206, 209—211,
 213, 219, 220, 223, 231, 232, 234
 Dalmatinsko Selo 41
 Damask 87
 Dečani 17, 235
 Derventa 125
 Despotovac 29
 Donja Tuzla 72, 73
 Donje Krutje 25
 Donji Hrvati (Hirvat) 25, 26
 Donji Trg 59
 Drač 24, 25, 62, 66, 67, 117
 Dragačevo 29
 Drava, rijeka 210, 211

Drim, rijeka 20, 52, 67
 Drina, rijeka 71, 73
 Drniš 84
 Drobniak (Drobjak) 156—158
 Dubrovnik 19, 27, 53—57, 60—62,
 67, 68, 74, 75, 94, 119, 121, 138,
 157, 165, 182, 183—185, 188, 194,
 195, 197—199, 200—202, 205,
 206, 208, 209, 211, 214—219, 224
 Dubrovačka Republika 101, 165, 185,
 188, 195, 196, 198, 201—203,
 206, 213—219
 Duklja 62—69, 232, 234
 Dunav, rijeka 36
 Duvno 67
 Duži, samostan 218

Đakovica 52
 Đorđevića bačije 32

Edirne 27, 84
 Ellis Island 150, 151, 157
 Europa 118, 119, 213, 224

Falešić 72
 Fanar 18
 Foča 71, 76
 Fojnica 55
 Francuska 118
 Friesach 9
 Fundina 15
 Galipolje 81, 235

Gatačko polje 71
 Glina 37, 127, 152
 Gojna Gora 29
 Gorica 29
 Gornja Tolisa 35
 Gornje Krutje 25, 233
 Gornji Lukavac 72
 Gornji Milanovac 29
 Gornji Milić 29
 Gospić 10
 Gračanica 72
 Gradačac 35, 72
 Graz 39
 Grčka 24, 25, 233
 Guberevci 29

Harvatska zemlja 173
 Heraklion 24
 Herceg-Bosna 78
 Herceg Novi 19
 Hercegovina 10, 19, 21, 27, 33, 57,
 71, 75, 107, 122, 127, 155—157,
 185, 218, 228, 233
 Hrvatova 25
 Holešov 170
 Horvaćani 72
 Horvati 50
 Horvatićevi Jarki 50
 Horvatići 50
 Horvatovac 50
 Horvatović 72
 Horvatska 50

Hrovača 13
 Hrvačani Turski 72
 Hrvačići 73
 Hrvačka 22
 Hrvačani 35, 50, 72
 Hrvačani Hristjanski 72
 Hrvačani Naseobine 50
 Hrvačani Srpski 50
 Hrvačka 49
 Hrvatce 50
 Hrvat-grad 78
 Hrvati 21, 25, 51, 72, 73, 75, 205
 Hrvatin 13
 Hrvatin-megara 72
 Hrvatinovići 72
 Hrvatinsko 50
 Hrvatovići 35, 72
 Hrvatska 10, 26, 34, 35, 39, 46, 47,
 62—64, 66, 79, 80, 84, 87, 88, 91,
 93, 94, 108, 111, 116, 119, 122,
 123, 126—129, 132, 135, 137,
 138, 141, 143, 144, 146, 149,
 154, 155, 158—160, 162, 165,
 166, 172, 192, 205, 209, 211,
 216, 220, 224, 228, 231, 233
 Hrvatska krajina 137
 Hrvatska Neuzina 50
 Hrvatska njiva 73
 Hrvatska župa 9
 Hrvatski Blagaj 50
 Hrvatski vilajet 82, 84, 85
 Hrvatsko Brdo 72, 73
 Hrvatsko Kraljevstvo 205
 Hrvatsko primorje 45
 Hrvatsko Selo 43, 50
 Ibar 30, 32, 61
 Ilidža 84
 Ilsenburg 119
 Istanbul 27, 80
 Istra 13, 112, 138, 165, 210, 211
 Italija 13, 26, 118, 157, 166, 183,
 185, 205
 Jadran (Jadransko more) 24, 52, 67,
 117, 135, 213
 Janjevo 52, 53, 56, 59, 60, 61, 111,
 184
 Jasenovac 155
 Jeleč 27, 71
 Ježevica 29
 Jugoslavija 10, 64, 65, 98, 148
 Kačikol 56
 Kadijevac 32
 Kalajdžije 35
 Kalendarovci Turski 74
 Kalendarovci Vlaški 74
 Kalesija 73
 Kamenica Šokačka 74
 Kamenica Turska 74
 Kamičac 87
 Karačaj 42
 Karagača 42
 Karamani 84
 Karantanija 10—13, 231, 234
 Karlovac 128, 131, 157
 Karlovy Vary (Karlsbad) 148

Karnburg 9
 Karpati 173
 Kasaz / Kasas 10
 Kavkaz 111
 Kevelaer 119
 Kimočac (Kimocac) 153
 Klagenfurt 148
 Knezovljani 151
 Kneževina Srbija 98, 99
 Knin 84, 88
 Kocane 156
 Kolašin 19
 Kopaonik 22, 31—33, 48, 56
 Kopar 117, 118
 Koprivnica 40
 Korčula 158, 213
 Kordun 113
 Kordunsko Selo 41
 Koruška 9, 10, 12, 13
 Kosatenica 85
 Kosovo 21—23, 30, 36, 53, 61—63,
 66, 82, 83, 111, 235
 Kosovo polje 26, 27, 63
 Kotar-Varoš 72
 Kotor 54, 62, 63, 66, 118, 186, 219,
 220, 234
 Kotor Katolički 74
 Kotor Turski 74
 Kotorski zaljev 67
 Kožin (Kozin) 153
 Kragujevac 30
 Krajina 76
 Krajišničko Selo 41
 Kraljevina Hrvatske i Slavonije 99,
 108
 Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca
 138
 Kraljevina Srbija 136
 Kranjska 10, 24, 110
 Kratovo 55, 56
 Krbava 112
 Kreta 24
 Krk 179
 Kroatenberg 119
 Kroatengasse 119
 Kroatensteg 119
 Kroatenstrasse 119
 Kroatenweg 119
 Kroatenwuhne 119
 Krobatsch 13
 Krtinska 46
 Kruatje (Krutje) 25
 Kruja 25
 Kruševice 157

 Leoben 9
 Letnica 60
 Letnička župa 53
 Ličko Selo 41
 Lika 10, 45, 84, 109, 112, 113, 119,
 149
 Livno 102
 London 87
 Loretto 102
 Loznica 37
 Lučani 29
 Lukavac 73
 Lukavac Hristjanski 73
 Lukavac Srpski 73

Lukavac Turski 73
Lushnja 25

Lješ 20, 25, 67, 117
Ljubinje 155
Ljubljana 138
Ljubuški 206
Mali Radinci 155

Mađari 74
Mađarska 93
Magdeburg 118
Makarska 185
Makedonija 21—26, 32, 56, 65, 68, 69,
79, 93, 102, 210, 211, 232—235
Mali Palež 44
Malič 34
Malta 213
Maria Saal 9
Marica, rijeka 26
Mečenčani 147, 149, 151
Medak 153
Metlica 13
Metohija 36
Mikena 24
Milano 144
Miljacka, rijeka 71
Millstatt 9
Miljevci 19
Mitrovica 40, 153
Mletačka Albanija 18, 20, 117
Morača, rijeka 15

Morava, rijeka 29
Moskva 219
Moslavačko Selo 41
Mostar 74
Mrkalji 155
Muzakija 25, 233

Naseobine Hrvacani 72
Neretva, rijeka 67, 126
Nevade 29
Nevesinje 75
New York 150, 151, 156
Nezavisna Država Hrvatska 139—
141, 143, 145, 148, 161
Nikšić (Nikšic) 18, 156
Nizozemska 119
Norik 22
Novi Pazar 21, 22, 27, 30, 54, 62, 109
Novi Sad 129
Novigrad 120
Novo Brdo 52, 55, 56, 59, 60, 61, 82,
83, 184, 233, 234

Njemačka 116, 119, 120, 138

Oblast Brankovića 22
Obrenovac 22, 43—46
Ogulin 119, 128
Orahovo (Orahov do) 74
Orebić 213
Orvanica 51

Osijek 229
 Osmansko Carstvo 19, 21, 23, 24,
 26, 27, 33, 35, 36, 47, 54, 73,
 79—82, 88, 89, 93—95, 97, 107,
 108, 112, 117, 136, 137, 214, 216
 Osoje 30
 Ostružnica 41, 43
 Ostrvica 21
 Otočac 119
 Ottmanach 9

 Pagus Crouuati 9
 Palestina 87
 Palež 44, 45
 Pančevo 143
 Panonija 12, 64, 169, 170
 Pariz 161
 Pčelinac Hristjanski 73
 Pčelinac Turski 74
 Peć 22, 52, 93, 111
 Pećani 41
 Peliane 152
 Peloponez 24
 Pelješac 101, 214, 223
 Perast 20, 219, 222, 223
 Pesari 183
 Pešta 195
 Petnica 29
 Petrijevcu 154
 Petrinja 122, 137, 145
 Petrovaradin 129
 Petrović (Petrovic) 155
 Petrovo Selo 217

 Piva, nahija 19
 Plana 74
 Plaški 131
 Pleven 161
 Plitvička jezera 130
 Pliva, rijeka 125
 Podgorica 15
 Podgorje 213
 Podolija 204
 Podrinje 125
 Poljica 185, 193, 201
 Poljska 173
 Prapatna 63, 66
 Prekanac 34
 Prekmurje 13
 Prespansko jezero 24, 232
 Prevalitana 25, 67
 Prevlaka 20
 Prijedorska nahija 74
 Prilep 23
 Prislonica 29
 Priština 22, 61
 Prizren 22, 52
 Prizrenski Podgor 36
 Prlekija 13
 Prnjavor 72
 Prokuplje 195
 Puhovo 29

 Rakovac 131
 Rastoka Raja 74
 Raša (Stara Srbija) 63
 Raša, rijeka 126, 165

Raška 21—24, 27, 28, 30—36, 44,
 49, 53—55, 58, 62—69, 84, 85,
 91, 101, 232—234
 Resava, rijeka 29, 30, 31
 Resnik 73
 Ribnica 13
 Riječka nahija 18
 Rijeka Crnojevića 18
 Rim 193, 223
 Ripanj 42
 Rogozna 31, 32, 56
 Rovinj 79
 Rucka 43
 Rudnička Morava 29
 Rudnik 55
 Rum, sultanat 71
 Rumunjska 93, 99
 Runjanin 37
 Rusija 121, 138, 152, 154, 155, 160,
 204, 216, 219, 224
 Ruščuk 195
 Rvaši 51
 (R)vati/(H)rvaško polje 18
 Rvati 21, 22, 31, 44, 45, 48, 51
 Rvati na Ibru 30, 32
 Rvatska (Rvatska Mala) 29
 Rvatska 22, 30, 31, 42, 47—49, 51
 Rvatska (Rëvatskë) 22
 Rvatska Stubica 15, 16, 18
 Rvatske bačije 22, 32, 34
 Rvatski Kladenac 30
 Rvatski Kraj 30
 Ržanova 29, 33
 Saarbura 119
 Sandžak 21, 22, 27, 31, 33, 66
 Sankt-Peterburg 138
 Sarajevo 61, 71, 72
 Sarajevo 89, 90
 Sava 36, 43, 45, 112
 Savska Panonija 25
 Schwäbisch Gmünd 119
 Selište 30
 Selo Hrvata (villa Cravatochori) 24
 Seman, rijeka 25, 233
 Senj 120
 Serb 153
 Shkumbin, rijeka 25, 233
 Siget 80
 Sinj 85
 Siroz 84
 Sjenica 22, 28
 Skadar 17, 19, 20, 25, 117
 Skadarsko jezero 18, 20, 52
 Skela 45
 Skoplje 22, 52, 84, 92, 101, 161
 Skradin 84, 86, 88, 89
 Sladna 72
 Slano 74
 Slatina 155
 Slavogošće 28
 Slavonija 108, 122, 158, 159, 165,
 169, 172, 180, 205, 224, 228,
 230, 232
 Slavonija 64
 Slavonski Brod 132
 Slovenija 13, 137, 148, 235
 Slunj 119
 Smederevo 27, 93, 103, 166

Soča, rijeka 146, 148
 Sofija 85, 86
 Sokolovići 73, 94
 Sombor 202
 Spič 19, 21, 220
 Split 165, 178, 185
 Srb 153, 154, 159
 Srbija 22, 23, 26, 27, 31, 32, 34, 35,
 37, 39, 41, 43, 44, 46—50, 53,
 54, 56, 57, 59, 62, 69, 86, 90, 93,
 97, 98, 100, 101, 107, 114, 125,
 129—132, 136, 156, 158, 160,
 166, 167, 172, 183, 184, 186,
 187, 198—202, 233, 234, 236
 Srbovčina (Srbovcina) 153
 Srđani 27
 Srebrenica 55
 Srez Vračarski 43
 Srijem 37, 108, 122, 129, 130, 159,
 228
 Srijemski Karlovci 129
 Srijemsko Selo 41
 Srpska Vojvodina 159
 Stainz 9
 Stara Gradiška 141
 Stari Ras (Ras) 27, 28
 Staro Selo 22
 Staromajdanska nahija 74
 Stepašinovac 42
 Stoliv 19
 Ston 214
 Straden 9
 Sutomore 220
 Sveti Srđ 19
 Šare 28
 Šibenik 88
 Štajerska 9, 10, 13
 Šumadija 29, 30, 31, 45
 Šušanj 19
 Tamnava 44
 Temišvar 94, 195
 Tešanj 72
 Thyamis (Kalamis), rijeka 25
 Transilvanija 110
 Travnik 73
 Trebinje 74, 157, 218
 Trepča 55, 56
 Trešnjevac 78
 Trs 122
 Turska 27, 61, 88
 Turska Hrvatska 155
 Ugarska 109, 152, 154, 187
 Ulcinj 20, 66
 Umetić 151
 Una, rijeka 165
 Ungelstetten 119
 Uskok (Ouskok) 156
 Uštica 155
 Užice 29, 34, 69
 Vardar, rijeka 51
 Velika Moštanica 41
 Veliki Palež 44
 Veliko Popoviće / Veliki Popović 29,
 30, 41, 44

Venecija 222
 Vicenza 87
 Vidin 84, 195
 Vidobreniči 28
 Viduhovo 28
 Vilajet Hrvati (vidi Hrvatski vilajet)
 84
 Vinkovci 37
 Vlahović / Vlahovići 155
 Vlaška Međa 45
 Vojna krajina 37, 39, 76, 107—109,
 112—116, 118—123, 130—132,
 134, 136, 137, 139, 158
 Vojnić (Vojnic) 153
 Vojvodina 46, 129, 130, 131, 202,
 224, 227
 Vojvođansko Selo 41
 Voždovac 42
 Vrbas, rijeka 165
 Vrbovljane 152
 Vrbovsko 153
 Vrčin 42
 Vrlika 209
 Vručica Katolička 74
 Vručica Pravoslavna 74
 Vručica Turska 74

 Würzburg 119

 Zadar 88, 89, 118, 173, 181, 182, 188,
 195
 Zagreb 127—130, 135, 141, 146,
 148, 151, 216
 Zelinja Donja / Zelinje Donje 35, 72
 Zeta 17, 220
 Zletovo 56
 Zrmanja (Czermanja) 152
 Zrmanja, rijeka 84
 Zvečan 22, 28
 Zvornik 73

 Žarkovo 41, 43
 Žiča 93
 Žerovnica 30
 Žirovnica 30, 44
 Župa (Zupa) 156

XI. KAZALO OSOBNIH IMENA

- Abdulah, djed Mustafe Alija 81
Aferidun-b eg 27
Ahmed 84
Albert Habsburški, kralj 205
Aleksandar (Radoev Ivanov), arhiepiskop HPC 161, 162
Aleksandar I. Karađorđević 99
Aleksandar Veliki 102
Aličić, Ahmed 27—29, 34, 84, 85
Alija 76
Alsow de, Francisus Bornamisa 88
Ambrozović, Ivan 202
Ana sv. 183
Ančić, Ivan 179
Andriolić, Marko 194
Antoljak, Stjepan 26
Antun Dalmatin 176, 177
Aquaviva, Klaudije 171, 172
Aristofan 204
Arsenije IV., pečki patrijarh 111
Arsenije III. Crnojević, pečki patrijarh 36, 226
Artuković, Mato 100
Atanasije, mitropolit smederevski 27
Atçıl, Zahit 89
Atlagić, Marko P. 140
Auburger, Leopold 124, 165
Auersperg, A. 177
Babić (Babic), Teso 152
Babukić, Vjekoslav 133, 134
Badurina-Stipčević, Vesna 169
Baecklund, Astrid 170
Bajazid II., sultan 105
Balić Nižić, Nedjeljka 117, 118
Balović, Julije 222
Balšić, Jura 19
Baltić, Jako 20, 21, 220, 235
Ban, Matija 104
Banac, Ivo 104
Baras, Franjo 121
Barić, Nikica 139
Barjaktar, Hrvo 75, 76, 77
Barjaktarović, Mirko 18, -20, 22
Bartenstein, J.C.V. 120
Bartuš, Franjo 135, 136
Bašagić, Safvet Beg 81, 82
Bašić, Nataša 124

- Batorij, Andrej 106
 Bazilije, nadbiskup 24
 Bećir-aga 75, 76
 Begić, Vilko 148
 Belić, Aleksandar 224
 Benedikt (Venedikt) XIV., papa 218
 Benfey, Theodor 191
 Benko 144
 Berići, obitelj 46
 Bešaret, vojvoda 28
 Bijelić, Niko 186
 Blagoje, sin Pavla Rvata 41
 Blažević, Zrinka 89, 226
 Bodin, sin kralja Mihajla 62, 63
 Bogić, A.V. 43
 Bogišić, Rafo 207
 Bogović, Mile 96, 107
 Bohorič, Adam 168, 175—177, 180, 191, 205
 Bolica, Marijan 19
 Bonaldi, Josip Marija 173
 Bonaparte, Napoleon 121
 Boppe, Paul 122, 137, 138
 Boroević
 Gjuro 151
 Jovan 151
 Svetozar 145—149
 Bošković-Stulli, Maja 75
 Botero, Giovanni 163
 Bouhours, Dominique 209
 Brajanović, fra Marin 60
 Brajković, Hrvatina 74
 Branko, sin Hrvojina 29
 Branković
 Đurđe 58
 Jerina 58
 Bratulić, Josip 194
 Brijenije, Nikefor (Nicefor) 62—64, 66
 Brlek, Mijo 225, 226
 Bruerović, Marko 208, 209
 Bubica, Vide 155
 Budak, Neven 65
 Budinić, Šimun 179, 206
 Bujević, Vicko (Vičenco) 222
 Bukvić (Bukvic), Pero 155
 Bunjevac, Simo 157
 Burić, Ivana 223
 Carrillo, Alfonso 171, 172
 Ciganović (Ciganović), prezime 153, 154
 Ciganović, Jovan 155
 Ciganović, Nikola 155
 Cisilla, Timotej 80
 Crevar, Stevo 152
 Crnojević, patrijarh pečki 96
 Crnojevići, dinastija 51
 Cvetković 30
 Cvijić, Jovan 45
 Černojević, Arsenije III. 226
 Čeh 172
 Čelebi, Evlija 19, 71, 79, 80
 Čolak, Nikola 60, 61
 Čoralić, Lovorka 117, 222
 Čremošnik, Gregor 187
 Ćiril, sv. 172, 174, 175

- Ćirković, Sima M. 55, 56
 Ćosić, Stjepan 104
- Damjanović (Damianovich), Milo 157
 Damjanović, Stjepan 176, 201, 229
 Daničić, Đuro 122, 179
 Davidović
 Jovo 155
 Pavle 155
 Deanović, Mirko 198
 Dedeić, Miraš 161
 Dejanović, Kostadin 58
 Demian, Johann Andreas 109, 110,
 113—115
 Depope, Antun 179, 180, 184
 Desnica, prezime 153
 Boško 188, 189
 Joan 153
 Jovan 154
 Mile 153
 Nicola 153
 Siwo 153
 Stefan 153
 Stojan 153
 Vasilj 153
 Dimitrije, sin Hrve 29
 Dimitrović (Dimitrovic), prezime 153
 Dimitrije 154
 Jovan 152
 Dinić, Miailo 59, 62, 199
 Diversis de, Filip 205
 Divković, Matija 178—181, 183, 196,
 197
- Dobrovšak, Ljiljana 130
 Dobrowský, Josip 13, 124—127, 175,
 177
 Došen, Vid 202
 Draganović, Krunoslav 17, 73, 74,
 94, 95
 Dragičević, Risto J. 16—18
 Dragojlov, Fedor 142, 143
 Dragović, Maro 223
 Drašković
 Janko 134
 Juraj 170, 171
 Dubaić (Dubaic) prezime 153
 Joan 154
 Dako 154
 Lazo 154
 Duić, Stevo 148
- Džafer 84
 Džamanjić, Rajmund 173, 174
- Đerić, Vasilije 109
 Đorđević
 Đorđe 178, 197
 Tih.R., 42
 Đukanović (Djukanovic), Gepo 156
 Đurađ, sin Hrvatina 29
 Đurđe, despot 27
 Đurđević, obitelj 41
 Ignjat 207
 Đurović, Vako 15

- Edlinger, grof 225, 226
 Efendić, Avdula 95
 Elezović, Dalibor M. 140
 Ellis, Henry 205
 Elsie, Robert 20
 Euripid 204
- Fancev, Franjo 87
 Ferdinand I. Habsburški 88, 89, 108,
 129
 Ferhad 84
 Ferhad-paša Sokolović 81
 Filipović
 Josip 136
 Milenko S. 35
 Fisković, Cvito 54
 Fleischer, Cornell 81
 Foretić, Vinko 18, 19, 33, 61, 62, 67,
 74, 75, 195, 200, 205, 222
 Fortis, Alberto 111
 Fournier, Pierre-Simon 191
 Frangeš-Mihanović, Robert 147
 Frank, Josip 145
 Franjo Asiški sv. 203, 217
 Franjo Josip I. Habsburški 127
 Fućak, Jerko 170
- Gaj, Ljudevit 122, 128, 133, 134, 157,
 158
 Galabov, Galeb D. 85, 86
 Garašanin, Ilija 126
 Giannelli, Ciro 60, 61
- Giljferding, Aleksandar 103, 104
 Giustinian (Giustiniani), Zan Battista
 101
 Gjukić (Gjukic), prezime 153
 Glaise von Horstenau, Edmund 146
 Gligorijević, Branislav 99, 100
 Gluhak, Alemko 24, 62
 Gogić, Miljan 59
 Golec, Boris 13
 Grabovac, Filip 209
 Graciotti, Sante 170
 Gradić, Stjepan 204, 205
 Grafenauer, Bogo 9, 10—12, 231
 Grčević, Mario 8, 13, 60, 64, 96, 104,
 106, 124, 125, 136, 151, 174, 182,
 195, 196, 206
 Grgur XIII., papa 60, 173
 Grgur, papa 173
 Grimm, Jacob 125, 126
 Grković, Milica 23, 49
 Grujić, Đuro 141, 143
 Grujić, Radoslav 91—93, 97
 Gundulić, Ivan 79, 102, 229, 230
 Gundulić, Marin 33
 Gušić, Marijana 79
 Guteša (Gutesa), prezime 153
 Guylforde, Richard 205
- Hacquet, Balthazar 109—113, 115,
 118, 119
 Hadrovics, László 91, 97, 115
 Hadžijahić, Muhamed 90
 Hajkuma 77, 78

Halil 76
 Hammer von, Joseph 80, 214
 Haralampije, trsatski paroh 122
 Harambašić, August 136
 Hasan 85
 Hasan-beg 88, 89
 Hasanbegović, Rabija 45
 Handžić, H.M. 71
 Haulik, Juraj 128
 Hauptmann, Ljudmil 9—12, 213, 236
 Hektorović, Petar 206
 Hercigonja, Eduard 170, 188, 190, 193, 201
 Hirtenfeld, J. 127—129
 Hodaverdi, pobočnik Mehmed-paše 89
 Honijat, Niketa 62, 63
 Horány, Alexius 179, 182
 Hörmann, Kosta 76
 Horvat, Josip 122, 158
 Horvat, Vladimir 169, 174, 176
 Hozije (Hosius), kardinal 170
 Hrabak, Bogumil 31, 34, 107
 Hristić, Filip 98
 Hrv 23
 Hrvad 23
 Hrvadin 23
 Hrvajin 23
 Hrvanica 23
 Hrvat 9, 41, 19, 23, 24, 28, 32—34, 41, 45, 47, 65, 83, 86
 Hrvat, Radivoj 30
 Hrvat-baša 17
 Hrvat-dizdar-aga 77, 78
 Hrvati, obitelj 46
 Hrvatin 23, 29, 33, 34, 41, 47, 49, 58, 61, 74
 Hrvatin, brat Vojna 74
 Hrvatin, sin Petka 29
 Hrvatka 77, 78
 Hrvimir 23
 Hrviša 23
 Hrvo 29, 41, 47, 48, 69, 76, 77
 Hrvoe 23
 Hrvoić 41, 58
 Hrvoj 23
 Hrvoje 23, 29, 34, 41, 47, 58, 69
 Hrvoje, kaluđer 29
 Hrvojica 23
 Hrvojić 29, 47, 69
 Hrvojin 23, 29
 Hrvonja 23
 Husein 84
 Ilijeva, Lilia 191
 İnalçık, Halil 25
 Inocencije IV., papa 169
 Isabegović, Mehmed 106
 İsen, Mustafa 81
 Iskrić, Jovan 143
 Ivan 55
 Ivan, zdur 200
 Ivanova, Olga 23
 Ivić
 Aleksa 104—106, 108, 109, 116, 149, 150
 Pavle 186, 188, 195, 197—200, 227

- Jačov, Marko 101—103
 Jagić, Vatroslav 125, 157—159, 169
 Jakov Markijski sv. 203, 217
 Jan, češki redovnik 170
 Janeković-Römer, Zdenka 205, 215, 216
 Janićije II., patrijarh 92
 Jelačić, Ana rođ. Portner von Höflein 129
 Jelačić, Josip, hrvatski ban 37, 123, 124, 127—130
 Jembrih, Alojz 175, 176, 192, 193
 Jeronim sv. 168—175, 181, 189, 190, 192
 Jerosimić (Jerosimic), prezime 153
 Jireček, Konstantin 64, 65, 164, 185—187
 Josip II., car Svetoga Rimskoga Carstva 113, 120
 Jordanov, V. 23
 Jovan, sin Hrvatina 34
 Jovanić (Jovanic), prezime 154
 Jovičević, Andrija 15, 16, 18, 104
 Jukić, Ivan Franjo 21, 61, 74, 79, 125, 220, 235
 Juran, Kristijan 108
 Juranić, Lovro 132
 Jusuf, vojvoda 28
- Kačić Miošić, Andrija 202, 220, 229
 Kadribegović, Aziz 90
 Kaimi, Hasan 90
 Kalajdžija, Alen 89
- Kalić, Jovanka 199
 Kalić (Kalic), Sima 155
 Kalimah 204
 Kanali, fra Timotej 101
 Kapor, Obrad 157
 Karadžić (Karadjic)
 Mino B. 156
 Katica 157
 Patrick 157, 158
 Stanko 157
 Karadžić Stefanović, Vuk 124, 157, 158, 178, 179, 220, 221, 227—230
 Karađorđevići, dinastija 143
 Karaman, zadarski biskup 215
 Karanović (Karanovic), Jovo 155
 Karlo Habsburški 148
 Karlo IV. Luksmburški 169, 170
 Kateljanskij, A. I. 138, 139
 Kašić, Bartol 171, 172, 174, 176, 177, 183, 194, 222, 223
 Katarina Kosača Kotromanić, kraljica 168
 Katičić, Radoslav 169, 197, 206, 210
 Katić, Tatjana 30
 Kekez, Hrvoje 10
 Kirchbaum, Oskar, general 143
 Klaić, Nada 10—12, 37, 231
 Klaić, Vjekoslav 9, 37, 63, 64, 67, 70, 74, 221, 228, 229, 232, 233
 Knežić, Engelbert 144
 Kobilović (Obilić), Miloš 166
 Kojić, Mitar, knez 42
 Kolanović, Josip 128
 Kolemđija (Kolemdjija), Miloš 154

- Kolendić, Petar 183, 195—197, 199
 Kopitar, Jernej 13, 126, 228
 Korać, Vojislav 54, 55, 57, 58, 59
 Kordić, Snježana 165
 Körner, George 120
 Kos, Franc 9
 Kosi, Antun 40
 Kosić, Ivan 179
 Koščak, Vladimir 25, 26, 67, 119, 207,
 216
 Kovač 30
 Kovačević, Lj. 49
 Kovačić
 Gavrilo 202
 Slavko 178
 Kövess, Hermann 148
 Kovijanić, Risto 54
 Kraljević Marko (Marko Mrnjavčević)
 23, 58, 78
 Krasić, Stjepan 101, 171, 172
 Krek, Ivan 138
 Kristan, Etbin 138
 Kristek, Teofil 101, 171
 Kristić, Augustin 79
 Kronsteiner, Otto 11, 232
 Kruta, albanska obitelj 117
 Kukuljević Sakcinski, Ivan 125, 126,
 219, 223
 Kunstmann, Heinrich 11
 Kurelac, Fran 19, 219
 Kuripešić, Benedikt 103, 166
 Kursar, Vjeran 83
 Kurt, Mehmed-Dželuladdin 74
 Kušar, Marcel 234, 235
 Kuzmičević (Kuzmić), Marko 181, 182
 Kužić, Krešimir 87, 205, 213
 Kvaternik, Eugen 130, 131
 Kvaternik, Slavko 139, 143, 145, 147,
 148
 Laginja, Matko, ban 147
 Lapčević, Dragiša 48—50, 53, 60, 73
 Laszowski, Emilij 135
 Lašvanin, fra Nikola 82, 102
 Laxa, Vladimir, general 143
 Lazar, srpski knez 26
 Lazarević (Lazarevic), prezime 153
 Rade 154
 Laznibat, Velimir 185
 Leh 172
 Lehfeldt, Werner 105, 106, 165
 Lenormant, François 19
 Leskien, August 194
 Lodereker, Petr 172, 173, 210
 Loma, Aleksandar 20, 67
 Lopašić, Radoslav 127, 128, 177, 178
 Louis XIV., francuski kralj 116
 Lubolić (Lubolic), Mihajlo 156
 Luca, Ignaz de 120
 Lucić, Ivan 222
 Luetić, Josip 222
 Luka 76
 Lukić, Nenad 41, 43
 Ljubić, Šime 89, 132, 134, 219
 Ljubović, beg 77
 Ljubović, Enver 137

- Macan, Tomislav 216
- Macan, Trpimir 195, 216
- Magarašević, Đorđe 224—226
- Mahmud I., sultan 105, 106
- Mahmud-paša Anđelović (Abogović, Angelinović) 82, 83, 199
- Mahmutović (Mahmutovic), Hadzo 155
- Maksimović, Vojislav 197
- Mandić, Dominik 17, 79, 88, 90, 95, 223
- Manin, Marino 149
- Manova, Iva 182
- Margetić, Lujo 62—67, 234
- Margitić, Stipan 179
- Marija Terezija, kraljica 226
- Markić (Marki), Petar 209
- Markotić, Vladimir 10, 25, 69
- Marmont, August Louis Vieesse de 121, 122
- Masleša, Meho 78
- Matasić (Blagajski), Karlo pl. 40
- Matasović, Josip 94, 95
- Matković, Petar 87, 205
- Mazinjanin, Kosta 42
- Mažarović (Mazarović), Kristo 222
- Mažuran, Ive 60, 61, 84
- Mehmed 84
- Mehmed-beg 28
- Mehmed-paša 88, 89
- Mehmed-paša Sokolović 73, 81, 94, 106
- Menčetić, Vladislav 207, 230
- Miailović (Miailovic), Jovan 154
- Mičić (Micic), Vukan 155
- Mihačević, fra Lovro 75
- Mihailović (Mihailovic), prezime 153
- Jovo 154
- Petar 42
- Mihajlo, kralj dukljanski 62, 63, 66
- Mihajlović (Mihajlovic), prezime 153
- Mihaljević, Georgije 202
- Mihanović, Antun 37, 38
- Mijatović, Stanoje M. 29, 30, 49
- Mikalja, Jakov 208
- Miklošić (Miklosich), Franc 31, 101, 186, 196, 221
- Milaš, Nikodim 215, 217, 218
- Milatović (Milatovich), Bogdan (Bagdan) 157
- Miletić, obitelj 137
- Stjepan 137
- Milosavljević, Živko 42
- Milošević (Milosevic), prezime 153
- Blagoje 157
- Dušan (Dusan) 154
- Milošević (Milosevich), prezime 153
- Milovojević, D. 154
- Milutinović, Sima Sarajlija 77
- Mirdita, Zef 33
- Mladenović, Aleksandar 163
- Mlatišuma, Staniša 36
- Moačanin, Nenad 80, 84
- Momčilović (Momcilovic), prezime 153
- Mošin, Vladimir 187, 188
- Movre, Ivan 40
- Mrkalj, prezime 152
- Jovo 152
- Lazo 152
- Miladin 152

- Mile 152
 Gjuro 152
 Ivan 152
 Pavao 152
 Petar 152
 Nikola 152
 Muharem-beg Sitnica 103
 Murat, osmanski sultan 26, 166
 Muslihudin bin Ali 71
 Mustafa 72, 84
 Mustafa Ali 80—82, 95, 235
 Mustafa Bej 85
 Mustafa-beg 28
 Mušicki, Lukijan 123, 230
 Muškatirović, Jovan 202
 Mužić, Ivan 79
- Nakaš, Lejla 106, 167
 Nakićenović, pop Sava 19
 Nametak, Alija 79, 90
 Natošević, Đorđe 134
 Nazor, Anica 179, 183
 Nedeljković
 Branislav 187, 188, 195—200
 Miodrag-Mile 30
 Nemanjić, dinastija 48, 51
 Nenadović, Ljubomir 16
 Neustädler, Josip 128—130
 Nikčević (Nikcevic), Novak 156
 Nikić (Nikitch), Mirko M. 156
 Nikodim, mitropolit raški 27
 Nikolas, patrijarh EPC 161
 Nikolić
 Rista T. 42, 43
 Stevan 43
 Novaković, Relja 44, 45
- Njegoš, Petar P. 123, 124
 Obradović, Dositej 122, 230
 Obrenović, Miloš, knez 42—44, 97
 Occi, Bartolo 206, 222
 Opačić, Miroslav 143
 Opaković, Mujo 77
 Orbini, Mavro 203
 Ostrogorski-Barišić, Franjo 62
 Ougrija, Jovan 151
 Ožegović
 Miloš 143
 Mirko 130
- Paližna, Ivan, hrvatski ban 26
 Palmotić, Junije 204
 Pandžić, Zvonko 226
 Pantić, Miroslav 195
 Paspalj, prezime 151
 Mile 152
 Petar 152
 Stefan 151
 Paštrić, Ivan 193, 194
 Paštrovići, pleme 19
 Pavao iz Rovinja 79
 Pavao sv. 103
 Pavelić
 Ante 139, 140, 161
 Jerko 144
 Pavić, Armin 206
 Pavlinović, Mihovil 220
 Pavlović
 Bernardin 214
 Ljubomir 44—46
 Radoslav D. 22, 32, 166
 Pederin, Ivan 110, 112, 188

- Pejkić, Krsto 181, 182
 Pellenc, Joachim 121
 Peraković, Otilija 40
 Petančić, Feliks 186
 Petar Krešimir, kralj 64
 Petar Veliki 213, 216
 Petar, sin Pavla Rvata 41
 Peti-Stantić, Anita 188
 Petković, Konstantin Dimitrijevič 217
 Petri, sin Hrve 29
 Petrilo, vojskovođa kralja Mihajla 63,
 64, 66
 Petrović
 Momčilo 140, 141
 Petar episkop 225—227
 Petar Ž. 24, 27, 30, 36, 48, 49, 50,
 54—56, 68
 Stevan 43
 Pićeović
 Hrvatini 74
 Vukco 74
 Pigaffeta, Marco Antonio 87
 Pijal-paša 214
 Pindar 204
 Piper, Gašo, pop 77
 Plamenac, Ilija 17
 Plebanović, Jova 60
 Pohl, Walter 11
 Pojić, Milan 147, 148
 Pop Dukljanin 63, 67, 232, 233
 Popov, Alexandr Nikolaevič 213
 Popović, Vikentije 111
 Popović
 Jevta 230
 Radomir J. 129
 Samuilo 131
 Porfirogenet, Konstantin, bizantski car
 62, 64, 67, 126, 232
 Postel, Guillaume 189—193
 Požar, Petar 161
 Preradović, Petar 135, 136, 144, 145
 Pribić, Jovan 143
 Prica, Jovan 42
 Protić, Stojan 132
 Pucić (Počić), Medo 104, 208
 Pupovac, prezime 153
 Milorad 143, 144
 Purković, Miodrag 21

 Radičević, Branko 132
 Radojčić, Nikola 64, 65, 232
 Radosav, sin Hrvoja 29
 Radosavljević, Nedeljko 93, 94, 97, 98
 Radovan, sin Hrvoja 34
 Radovanović, Milenko S. 35, 36
 Radul 34
 Raguz, Dragutin 197
 Rajačić, Josip 99, 129, 130
 Rajić, Stefan 229
 Rakić, prezime 153
 Rastović (Rastovic), Mile 154
 Rašković (Raskovic), prezime 153, 154
 Čedomir (Cedomir) 154, 155
 Mihael 154
 Milan 154
 Ratkovčić, Rosana 56
 Ratković Micalović, Franjo 183, 184
 Raukar, Tomislav 65, 205
 Reljković, Matija Antun 165, 178, 180,
 181, 229
 Rendić, Ivan 136

- Rešetar, Milan 183, 184, 185, 196, 197, 206
 Rimac, Marko 158—159
 Ristić, Jovan 98
 Rokсандić, Drago 137, 138, 146, 147
 Rucsoni, Giorgio 183
 Runjanin,
 Josip 37—40, 134, 136, 233
 Wilhelmina 39, 40, 134, 136
 Rupel, Dimitrij 13
 Rustem-paša Opuković 89, 94, 167
 Rvat
 Miailo 41
 Nikola 30, 41
 Nikola Studen 41
 Pavle 41
 Sima 41

 Sach, Julio, general 143
 Sakravsý, Oskar 167, 168, 176, 177
 Salcher, Rikard, general 143
 Sarkotić, Stjepan 148
 Sava sv. 156
 Savić, Miron 56, 57, 59
 Schiller, Friedrich 118, 119
 Schmidt-Riese, Roland 192
 Schütz, Joseph 194
 Seydlitz, M. 87
 Sigismund, car 205
 Simić, Mihajlo 43
 Sinan-beg 28
 Sivrić, Marijan 216
 Skarić, Vladislav 36, 72
 Skender 84
 Skilica, Ivan 62, 65
 Skiličin Nastavljač 62, 63, 66
 Skok, Petar 22, 24
 Skrbić (Skrbic), Stanko 155
 Slavogostić, Hrvatín 74
 Sofoklo 204, 207
 Solarić, Pavle 230
 Soncino (Soccino), Jeronim 183
 Srbljan, prezime 153
 Jovo 153
 Rade 153
 Slavko 153
 Stai, Florio 200
 Starčević, Ante 136, 137
 Stavrides, Theoharis 82, 83
 Stefan Nemanja, veliki župan raški 24, 54, 62, 63, 96
 Stefan Prvovjenčani 91, 199
 Stefan Uroš I. 199
 Stefan Uroš II. Milutin 49, 62
 Stefan Uroš III., srpski kralj 31
 Stefan Uroš IV. Dušan, car srpski 55, 92, 101
 Stijak, obitelj 46
 Stimaković, Zvonimir 141
 Stipan Konzul Istranin 176, 177
 Stjepan, bosanski ban 186
 Stojak 55
 Stojan, sin Hrvatina 29
 Stojan, sin Hrvojića 29
 Stojković, Ivan 211
 Stojković, M. 233,
 Stražičić, Antun 104
 Strčić, Mirjana 95
 Stulić (Stulli), Joakim 208, 209, 224—227
 Sučević, Branko 107, 108

- Sulejman 84
 Supilo, Franjo 118, 119, 126, 127
- Šabanović
 Hasan 22
 Hazim 84
- Šafárik, Pavol Josef 64, 126
 Šainović, Lazo 17
 Šanjek, Franjo 211
 Šarić Šušak, Tamara 223
 Šayh, Ahmed 105, 106
 Šegvić, Kerubin 132, 236
 Šenoa, August 135
 Šimunić, Petar 126
 Šimunković, Ljerka 101, 222
 Šindrići, obitelj 46
 Šišić, Ferdo 82, 130, 131
 Šitović, Lovro 206
 Škiljan, Filip 143, 144
 Šokčević, Josip, ban 131
 Štedimlija Marković, Savić 16, 17
 Štih, Peter 9, 11
 Štrbac, prezime 153
 Šubić Zrinski, Nikola 94, 132
 Šufflay, Milan 19, 24, 67, 68, 236
 Šulek, Bogoslav 158
 Šupljikac, Stevan 129
 Šušić, Petar 183
 Švob, Držislav 68
- Tardić, Murad-beg 88
 Tasovac, brat Hrvatinov 61
 Tasso, Torquato 207
 Tatić, Danijel 145—149
- Teleki von Szék, Dominik 119
 Teokrit 204
 Tesla, prezime 152
 Vasilj 152
 Vasiley 153
 Stevan 153
 Simo 153
 Sava 153
 Rade 153
 Petar 153
 Marko 153
 Mile 153
- Theiner, Augustin 88
 Tolstoj, Petar Andrejević 213—215, 219, 221—224
 Tomašek, Andrija 40, 135
 Tosković (Toskovic), Milija 156
 Trbuhović, Aleksandar 122
 Tripun (Trifun) sv. 56
 Trkulić
 Brajan 33
 Hrvatini 33
- Trkulja, prezime 153
 Trnski, Ivan 37
 Trubar, Primož 166—168, 176, 177
 Truhelka, Ćiro 33, 82, 107
 Tvrtković, Hrvatini 74
- Uchánski, Juraj 170
 Uglješa, srpski despot 92
 Uskufi, Muhamed Hevai 90
 Utješinović (Utišenić), Juraj 87
 Uzelac, prezime 153

Vaclik, Ivan 17
 Vakanović, A. 157
 Valentić, Mirko 130
 Vasić, Milan 84, 85
 Veber Tkalčević, Adolfo 17
 Vego, Marko 17
 Velnić, Vinko 183
 Verancsics, Antal 89
 Vetranović, Mavro 206, 209
 Vidaković, Milovan 122, 228
 Vidović, Domagoj 19, 23, 49, 74
 Viktor, Carl Christian 120
 Vince, Zlatko 219
 Vitezović, Pavao Ritter 85
 Vito, fra 54
 Vladislavić, Sava 216
 Vlašić, Anđelko 89
 Vojnović,
 Kosto 215, 217
 Lujo 104, 217
 Vojvodić, Mihailo 98
 Vončina, Josip 181
 Vrana, Josip 188
 Vrančić
 Antun 87—89, 210, 211, 235
 Faust 171—174, 189, 194, 210, 211
 Vranešević, Petar 151
 Vrienie 65
 Vujić, Joakim 230
 Vukadinović, Nenad D. 139—146
 Vukanović, Tatomir 22, 32, 43, 53, 54,
 233, 234
 Vukosavljević (Vukosavljevic), prezime
 153
 Nikola 151
 Vuković
 Srećko 80, 219—221, 223
 Vlatko 26
 Vušović (Vuschovich)
 Blazo 157
 Jovan (Iovan) 157

 Wendl, Josip 37
 Wilhelmina, nizozemska kraljica 148
 Wladosie, Nicola 152

 Zajc, Ivan 135
 Zay, Franjo 89, 167
 Zborovčić, Benedat 194
 Zelić, Gerasim 215, 230
 Zlatarić, Dinko 207
 Zlatović, Stipan 79
 Zonara, Ivan 62, 63
 Zovko, Ivan 73, 77, 83
 Zrinski, Petar 207
 Zvijezdić, Nikša 186
 Zvonar, Ivica 145
 Zvonimir, kralj 64

 Županić, Niko 24, 50
 Žuro, kanonik 178

Izdavač

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu,
Borongajska cesta 83d, Zagreb

Za izdavača
Mario Grčević

Recenzenti
Stjepan Ćosić
Dubravka Sesar

Kazala izradila
Ana Rajić

Oblikovanje naslovnice i grafička priprema za tisak
Boris Jović

Tisak
Sveučilišna tiskara u Zagrebu

Naklada 300 primjeraka

Tiskanje dovršeno u srpnju 2019.